

SZABÓ TIBOR

AZ INSTABILITÁS KORA

Tanulmányok múltból, jelenről, jövőről

Az instabilitás kora

SZABÓ TIBOR

AZ INSTABILITÁS KORA

Tanulmányok múltból, jelenről, jövőről

BELVEDERE
MERCIONALE

A kötet megjelenését támogatták
Dél-Magyarországi Pedagógiai Alapítvány
Szegedi Tudományegyetem Polgáriaiért Alapítvány

ISBN 978-615-5372-07-0 PRINT
ISBN 978-615-5372-08-7 ONLINE PDF

Kiadta: Belvedere Meridionale
Felelős kiadó: Jancsák Csaba

Tartalom

Bevezetés	7
A változás filozófiája	8
Az instabilitás politikafilozófiai kihívásai	12
Társadalmi változás és az új világrend.....	13
Elméletek az új világrendről és következményeiről.....	14
A modernizáció/globalizáció, mint „előnyös” folyamat	15
A modernizáció/globalizáció mint kérdéses folyamat	20
Minden mozog. Globális változás és planetáris tudat.....	40
Változás és/vagy állandóság az egyéni létben.....	40
Változás és/vagy állandóság a globális világban	44
A globális „visszafogott-fejlődés” paradigmája	52
A globalizált világ kihívásai	52
Mi vár ránk?.....	53
Lehetséges-e túlélni a fejlődést? Serge Latouche modellje.....	55
Mi a „visszafogott fejlődés”?.....	55
Hogyan oldható meg a „lassú visszafogott fejlődés”?	57
Dominique Belpomme koncepciója.....	60
3.4 Pascal Bruckner álláspontja	61
A globális jövő scenáriói.....	62
A globalizáció kihívásai.....	63
A fenntartható fejlődés.....	64
A Föld Charta.....	66
A pénzügyi válság.....	67
Az „új kapitalizmus”	67
A jövő scenáriói	68
A „nemzetállam kiüresedése” és a migráció.....	78
Étienne Balibar a „vándorról” és a territorialitásról.....	78
Tudósok a nemzetállamok transzformációjáról	80
A multikulturalizmus	81
Jacques Derrida a hospitalitásról.....	83
Jürgen Habermas a multikulturalizmusról és a bevándorlásról.....	84

Identitás-keresés: új nomadizmus	86
Khalid Koser a „migráns” fogalmáról.....	88
A migráció biztonságpolitikai kihívásai	92
Elméletek a nemzetközi migrációról.....	92
A nemzetközi migráció előnyei	94
Az „Új Világrend” migrációjának kihívásai	95
Magyarország és Olaszország esete	96
Változás és állandóság	102
Dante értekezése a politikáról	102
Heterodoxia és egyházi hatalom. Giordano Bruno esete	115
Leonardo világszemlélete és etikai gondolatai	126
A futuristák és az interventista szemléletmód.....	140
Pavese és Bobbio: „a század gyermekei”.....	149
Gramsci fasizmus-értelmezése.....	153
Az olasz baloldal transzformációjáról.....	206
A magyar politizálási technika és történeti gyökerei	209
A felháborodás kora	221
Közönyösség vagy felháborodás?.....	221
A növekedés = mítosz?!.....	224
The Age of Unstability	
– Remarks on past, present and future	228

Bevezetés

Korunkat a legkülönfélébb fogalmakkal lehet leírni attól függően, hogy milyen szempontot is használunk rá. Szokás az „információ korának” vagy „posztmodern kornak” nevezni. Mindkettő kifejez belőle valami lényegit. Az előbbi kétségkívül arra az infotechnológiai fejlődésre, változásra, sőt robbanásra utal, amely különösen a 20. század '70-es '80-as éveitől kezdve alapvetően befolyásolta és befolyásolja ma is a világ és az emberek sorsát. A személyi számítógép, az internet és a mobiltelefon mindennapi eszközzé váltak, melyek segítségével lerövidült az idő és beszűkült a tér. Az utóbbi megjelölés, azaz a posztmodern, arra utal, hogy az egykor abszolútként viselkedő és abszolútnak hitt helyzetek, emberek, értékek és viszonyok elvesztették kizárólagos értelmüket és egyre inkább relatívvá, bizonytalanokká váltak. Ez a relativitás járja át az emberek mindennapjait, befolyásolja gondolkodásukat és cselekedeteiket. A pillanat megélése és élvezete, az „élménytársadalom”, vagy a „*carpe diem*”-szemlélet válik egyre általánosabbá és egyúttal kívánatosabbá is a föld nagy részén.

A mai kor megjelölésére mi az *instabilitást* tartjuk a legmegfelelőbbnek. Ez magában foglal további olyan hasonló kifejezéseket, mint a „bizonytalanság kora” (Zygmunt Bauman), „újkapitalizmus” (Richard Sennett, Mészáros István) „kockázattársadalom” (Ulrich Beck), „élménytársadalom” (Gerhard Schulze), „posztindusztriális társadalom” (Daniel Bell, Alain Touraine). Mi ebben a könyvünkben, amelyben a tisztelt Olvasó a szerzőnek az utóbbi években írott (és ezt az elméletet alátámasztó) egységes keretbe foglalt tanulmányaival találkozhat, arra teszünk kísérletet, hogy bizonyítsuk: *a mai kor az instabilitás kora*. Azokhoz a teoretikusokhoz kapcsolódunk tehát, akik látják, hogy a sok szempontból hosszú ideig biztosnak tűnő, de válságokkal terhelt múltat, az átláthatatlan és instabil jelent egy világkonfliktusokkal terhelt közeljövő követhet majd. Az instabilitás viszont nem a mai kor *egyik* jellemzője csupán (mint számos teoretikusnál), hanem – véleményünk szerint – a fő és mindent meghatározó, abszolút jellemvonása, amely áthatja az emberiség közelmúltját, jelenét és közeljövőjét is.

A változás filozófiája

Semmi sem marad meg a világon abban az állapotban, ahogyan keletkezett, létrejött. Parmenides-szel szemben állítjuk, hogy a változás (a keletkezés és az elmúlás) a világ alapvető rendjéhez tartozik, miközben mindig megőrizz minden jelenség valamit a régeből. Nevezhetjük ezt még fejlődésnek, haladásnak, progressziónak, evolúciónak, regressziónak, megsemmisülésnek, s alkalmazhatunk rá egyéb szinonimákat is.

Mi mégis mindig valamilyen adott, már kialakult és időlegesen rögzült helyzetbe születünk bele. Azt tartjuk „normálisnak”, „adottnak”, megváltoztathatatlanak. Beleéljük magunkat ebbe a prezentista világfelfogásba és azt idillikus állapotnak tartjuk. Még akkor is, ha az nem mindenben jó, sőt az is lehet, hogy nehéz, bonyolult vagy éppen ellenséges velünk szemben. Az emlékezet is megszépíti az eseményeket. A jót és a rosszat egyaránt képesek vagyunk megszokni, igyekszünk hozzá alkalmazkodni. Ezen a múltról kialakított képen nem akarunk, nem szeretünk változtatni. Még akkor sem, ha közben más tények merülnek fel.

Az örök változás kivédésére pedig különböző technikákat találunk ki. A vallási elképzeléseken túl (melyeknek ősképe az arisztotelészi „mozdulatlan mozgó”) erre elsősorban a művészet (és annak legkülönfélébb ágazatai festészet, szobrászat, építészet, irodalom, költészet, zene, film stb.) szolgál. Ezek funkciója kifejezetten egy adott helyzet, pillanat, esemény „megörökítése”. Az, hogy az utókor is lássa: egykor ez történt. A pillanat művészete a fotó vagy a színház is, más- és másképpen.

A változásnak első megközelítésben kétféle formája lehet: automatikus és előidézett, kreált. Az *automatikus változás* az, amely akkor is bekövetkezik, ha az ember nem akarja. A legtöbb változás, gyökeres fordulat a világban és az életben ilyen, azaz objektív. Ezek is tovább csoportosíthatók. Vannak olyan automatikus változások, amelyek a természet megváltozásához, egyáltalán a (természeti) világ állandó átalakulásához köthetőek (tektonikus mozgások, eróziók, viharok, földcsuszamlások, vulkánkitörések stb.). Ezek sok esetben alapvetően változtatják meg, söprik el az emberek szokásos létmódját és változtatják meg az objektív környezetet. Kényszeríti őket arra, hogy megváltoztassák lakóhelyüket, új életmódot alakítsanak ki maguk számára. Ez esetben az ember körül minden átalakul, megváltozik. A másik ilyen „természeti” jellegű változás az, amit mások hoznak létre a természetben vagy akár a társadalomban, de az számunkra a természeti erő erejével, a megváltoztathatatlanság erejével hat, mert kívül esik cselekvésünk és befolyásunk hatókörén. A mások által – akár a természetben, akár a társadalomban végbevitt változtatás – ránk elemi erővel hat. Nem tudjuk kivonni magunkat hatása alól. Ilyen a Föld felszínén általunk okozta „se-

bek”: az amazonasi őserdők (a „Föld tüdeje”) kiirtása, vagy a háborús konfliktusok által okozott károk (olajkutak felgyújtása, városok szétbombázása, stb.). A tudomány és a technika rohamos fejlődésével párhuzamosan erre egyre több és aggasztó példa akad.

A természeti változásokon kívül igen jelentősek az ember okozta változtatások, amelyeket az emberi lelemény, találékonyság, ha úgy tetszik, éppen az emberi *kreativitás* hoz létre. Ennek nyomán az ember képes beavatkozni a világ természetes rendjébe, aminek lehet pozitív (növénynevelés) vagy esetleg akár negatív hatása is (klónozás, génmanipuláció). Ezek célja az emberi szándék szerint a korábbi állapot „jobbítása”, „megreformálása”. Minél több ilyet gondolunk ki, az emberi környezet változása annál inkább válik gyökeressé, „végérvényessé” sőt, visszafordíthatatlanná. A motorizáció beindulása és elterjedése után például senki sem gondolja, hogy vissza lehet térni arra az időre, amikor az emberek lovon, vagy később lovas konflisokon utaztak, keménykalapban és hatalmas abroncs-szoknyában. Az idők tehát örökre és végérvényesen eltűnnek, megváltoznak. Megváltoztak illetve teljesen eltűntek szakmák. Ma már nincs szükség például némafilmre, mert van hangosfilm, nincs szükség gőzmozdonyra, mert van korszerűbb technikával vontatott szerelvény és a példákat sorolhatnánk még. Az emberi környezetet tehát az ember állandóan változtatja. Közben pedig a dolgok *elavulnak*. Ami egyszer jó volt, szolgált bennünket, mára már régimódivá, „porossá”, idejémtúlttá vált. Hozzászoktunk a kézzel írott levelezéshez, majd az írógéphez: de hányan írnak ma kézzel vagy írógéppel levelet? És ki ír ma lúdtollal? Ezek mind a történelem süllyesztőjébe kerültek és egyúttal kuriózzummá váltak, az azokat előállító intézményeikkel (gyárakkal, üzemekkel, a hozzá tartozó gazdasági és pénzügyi műveletekkel és az azt működtető emberekkel) együtt.

A régi időket azonban az ember képes, elsősorban a tudomány és a művészet segítségével újra felidézni (rekonstruálni régi városokat, életmódokat, emberi viszonyokat, történelmi eseményeket) vagy újra létrehozni (például felépíteni a western világot). E mögött az a szándék húzódik meg, hogy az ember egyrészt ragaszkodik múltjához, az emberiség nem akarja elveszíteni hagyományait és régi szokásait, másrészt ennek felidézésével újra átélhetővé teszi régi idők hangulatát. A régi és az új dialektikája valósul így meg: a régít felváltja az új, az új egy idő után régivé lesz, elavul, amit egy még újabb (nem biztos, hogy jobb, vagy korszerűbb, de lehet, hogy az) vált fel. Ez az elmúlás, a halál illetve a születés, az élet nagy körforgása is a világban.

Az állandó változásnak van szellemi, hétköznapi és morális következménye az emberek életében. Szellemi, ami az állandó újhoz való *adaptációt* vagy alkalmazkodást igényel az ember részéről. Ha ugyanis ez nem

következik be, az ember elveszíti azt az életritmusát, amit a körülötte lévő világ már fölvelt. Ezzel ki is zárja/zárná magát a világ változásaiból, aminek további következménye az lehet, hogy idegennek érzi magát saját korában, idejében és helyén. Elfutnak mellette az események. Ezt a szellemi „élményt” talán mindenki átéli (valószínűleg élete második felében), amikor úgy érzi, az események – hozzá képest – rendkívüli mértékben felgyorsultak. Ezért aztán hétköznapi életében is olyan tárgyakkal, dolgokkal (akár emberekkel) veszi körül magát, akik még ismerték a „régit”, harminc-nyolcvan-ötven év előtti világot vagy embereket, szokásokat és meg tudják beszélni, „hogyan is volt régen”. A változások egyik legjelentősebb következménye *morális jellegű*. Az ember a környezete megváltozását (amit gyakran vagy ő, vagy más emberek hoznak létre szándékosan) folyamatosan úgy éli meg, hogy az addig megszokott erkölcsi világ eltűnt, értékei veszendőbe mentek. Az újhoz való morális adaptálódás pedig szinte a legnehezebb. Mégis tudjuk, hogy az ember ebben az állandóan változó világban él, kell hogy éljen úgy, hogy alkalmazkodik a változásokhoz.

A megszokás „eltakarja előlünk a dolgok igazi természetét” – mondja Montaigne. De meg lehet-e szokni az állandó változást, aminek ma is tanúit lehetünk? Erre a kérdésre már csak egyéni életválaszok lehetségesek. Van, aki szerint meg *kell* szokni, mások szerint meg *lehet* szokni, csak akarni kell, még mások szerint viszont *nem kell* minden újat átvenni, azaz válogatni kell a „jó új” és a „rossz új” között. S vannak olyan emberek, akik – egy idő után – mindenféle változást negatívnak, romboló hatásúnak ítélnék meg, amelyek célja a régi világ szándékos (átértelmezés következtében szellemi, de gyakorlatban alkalmanként materiális) lerombolása. Az újító és a hagyományhoz ragaszkodó emberi karakterek miriádját láthatjuk ezekben a válaszokban. Sok esetben éppen e tekintetben válik valaki a tradicionális értékeket valló konzervatívvá vagy épp ellenkezőleg, teljesen szabadelvévé.

Ha pedig így van, akkor kell-e tenni valamit a világ változásának, megváltoztatásának megakadályozására, meggátolása érdekében? Vagy csak eltűnjük természeti és emberi környezetünk állandó átalakulását? Van, amit el kell tűnünk, mert bekövetkezésének meggátolása nem áll hatalmunkban. Saját cselekedetével viszont mindenki hozzájárul(hat) valamilyen mértékben az állapotok megváltoztatásához és megőrzéséhez egyaránt. Az inkább újító szelleműek viszik előbbre világunkat, azok ők, akik nem nyugszanak bele a megváltoztathatatlanba. Mindig újabb és újabb dolgokkal kísérleteznek. Ennek persze lehetnek jó (atomerőművek), de némely esetben egyenesen tragikus következményei is (atombomba). Most nem csupán a nem szándékolt következményekre (például a véletlenekre) gondolunk, hanem a szándékoltakra (kísérletezés embereken, stb.). A megőrzők cselekedeteinek általában a tradícióhoz, az események konzerválásához van

köze, de lehetnek igen pozitív hatásai is (pl. régi épületek felújítása, az emberi kapcsolatok stabil szemlélete és alakítása stb.).

Változásra vagy az állandóságra törekszik-e általában az ember? Véleményünk szerint mindkettőre egyszerre, de ha választani kell, akkor inkább a stabilitásra. Igaz, hogy ez életkor függő is, hiszen fiatal korban az ember inkább újítani, változtatni szeret az örökölt környezetek, hagyományokon, erkölcsökön, míg idősebb korban az ember inkább az elért eredmények sikerében bízva már a megőrzésre törekszik. Ráadásul vannak olyan korszakok az emberiség történelmében, amikor az események változása felgyorsul (pl. forradalmak idején), más helyzetben viszont országok, népek inkább az elért eredmények stabilitásáért tartja elsődleges feladatának. Összetételkezik tehát az életben a *radikális változtatásra* és a *tradíció megőrzésére* törekvő emberi magatartás. Az emberiséget, de az egyes embert is e kettősség jellemzi. Azt pedig, hogy milyen ő, mint egyén, az dönti el, *milyen mértékben* változtató valaki, illetve milyen mértékben megőrző jellegű a tevékenysége. A világ eseményei objektív módon, az emberi akaratától, szándéktól függetlenül is alakulnak, de az ember maga is alakító, transzformáló, vagy gyökeres változást generáló lény. A változások kezdeményezésében az a probléma, hogy az ember nem mindig képes belátni előre, cselekedetének melyek is lesznek a következményei. S ez olykor alapvetően is képes befolyásolni világunkat. Stabilitásra és instabilitásra irányuló szándékunk egyaránt jelen van ma is világunkban, akár a matematikusok által előállított mesterséges testben, a „Gömböc”-ben, amelynek egy stabil és egy instabil állapota van, de amely mindig a stabilitás irányába mozdul el, bármilyen helyzetbe is állítják. Ilyen az emberi természet is, azzal a különbséggel, hogy tudja: van véglegesen instabil állapot is, amikor az egész fennálló eltűnik, megsemmisül. „Minden inog’ – mondja Pascal, „panta rhei” – állítja Hérakleitosz.

Az instabilitás politikafilozófiai kihívásai

„Rózsaemlékezet óta nem halt meg kertész.”
Fontenelle

Az ENSZ Közgyűlése előtt 2003. szeptember 23-án tartott beszédében az ENSZ akkori főtitkára, Kofi Annan röviden így fogalmazott: „Válaszúthoz érkezünk”. Arra utalt, hogy a Föld nevű égitest fennmaradásáért kell ma már küzdenünk. Az ökológiai tudatosság minden megosztottságot felül kellene írjon. Jelen pillanatban még nem tartunk itt. Ezért mondhatta az ENSZ főtitkára azt, amit mondott: „Válaszúthoz érkezünk”. Dönteni kell. De mi is áll hatalmunkban? – tehetnénk fel ma a sztoikusok kérdést. Talán nem is olyan sok. Ez még kilátástalanabbá, bizonytalanabbá, azaz instabilabbá teszi jelenünket és főleg jövőnket. Van-e igazán kiút ebből a természeti és társadalmi „új világból”? – tehetjük fel a kérdést.

A világregend és világhelyzet folyamatos és gyorsuló átalakulása, amit mi a globalizáció kialakulásával kötünk össze, körülbelül az 1970-es évek elején kezdődött, és láthatóvá az ún. „olaj-válság” kirobbanásával vált. Egyre világosabban kiderült, hogy a Földön kölcsönös függőség van, még ha ezt időlegesen az országok bizonyos csoportja korlátozni is tudta. Az elemzők nagyrészt megegyeznek a kezdő időpontban, és abban is, hogy ez a folyamatot az információs társadalom kiépülése, az ökológiai válság¹ és nem utolsósorban a gyors tőkemozgások felerősítették. Mára, úgy néz ki, hogy a filozófiában és a politikatudományban hagyományosan használt számos fogalmat (főleg, amelyeket a vesztfáliai béke hagyott ránk) vagy újra kell értelmezni, vagy egyenesen figyelmen kívül kell hagyni. Komoly paradigma-váltás zajlik ma, s ez még inkább így lesz már a közeljövőben.

Az új világregend kialakulásával és fokozatos átalakulásával a helyzet bizonytalan, átláthatatlan voltát hangsúlyozó sok új, eddig inkább más területeken használt fogalom került a társadalomtudományok előterébe. Ilyen például az *instabilitás*.

Az instabilitás fogalma már sokkal korábban ismert volt a természettudományokban. Sőt, ez utóbbiakban használata ma is szinte mindennapos. A természettudományokban a különösen a káosz-elmélet foglalkozik az instabilitással. A matematika legkülönbözőbb irányzatai sem tudják nélkülözni a fogalmat. A geológia, a meteorológia és a csillagászat egyik fontos problémája is ez. Itt nincs elég hely arra, hogy felsoroljuk az orvostudo-

¹ Itt és most külön nem foglalkozunk az ökológia kihívásaival. Részletesebben lásd: Boda Zsolt: *Globális ökopolitika*, Bp. 2004. Helikon kiadó.

mányban használatos helyeit az ortopédiától a traumatológiáig. Szokás még beszélni például genetikai és pszichikai instabilitásról is.

Különösen az 1990-es évek eleje óta a társadalomtudományokban (a filozófiában, a gazdaságtanban, a politikatudományban, a neveléstudományban, a futuroológiában stb.) is egyre gyakrabban bukkan fel az instabilitás, mint új elméleti koncepció. Korunkat tehát mi egyenesen az „instabilitás korának” nevezzük. Egyrészt azért, mert ez átfogóbb módon írja le a világnak, benne az emberiségnek ezt az időszakát, mert magában foglalná a már elfogadott és megszokott megnevezéseket is, másrészt meggyőződésünk szerint ma a világot *ontológiailag* minden téren és minden szinten az instabilitás hatja át. Azt mondhatjuk tehát, hogy nincs is olyan szegmense a mai világnak, amelyben ne jelenne meg az instabilitás, a bizonytalanság vagy az egyensúlytalanság.² Az instabilitás hatja át a mai emberek mindennapjait. Következménye ez a felgyorsult globális folyamatoknak. Olyan kor ez tehát, amelyben az ember és környezete semmiképpen sem tudja kivonni magát az instabil viszonyok alól. Mi a továbbiakban csak az alkalmazott filozófia szemszögéből vizsgáljuk az instabilitást. Meggyőződésünk, hogy a filozófiának nem valami szellemi fellegrábnak kell élnie, hanem a mindig aktuális kor problémáit kell teoretizálnia.³ Ma pedig, ahogy látjuk, a világ és az emberiség legfontosabb kérdése éppen az instabilitás, ezért az alkalmazott filozófiának ezzel a gyakorlati és elméleti problémával kell szembenéznie.

Társadalmi változás és az új világrend

A világot ma azért vezérli az instabilitás, mert benne a végletes megosztottság, az egyenlőtlenség és az igazságtalanság uralkodik. Igazságosság nélkül pedig, ahogyan John Rawls is kimutatja főművében, nincsen stabilitás. A világ pedig így, mondja az indiai Nobel-díjas Amartya K. Sen, „félelmetes és kaotikus”.⁴ Most nem csak arról van szó, amit a régi filozófusok mondtak,

² „A kor – amelyben élünk – a bizonytalanság mindent átfogó világhatalma” – írja *A bizonytalanság hatalma* (Bp. 2007. Éghajlat Könyvkiadó) című könyvében Dr. Plenter János közgazdász.

³ Volt, aki még az ezredfordulón is bizakodó volt. Lásd: Kosáry Domokos: *A sokszínűség kora*, Népszabadság, 2000. december 30. 21. old. A neves történész azt gondolta, hogy az Európai Unió és az emberiség sokszínűsége biztosítéka a válságok túlélésének.

⁴ Amartya K. Sen: *Identità, povertà e diritti umani*, in: Amartya K. Sen, Piero Fassino, Sebastiano Mafettone: *Giustizia globale*, Milano, 2006. II Saggiatore, 32. old.

például Hérakleitosz, hogy „minden változik”, vagy Blaise Pascal, hogy „minden inog”, vagy éppen Novalis, hogy a „szilárd formák ideje elmúlt”. Még arról sem, hogy a politikai élet kiszámíthatatlan és bizonytalanra teszi az emberek mindennapjait, ahogyan Gramsci mondta: „il mondo è grande e terribile”, nagy és rettenetes a világ. Ők már érzékelték valamit a legkülönbözőbb korok hagyományos rendjének felbomlásából, és az állandó új elfogadásának nehézségéből. Az utóbbi évtizedek változási hullámai, elsősorban a globalizált világ és az információs társadalom következtében olyan gyors transzformációnak vagyunk tanúi, mint soha ezelőtt. Jól érzékelteti ezt Anthony Giddens a következőkkel: „a földön mintegy félmillió éve élnek emberek. A mezőgazdaság, az állandó települések alapfeltétele tizenkétezer évesnél nem régebbi. Az első civilizációk pedig alig hatezer évvel ezelőtt alakultak ki. Ha az emberi létezés eddigi időtartamát egy napnak tekintenénk, akkor a mezőgazdaság 11 óra 56 perckor jelenik meg, az első civilizációk pedig 11.57-kor. A modern társadalmak kialakulása 11 óra 59 perc 30 másodperckor kezdődik! És az „emberi napnak” ebben az utolsó harminc másodpercében jószerével ugyanannyi változás történt, mint addig összesen.”⁵ Ezt jól illusztrálja David S. Landes kijelentése, hogy „az 1750-es évek angol polgára anyagi életfeltételeit tekintve közelebb állt a római legionáriusokhoz, mint saját ükunokáihoz.”⁶ Milyen is hát ez az új világrend?

Elméletek az új világrendről és következményeiről

Az új világrendről az első modellek az 1970-es években születtek, amikor az 1944-ben megkötött Bretton Woods-i megállapodást a rögzített árfolyamú nemzetközi valutákról és aranyra átválthatóságukról az Egyesült Államok felmondta.⁷ Ez felgyorsította azt a mély változást, amely fokozatosan

⁵ Anthony Giddens: *Szociológia*, Bp. 2003. Osiris Kiadó, 605. old.

⁶ David S. Landes: *Az elszabadult Prométheusz*, Bp. 1986. Gondolat, 18. old.

⁷ Erről lásd: Pokol Béla: *Piacosítás és globális uralmi rend*, Politikatudományi Szemle, 2004. 3. sz. 24-29. old. A Bretton Woods-i egyezmény felbomlása megszüntette azt a gyakorlatot, amikor „az egyes társadalmak működése nemzetállami szinten volt megszervezve”, ami a kapitalizmus úgynevezett „rajnai modelljére” volt jellemző (a pénzügy és a tőkemozgások szigorú ellenőrzése, a társadalmi béke fenntartása, egyensúlyra törekvés stb.), helyébe az angol-amerikai „versengő”, piaci, neoliberális modell lépett. Robert Boyer osztályozása szerint létezik még az újkapitalizmus etatista (Franciaország, Olaszország) és szociáldemokrata (Svédország,

kialakulóban volt a Föld számos, meghatározó országában. A modernitás és az azzal összefüggő társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok nemzetközi méretű elterjedése egyre jobban érzékeltette velünk, hogy a Föld – ahogyan már 1962-ben a „Guttemberg Galaxis” szerzője, Herbert Marshall McLuhan nevezte – egy „global village”, amelyben a tér beszűkült és az idő lerövidült. A társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok felgyorsulását Anthony Giddens a féktelenül rohanó, „elszabadult világ” képében („Runaway World”) írja le. Ebben a felgyorsult és globalizálódó világban három alapvető tendencia válik egyre erősebbé: a transznacionális vállalatok mindent átfogó hálózata, a pénzügyi tranzakciók szinte átláthatatlan mozgása és az információs társadalom kiépülése, a média, a computer, az internet és a mobiltelefon-világ egyre jelentősebb dominanciája.

A modernizáció/globalizáció, mint „előnyös” folyamat

Az új világrend értelmezésében igen nagy különbségek és eltérések vannak annak megítélésében, vajon a nemzetközi szabadkereskedelem, a tőke szabad mozgása, a „multik” elterjedése, az információs társadalom milyen hatással jár majd. Világossá vált, hogy a nagy világproblémák, mint a szegénység, a környezetszennyezés, a migráció vagy akár a munkanélküliség nem oldható meg ma már nemzeti kereteken belül. Ennek tudomásul vétele számos értelmezőnél azt eredményezte, hogy az új világrendnek, a modernitásnak, a globális világnak inkább a pozitívumait hangsúlyozzák.⁸ Ezek fő tétele, hogy a világméretű tendenciákból kimaradni veszélyes, mert az a nemzetállamok súlyos lemaradásához vezet.

Ausztria) változata is. Lásd még Pokol Béla: *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*, Budapest, 2011. Kairos Könyvkiadó.

⁸ Látható ez számos európai uniós hivatalos dokumentumban, amelyet a WTO képviselői (Pascal Lamy és Danuta Hübner) készítettek (például: *Mondialisation modérée*, Libération, 2004. június 14. 39. old.). Ezek, mellette az objektív tényeket, reményüket fejezik ki, hogy „a világ népei bizakodással nézhetnek a harmadik évezred felé”. A szociáldemokrata Poul Nyrup Rasmussen által készített tervezet (*L'Europa e un nuovo ordine globale*, 2003.) például, miután megállapítja, hogy olyan átmeneti korban élünk, amely „az emberekben nagy bizonytalanságot és félelmet kelt”, mert számos konfliktus és rendkívül mély egyenlőtlenség uralja, kijelenti, hogy egy „új és jobb világot kell építeni”, amelyre a prosperitás, a béke és az emberi önmegvalósítás lesz a jellemző. Ugyanez olvasható egy új magyar szerzők által írt történelemkönyvben is (Salamon Konrád: *A „rövid” 20. század. (1914-1991)*, in: *Világtörténet*, Bp. 2006. Akadémiai kiadó, 1198-1200. old.).

A neoliberais globalizáció teoretikusai és követői szerint „globális bőséget és jólétet” hozhat az emberiség számára, ha betartjuk annak „tízparancsolatát”: a deregulációt, a privatizációt, a kereskedelem liberalizációját, a szabad tőke mozgást, a társadalmi és közösségi szféra súlyának csökkentését, a piacok szerepének növelését és a piaci fegyelem erősödését. Mindez persze azt jelenti, hogy a kormányok kénytelenek mélyíteni a recessziókat, a munkahelyek tömegét megszüntetni, a szociális és egyéb állami kiadásokat visszafogni vagy egyenesen lefaragni.

Szentes Tamás a globalizáció „kedvező hatásairól”

A magyar tudós a nemzetközi szakirodalom (elsősorban Barbara Parker és Peter Dicken munkáinak) ismeretében tárgyalja az új világrendnek elsősorban a gazdasági vonatkozásait. Szerinte a „gazdasági folyamatok és viszonyok mindinkább transznacionális méretűvé válásával valamennyi ország kölcsönösen függővé válik egymástól”. Mivel nincs többé szoros értelemben vett gazdasági függetlenség, egy *aszimmetrikus interdependencia* alakul ki, ahol a világ legkülönbözőbb országai és térségei kölcsönösen meghatározzák egymás gazdasági, és ezen keresztül politikai és társadalmi viszonyrendszerét. A globális világrend elleni fellépést (azaz az antiglobalizmust) a dolog leegyszerűsítésének tartja, hiszen – Szentes Tamás szerint – a nemzetközi szervezetek, bankok beavatkozásai az egyes országok életébe „éppenséggel az adott társadalom javát és érdekeit szolgálhatják”.⁹ A nemzeti kultúrákra tett „kedvező hatások” érzékeltetésére példaként említi, hogy a számítógép, e-mail, Internet angol nyelvezete megkönnyíti a nemzetek közti kommunikációt, a rádió és tv-adások lehetőséget biztosítanak a vallási és etnikai különbségek, a „mátság” megismerésére, amivel közelebb kerülnek egymáshoz az egyes földrészek lakói.¹⁰ Az USA és a NATO „világcsendőri” szerepét feltételezésnek (és nem realitásnak) tartja, Elfogadhatatlannak nevezi, hogy a „Nyugatot” bírálják az emberi jogok tiszteletben tartása miatt, hiszen – Szentes Tamás szerint – az emberi jogok értelmezése az eltérő hagyományok alapján értelemszerűen más és más lehet. Így a szociális biztonság és gondolkodás sem lehet, szerinte, az állam feladata. Egyenesen nacionalistáknak nevezi azokat, akik ellenzik a globalizációt, a

⁹ Szentes Tamás: *Globalizáció: áldás vagy átok?*, in: *Globalizációs trendek*, Bp. 2003. MTA Politikai Tudományok Intézete, 32. old.

¹⁰ Ez a dolognak persze csak egyik oldala. Samuel P. Huntington, miközben az egyes, egymáshoz közeli civilizációk közeledéséről, másrészt azonban a „kulturális törésvonalak” dominanciáját és más civilizációkkal való összecsapását feltételezi. Lásd: Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Bp. 1998. Európa kiadó.

nemzetköziesedést és a transznacionalista társaságok tevékenységét. „A globalizálódás (az integrálódás) folyamata és annak két fő hajtóereje: a technológiai forradalom és a transznacionális társaságok tevékenysége nemcsak új kihívást és veszélyeket, hanem új lehetőségeket és kedvező feltételeket is jelenthet az egyes országok nemzeti fejlődése számára”.

Simai Mihály a „nemzetköziesedés új, magasabb fokozatáról”

A nemzetköziesedés főbb szakaszait elemezve Simai Mihály hasonló gondolatokat fejt ki, mint Szentés Tamás. Elismeri ugyan, hogy a „szociális problémák növekedése jelenti a legfőbb veszélyt a globalizálódó nemzetközi rendszer fenntarthatósága számára”, de úgy véli, hogy a „globális szociális biztonság erősítése révén” a veszteségek csökkenthetők.¹¹ Szerinte az új világrenddel kapcsolatosan sok a „félreértés illetve a tévedés”. Ezek közé sorolja, hogy a transznacionális társaságok tevékenységét a „világ elleni összeesküvésnek” tartják¹², és „a világ minden lényeges problémáját a globalizáció számlájára írják, magát a folyamatot teszik felelőssé a szegénységért, a munkanélküliségért, a globális egyenlőtlenségek növekedéséért”. Egy szóval Simai Mihály szerint „nem értik meg, hogy vannak jelentős pozitív következményei is a globalizációs folyamatnak”. Tévedésként említi végül (igazán meglepő módon) azt is, hogy „túlhangsúlyozzák a civil szervezetek fontosságát a társadalmak jövőjének, konfliktusainak, együttműködésének formálásában”. A globalizálódást pedig a „nemzetköziesedés új, magasabb fokozataként” definiálja.¹³

¹¹ Simai Mihály: *Kihívások, alternatívák és útvesztők a globalizálódó világban*, in: *Globalizációs trendek*, id. kiad. 73. old.

¹² Könyvünkben az összeesküvés-elméleteket nem tárgyaljuk. Lásd Drábik János: *A sötét újkor. Búcsú a felvilágosodástól*, Budapest, 2010. Gold Book. Természetesen tudunk a különböző titkos magánhatalmi csoportok (mint például a Bilderberg Group) tevékenységéről vagy a legkülönfélébb szabdkörműves társaságokról. Ilyen típusú titkos (fegyveres) társaság volt Európában a II. világháború után az *Operation Gladio*.

¹³ Hasonló felfogást vall Ágh Attila, aki – miután érthetetlen módon a „posztmodern kor egyik nagy mítoszaként” aposztrofálja a globalizáció reális folyamatát – azt állítja, hogy a világgazdaság nem válik „teljesen önuralmúvá” és „irányíthatatlanná”, hiszen a sokszínű világban működik egy több szintű „szabályozási-irányítási rendszer”. Lásd: Ágh Attila: *A globalizáció politikai aspektusai*, in: *Globalizáció és nemzeti érdek*, (szerk.: Glatz Ferenc), Bp. 1997. Magyar Tudományos Akadémia, 87- 99. old.

Anthony Giddens az „elszabadult világról”

A London School of Economics and Politics volt igazgatója szerint az új világrend azért „elszabadult”, mert az emberiség már képtelen arra, hogy minden, jelenleg zajló folyamatot ellenőrizzen.¹⁴ A 21. század a mindennapi élet szempontjából már nem szól másról, mint kockázat-menedzselésről, a gyorsan változó világhoz való folyamatos alkalmazkodásról. A „rohanó világ” pedig felveti a hagyományhoz való kapcsolódás kérdését. A hagyományra ma is szükség van, mert ez ad formát és folyamatosságot az emberi élet számára, ennek ellenére azonban a mindennapok fokozatosan kiszabadulnak a múlt által közvetített hagyományok fogságából. Ebben az is benne van, hogy a családi kötelek is lazulnak. Az emberek így fokozatosan képesek növelni emancipációjukat, és elszakadni a múlt kötöttségeitől. A globalizáció, az „elszabadult világ” során az előnyöket és hátrányokat mérlegelve Giddens arra a következtetésre jut, hogy alapvetően a pozitív végkimenetben hisz. A felmerülő veszélyeket pedig szükséges kezelni, aminek legfőbb módszere az alkalmazkodás az új világrendhez és az új lehetőségek kihasználása.

Ralph Dahrendorf és a „bilincseitől szabadult világ”

A nemzetközi szakirodalomban Ralph Dahrendorf, a német származású angol filozófus és szociológus, a társadalmi konfliktus-elmélet teoretikusa, az új világrendről írott könyvében a „félelem és a remény korának” nevezi mai világunkat.¹⁵ A liberális (de nem neoliberais) Dahrendorf alapkonceptiója az, hogy „ha új erők szétörrik a megmerevedett struktúrákat”, az nyilvánvalóan „több életesélyt terem több ember számára”. A globalizációt ilyen „új erőnek” tartja, és rá a „bilincseitől megszabadult világ” terminust használja. Mindennél fontosabbnak tartja a szabadság fogalmát és valóságát, és felteszi a kérdést: „ki az, aki egy megbéklyózott világban akar élni, lekötözve és korlátozva?”. Az „életesélyek”, a „választási lehetőség”, a „belső önmeghatározás lehetősége” ebben az új világban is megvan. Dahrendorf azonban tisztában van azzal, hogy a „változások, amelyeket megélünk, egyúttal a bomlás korát is reprezentálják”, ami viszont nem új keletű. Dahrendorf itt idézi Marx és Engels művét, a Kommunista Kiáltványt, amelyben a szerzők azt állítják, hogy „a burzsoázia korát minden többi kortól a termelés felforgatása, minden társadalmi állapot szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Minden szilárd, berozsdásodott viszony, a nyomában járó tisztos képzetekkel és

¹⁴ Anthony Giddens: *Elszabadult világ*, Bp. 2005. Napvilág kiadó.

¹⁵ Ralph Dahrendorf: *Egy Új Rend nyomában. Előadások a szabadság politikájáról a 21. században*, Bp. 2004. Napvilág kiadó.

nézetekkel, feloldódik, a kialakult új viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodnának. Minden, ami rendi és állandó: elpárolog, mindent megszentelténe, ami szent...”¹⁶ Ennek Dahrendorf szerint pozitív a végkicsengése, hiszen „vigasztaló”, hogy az oly régen megállapított tények ellenére sem pusztult el a modern világ, mert a „változások folyamatában a szabadság és a fenyegetettség egymás közelében lelhetők fel”. Eltérően viszont azoktól, akik az Új Rend létrejöttét eufóriaként élik meg, látja e folyamat buktatóit is. Ezek közé sorolja a kábítószeres világ méretű kereskedelmét, a maffia tevékenységét, a globális emberkereskedelmet és a terrorizmus globalizációját. Ezek a szabadság kibontakozásába vetett bizalmat és reményeket fenyegetettségbe, félelembe fordították át az 1990-es évektől kezdődően. Látja, hogy a modernitás korában is működik a Durkheim-féle *anómia*: a szabályok szétesése, a perspektívavesztés, aminek következtében „normák nélküli, tartás nélküli világ” jött létre. A „bilincseitől megszabadult világ” megjelölést azért választotta, mert tisztában van vele, hogy ma „senki sem tartja kezében a gyepőt, és nincs tartás, amibe megkapaszkodjunk”. A „megszokott, meghitt struktúrák bomlása oly mértéket ért el mára, amely sokakat nyugtalanít. A globalizáció folyamatában a saját országunkban és világszerte is a jog és a rend szétesését éljük meg”. Ez ellen pedig cselekedni, tenni kell.

Manuel Castells a hálózati társadalomról

A katalán szociológus *Az információ kora* címmel trilógiát írt, amelyben azt állítja, hogy „az információs technológia forradalma és a kapitalizmus átstrukturálódása létrehozta a társadalom új formáját, a hálózati társadalmat”.¹⁷ Szerinte a történelemben először a társadalmi és gazdasági folyamatok aktorai nem valamilyen egyedi szubjektum vagy valamilyen kollektív alany (osztály vagy akár az állam), hanem a hálózat. A hálózat az „egymással összeköttetésben álló csomópontok halmaza”.¹⁸ Ilyen csomópontok lehetnek a tőzsdépiacok, az országok minisztertanácsai, a kábítószer kereskedelem hálózata, a televíziós rendszerek, híriügynökségek, mobil készülékek, a kulturális megnyilvánulások. Ezek a hálózatok nyitott, dinamikus struktúrák, amelyek képesek a korlátlan bővülésre, az innovációra, ami „globális rendezetlenséget” eredményez. Ezek a rendezetlen hálózatok „többszörösen átszövik egymást, a hálózatok közötti átjárás kódjai és kap-

¹⁶ Marx – Engels: *A kommunista kiáltvány*, Bp. 1965. Kossuth, 43. old.

¹⁷ Manuel Castells: *Az információ kora*, II. köt. *Az identitás hatalma*, Bp. 2006. Gondolat – Infonia, 23. old.

¹⁸ Manuel Castells: *Az információ kora*, I. köt. *A hálózati társadalom kialakulása*, Bp. 2005. Gondolat – Infonia, 599. old.

csolói válnak a társadalmak formálásának, vezetésének és félvezetésének alapvető forrásává”.¹⁹ A hálózatok és a termelés hálózati formáinak kifejlődése nem vonja magával a „kapitalizmus trónfosztását”, csak előző, történelmi formáitól különböző helyzetet hoz létre. Castells szerint ma nincs kapitalista osztály, csak „integrált globális tőkehálózat” és egy „arctalan, kollektív kapitalista entitás”. A dolgozók viszont „nem tűnnek el az áramlások terében, munka pedig akad bőven”. Ebben az új, hálózati társadalomban a „tőke lényegéből fakadóan globális”, a munkaerő viszont mindig lokális, ami miatt „a munkaerő elveszíti kollektív identitását és képességeit: munkakörülményeit, érdekeit, céljait és terveit tekintve egyre inkább individualizálódik”.²⁰ Ez az új világrend „tágabb történelmi perspektívából tekintve minőségi változást jelent az emberi lét gyakorlatában”.

A modernizáció/globalizáció mint kérdéses folyamat

Az új világrendről szóló sokféle értelmezés közül érdemes felfigyelni arra a mozzanatra, hogy a szerzők szinte kivétel nélkül úgy fogják fel a mai világfolyamatokat, mint amelyeknek egyik legfontosabb és egyben legnegatívabb következménye a világ mai instabilitása: a bizonytalanság, az egyensúlytalanság.

Noam Chomsky a „gazdagok klubjáról”

A Massachusetts Institute of Technology radikális nézetéről ismert nyelvész professzora mára a globalizáció talán legismertebb kritikusává vált. Szerinte a globalizáció a „demokratikus struktúrák kiüresedésével” jár együtt. Elsősorban, ahogyan Richard Sennett is, az amerikai gazdasági és politikai folyamatok elemzése kapcsán jutott erre a következtetésre. Szerinte a globalizációnak két jelentős következménye van. Az első, hogy „a harmadik világ társadalmának modelljét kiterjeszti az iparosodott országokra”.²¹ A harmadik világbeli országok társadalmára pedig az a jellemző, hogy az két részre szakad: „egy olyan sávra, amely mérhetetlen nagy privilégiumokat és gazdagságot élvez, és egy másik, nyomorult és elkeseredett sávra, amelyben a „hasztalanok” és a „feleslegesek” élnek”. „Országunk – írja Noam Chomsky az Egyesült Államokról – hanyatlík és még mélyebbre fogunk süllyedni, mert egyre több,

¹⁹ U. o. 600. old.

²⁰ U. o. 605. old.

²¹ Noam Chomsky: *The Prosperous Few and the Restless Many*, Tucson, 1993. Odonian Press (az idézetek az olasz kiadás oldalszámait követik: *Il club dei ricchi*, Roma, 1996. Gamberetti Editrice), 14. old.

harmadik világra jellemző sajátosságokkal rendelkezünk”.²² A második, hogy a döntési struktúra alapvetően megváltozott a világban. A hagyományos világban a kormányzati struktúra és a gazdasági hatalom lényegében egybeesett, amely nemzeti kormányok és nemzeti gazdaságok kialakulásához vezetett. Ma viszont a gazdaság nemzetközi lett, amely véget vetett a nemzetgazdaságoknak. A döntéseket ezután már a nagy multinacionális társaságok, cégek és bankok tartják a kezükben. „Ez nagy csapás a demokráciára”. Olyan *demokratikus deficit* jön létre, amely során a végrehajtó hatalom, azaz a kormányok és parlamentek kezébe kerül minden hatalom, s a népesség pedig egyre kevésbé számít. „És nem is csupán erről van szó. Az adott ország népessége igazából nem is tudja, hogy mi történik, egyenesen azt sem tudják, hogy mit kellene tudniuk. Ennek az eredménye az intézményektől való egyre nagyobb elidegenedésük: az embereknek az a benyomásuk, hogy ezek az intézmények valójában az ő érdekeik ellen tevékenykednek. És hát valójában így is van”. Európát és az Egyesült Államokat összehasonlítva mondja, hogy míg az előzőben a szakszervezetek nyomására létezik egy valamiféle társadalmi paktum, addig az Egyesült Államokra az jellemző, hogy ott „igen erős és tudatos a pénzügyi közösség”, amely befolyása alatt tartja, sőt, megvétőzhatja az Államok politikáját. Az igazi döntéseket a befektetők hozzák, akiknek ezt a jogát és hatalmát senki sem képes megkérdőjelezni. Ezek a nemzetközi pénzügyi körökkel állnak szoros szövetségben. Egy másik tanulmánya előszavában a „mindenség urainak” („the Masters of the Univers”) nevezi őket.²³ „Tagjai óriási pénzügyi erőt képviselnek, ami többnyire nem az emberek érdekeit szolgálja”. „A világot a gazdagok mozgatják, saját céljaik érdekében. A világrendszer nem hasonlít a klasszikus piacra, jobban illik rá a ’vállalati merkantilizmus’ kifejezés. A kormányzás egyre inkább a nagy magánintézmények képviselőinek kezébe kerül. Az intézmények jellege parancsuralmi.” A hatalom, az erő felülről áramlik lefelé. „Aki alul van, vagy engedelmeskedik a parancsoknak, vagy fogja a sátorfáját és elmegy.” A hatalomnak ez a koncentrációja azt jelenti, hogy minden szigorú korlátozásnak van alávetve. A gazdagok korlátozott demokráciája addig marad fenn, amíg a „népek nem képesek létrehozni a saját érdekeik számára kedvező globalizációt”. Noam Chomsky „Porto Allegre népében”, a globális világ ellen fellépőkben bízunk, akik majd megváltoztatják a jelenlegi világrendet.

²² Ma az amerikai rendszer hanyatlásának vagy felbomlásának gondolata szinte hihetetlenül hangzik. Ennek azonban már ma számos jele van. Lásd: Emmanuel Todd: *Dopo l'Impero. La dissoluzione del sistema americano*, Milano, 2005. Il Saggiatore.

²³ Noam Chomsky: *The Erosion of Democracy and Visions for a New World*, Belo Horizonte, 2003. Proutist Universale Publ.

Robert Went a globális világgazdaság instabilitásáról

Az amszterdami egyetem tanára szerint az új világregend már nem teszi lehetővé a korábbi expanzív korszakhoz való visszatérést. A mai folyamatok „a piac diktatúrájának elhatalmasodásához, növekvő társadalmi egyenlőtlenségekhez vezet. Maga után vonja a bérek, a munkakörülmények és a társadalombiztosítási rendszerek gyorsuló leépülését, a kivándorlás még inkább tömegessé válását, az életfeltételeinket is veszélyeztető ökológiai pusztítást, valamint az el nem számoltatható nemzetközi és regionális szervezetek befolyásának növekedését és a demokratikus intézmények szétforgácsolódását.” Mindez azután „súlyos nemzetközi válságok kialakulásához” vezet, mivel „gyakorlatilag nem léteznek olyan nemzetközi szabályozó, illetve ellenőrző mechanizmusok, amelyek a piaci liberalizáció, a privatizáció és a pénzügyi innovációk nyomása alatt megroggyant nemzeti szintű struktúrákat képesek lennének felváltani.” Az 1990-es évek mexikói és ázsiai gazdasági válságai mutatják Went szerint „hogya a globális világgazdaság mennyire kiszámíthatatlanná és instabillá vált”.²⁴ A jövőben pedig „egyre súlyosabb és negatívabb következményekkel” kell számolni: a piacok diktatúrája erősödni fog, nőnek majd a társadalmi különbségek, a „bérek, a munkafeltételek és a szociális biztonság egyre alacsonyabb szinten” áll meg, a környezet elszennyeződik és leromlik. „Nő a nem elszámoltatható nemzetközi intézmények és társulások szerepe, és a demokrácia egyre bizonytalanabb alapokra kerül”.²⁵

Paul Ginsborg a „nem-létező demokráciáról”

Az angol származású olaszországi történész szerint a különlegesen befolyásos új oligarchiák, amelyek a transznacionális társaságok fúziója következtében állottak elő, a „profitvadászat” következtében olyan helyzetben vannak, hogy képesek egész kiterjedt közösségeknek a sorsát meghatározni, a világ számos részében „flexibilis” szabályaikat ellentmondás nélkül diktálni.²⁶ Árnyékukban az egyes polgárok tehetetlenek és kiszolgáltatottnak érzik magukat. Mindennapi életükben így alig jelenik meg a közszféra, ha megjelenik, az legtöbb esetben a globális televízió konformista kultúráján keresztül hat. Az oligarchikus gazdasági-társadalmi struktúráknak köszönhetően olyan erős hatalmi befolyás alá esnek az egyének, a közpolgárok, aminek következtében lemondanak a fáradtságos és bizonytalan kimenetelű

²⁴ Robert Went: *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*, Bp. 2002. Perfekt kiadó, 25-26. old.

²⁵ U. o. 162. old.

²⁶ Paul Ginsborg: *La democrazia che non c'è*, Torino, 2006. Giulio Einaudi editore, 52-53. old.

bármilyen egyéni vállalkozásról, elkötelezett cselekvésről, ami a demokratikus közszféra megteremtésére irányulhatna. Ennek jelentős hatása van az egyének és a közösség pszichéjére is.²⁷ A helyzetet Dávid és Góliát küzdelméhez hasonlítja²⁸, és felteszi a kérdést: hol vannak a mai Dávidok?

Zygmunt Bauman: a „cseppfolyós világról”

A Nagy-Britanniában élő lengyel származású szociológus, Zygmunt Bauman, az utóbbi évtizedben több könyvben tárgyalja a világ mai instabilitását. Szerinte ma, a globalizáció következményeként eddig soha nem észlelt kihívás előtt áll a világban az egyén, ami teljesen „új szcenáriókat” teremt számára.²⁹

A modernitás ugyanis a „biztos”, a „megbízható” szakaszból áttért a „cseppfolyós”, „folyékony” („*liquid modernity*”) szakaszba, amelyben az egyéni választásokot behatároló struktúrák, a szokások folyamatosságát garantáló intézmények és az elfogadható viselkedés modelljei többé már nem képesek hosszan megőrizni alakjukat, formájukat, mert szétolvadnak és szétessenek, még mielőtt valami új formájuk jöhetne létre és elfoglalhatná helyüket. Ezek nem tudnak időben rögzülni és nem képesek keretül szolgálni az emberi cselekvések, a hosszú távú életstratégiák számára.

A hatalom és a politika szétválása azt eredményezi, hogy a nemzetállamok helyett a politika a globális térbe helyeződik át anélkül, hogy a politikai hatalom képes lenne akár csak átlátni is működését. A politikai kontroll hiánya az oka a mély és elvileg uralhatatlan bizonytalanságnak. Így a politikai intézmények egyre távolabb kerülnek a nemzetállamok polgárainak életproblémáitól. Az állami szervek ezután pedig egyre növekvő mértékben ruházzák

²⁷ A neves francia politológus, Pierre Rosenvallon hasonlóképpen a bizalmatlanságon alapuló „ellen-demokráciáról”, a kormányokkal szembeni bizalmatlanságról, a bizalomvesztésről beszél. Lásd: Pierre Rosenvallon: *La contre-démocratie: la politique à l'âge de la défiance*, Paris, 2006. Éditions du Seuil.

²⁸ Ugyanezt a hasonlatot használja Lányi András író is, amikor Konfuciuszt idézve a „nevek kijavítására” figyelmeztet, azaz hogy a dolgok feleljen meg nevüknek. „Például nem neveznénk többé szabadnak azt a versenyt, amelynek egyre kevesebb a résztvevője. Magántulajdonnak a globális hálózatok személytelen uralmát. Esélyegyenlőségnek, ha Dávid nem vihet parittyát a Góliát elleni küzdelembe...”. In: *Hogyan szelődítsük meg a XXI. századot?*, Magyar Nemzet, 2007. december 24. 12. old.

²⁹ Zygmunt Bauman: *Modus vivendi. Inferno e utopia del mondo liquido*, Roma – Bari, 2007, Editori Laterza.

át kezdetben még meglévő funkcióikat egy átláthatatlan közörsre. Mihelyt az állam kivonul ezekből a funkcióiból, rögtön belép ezekbe a szeszélyes és előre nem látható következményekkel járó piaci erők játéka.

A közbiztosítékok fokozatos és szisztematikus felszámolása megfosztja a kollektív cselekvést addigi vonzó múltjától és aláassa a társadalmi szolidaritás alapjait. A „közösség” szó egyre üresebben cseng. Az emberek közötti kapcsolatok, amelyek korábban biztonsági hálóként működtek, és amelyekért még az egyéni érdekeket is megérte feláldozni, mára egyre törekenyebbek és egyre tűnékenyebbek, időlegesek lettek. Az egyének annyira ki vannak téve az árupiac és a munkaerőpiac szélsőségeinek, hogy az már igazi megosztást (és nem egységességet) hoz létre köztük. Ez a helyzet a versengő magatartást díjazza, miközben leértékeli az együttműködést, a csapatmunkát. Így maga a „társadalom” is egyre inkább alkalmi kapcsolatok és szakítások hálójává válik.

A hosszú távú gondolkodás, tervezés és cselekvés meghaladása (a korábbi, hosszú távú társadalmi struktúrák meggyengülésével és eltűnésével) mind a politikai történelmet, mind az egyéni életet olyan *rövid távú projektsorozatra* redukálja, amelyek már nem kompatibilisek a „haladás” vagy a „fejlődés” fogalmaival. Az egyénnek ez a fragmentált élete azután már nem áll másból, mint egy sor valószínű és alkalmi lehetőségre való *reakálásból*. A múlt sikerei nem valószínűsítik, még kevésbé garantálják a jövő győzelmeit. A helyzet megváltozásával állandóan felül kell vizsgálni a múlt sikereit, mert lehet, hogy azok mára már haszontalanok vagy kontraproduktívak. A meghaladott információk és az elöregedett szokások teljes és gyors elfelejtése sokkal fontosabb lehet a jövő sikerei érdekében, mint a már elsajátított tudás és stratégia memorizálása.

Az elviselhetetlenül tűnékeny és állandóan változó körülmények által előálló bizonytalanságok megoldásának felelősségét az egyes egyénnek kell viselnie, akitől még azt is elvárják, hogy „szabadon válasszon” és választásának következményeit elviselje. A veszélyek, amelyek rá leselkednek, meghaladják az egyes egyének cselekvőképességét, és még recept sincs az esetleges hibás választások elkerülésére. Az egyén érdekeit legjobban és leghasznosabban szolgáló erény nem a konformitás, a (gyér és ritka) szabályoknak való megfelelés, hanem a rugalmasság, a hajlékonyság, az a képesség, hogy gyorsan taktikát és stílust váltsunk, az, hogy otthagyjunk jóhiszeműséget és elkötelezettséget anélkül, hogy visszasírnánk. Fel kell vállalni az eshetőséget a pillanat adta lehetőségeknek megfelelően, ahelyett, hogy a már megszokott és kedvelt dolgokat követnénk.

Richard Sennett az „újkapitalizmusról”

A Massachusetts Institute of Technology szociológus professzora számos hasonló gondolatot fogalmaz meg. Azzal kezdi az újkapitalizmus elemzését,

hogy emlékeztet rá: a 20. század '60-as, '70-es éveiben még arról volt szó, hogy van bizalom, szolidaritás (amiket, igaz, újból és újból ki kellett küzdeni), a világ mégis valamiféle közösségiség felé tart.³⁰ A kis közösségeknek még voltak erényei és értékei. Ráadásul ennek háttérben ott volt még egy gazdasági eufória, amely biztosította a *Welfare State* állapotát. Mára ez az állapot alapvetően megváltozott. Idézi is ezzel kapcsolatban Zygmunt Bauman „cseppfolyós modernitással” összefüggő gondolatait. Richard Sennett okfejtésének lényege, hogy a nagy ellátó intézményrendszerek (mint az egészségügy, az oktatás) addigi egysége széttöredezett, ami az emberi életfeltételek fragmentációjához, az emigrációhoz, a közösségek széteséséhez, sőt a családi élet elbizonytalanodásához vezetett. Paradox módon pedig a jóléti állam kiépülésével, a gazdagság növekedésével párhuzamosan „egyre evidensebb és egyre nagyobb fokú gazdasági egyenlőtlenség és instabilitás” jött létre³¹. Az időnkénti stabilitás pedig, ha egyáltalán létrejön, Richard Sennett szerint, elsősorban a Max Weber által teoretizált társadalmi militarizálódásnak köszönhető. Az instabilitás a klasszikus kapitalizmusnak már előzőleg is jellemzője volt Richard Sennett szerint. Ki is jelenti, hogy „Marx ideje óta a kapitalizmus egyetlen jellemző vonása valószínűleg az instabilitás” volt.³² Ez a piac sokszori összeomlásában, a befektetők csődjében, a tömeges elvándorlásban, a munkát keresők tömegének jelenségében nyilvánult meg.

A ma emberének az újkapitalizmus körülményei között pedig *három kihívással* kell szembenéznie. Az első az *idő*, amennyiben az egyik tevékenységről, az egyik munkáról a másikra kell átváltani rövid idő alatt, mert senki sem maradhat ma hosszú időn keresztül ugyanazon a (munka)helyen, ahol van. Ez összefügg azzal, hogy az intézmények és az ellátórendszerek nem biztosítanak stabil keretet az embernek hosszú távon: vállalatok, intézmények elvándorolhatnak, az új szakképesítést igénylő munkára új emberek kellenek, stb. Identitását, életrajzát az embernek így szükségképpen gyorsan kell változtatni. A következő kihívás a *képzettség*. A kérdés ugyanis ma úgy merül fel, hogy miként lehet stabil identitást kialakítani, ha a valóság igényei folyamatosan változnak. A képességek és képzettségek így rövid élettartamúak, és arra is kell őket kialakítani. Az átképzések ezért is

³⁰ Az „újkapitalizmus” fogalmát a magyar szakirodalomban következetesen Szalai Erzsébet használja. Lásd: Szalai Erzsébet: *Globalizáció – újkapitalizmus – társadalom*, in: *Globalizációs trendek*, id. kiad. 147-156. old.

³¹ Richard Sennett: *The Culture of the New Capitalism*, New Haven – London, 2006. Yale University Press (olasz fordítását lásd: *La cultura del nuovo capitalismo*, Bologna, 2006. Il Mulino, 8. old.).

³² U. o., 17. old.

szükségesek. S végül a harmadik kihívás a *megszokásokról való lemondás*, a múlttal való folyamatos szakítás. Az újkapitalista gazdasági és társadalmi struktúrában senki sem lehet biztos a saját helyében, és a múlt szolgálataiért senkit sem illet kiváltság vagy érdem. Ez a „cseppfolyósodás” jelensége, ami jelentősen frusztrálja és megviseli az embereket. Ennek ellenére arra kell berendezkedni, hogy a globalizált intézmények és szervezetek rövid periódusúak, technológiailag komplexek, amelyek a múltban kialakult stabil intézményeket fokozatosan felváltják.

Ennek a strukturális változásnak pedig *három hiányossággal*, negatív következménnyel kell számolnia: az intézmények iránti jelentősen *lecsökent belátással*, lojalitással, az alkalmazottak közti informális *bizalom megengülésével* (ezzel együtt az igazi munkahelyi közösségek hiányával), és az *intézmények ismeretének*, alapos megismerésének *visszaszorulásával*. Ennek a folyamatnak a végeredménye az, hogy a szociális államból eltűnik a „szociális” és csak a gyenge állam marad vissza, amelyben még inkább növekszik majd az egyenlőtlenség. Egy új, „modern” fenyegetés is megjelenik: a *feleslegesség*, a *haszontalanság érzése és valósága*, amely komoly pszichés problémákkal jár együtt. A feleslegesség érzése elsősorban a migrációval, a külföldi munkavállalók tömeges megjelenésével függ össze. Ez az idegenektől való félelem pedig kialakítja, majd egyre *növeli a faji és az etnikai feszültséget*.

Immanuel Wallerstein a „nagy zűrzavar” elkerülhetetlenségéről

A vilárendszer-modell kidolgozója, Immanuel Wallerstein ezeket az alapvető változásokat még általánosabb keretbe foglalja. Szerinte a világ ma egy átmeneti korszakban él, amelyet egy olyan társadalmi formáció fog követni, amelyben az „egész kapitalista vilárendszer valami mássá fog alakulni”.³³ A jövő pedig ebben az átmenetben fog eldőlni, „amelynek kimenetele nagyon bizonytalan”. Ma „választás előtt állunk”, hiszen a Kondratyev-ciklus B-fázisában, a leszálló hullámban vagyunk, amely egyértelműen a stagnáló világgazdaság hanyatló szakasza, a „*végső válság*” időszaka. A kapitalista világgazdaság időlegesen még képes helyreállítani a megbomlott egyensúlyt, de ez sohasem áll helyre azonnal és sohasem teljesen. Így az „*egyensúly mindig mozgó egyensúly*”, amelynek következménye „*nagy zűrzavar és erőszak*”, az állam legitimitációjának jelentős csökkenése, sőt elvesztése, azaz a „*rendszerválság*”, a „*végső válság*”. Wallerstein itt az osztrák származású amerikai *Joseph A. Schumpeter* egyik tételére hivatkozva komoly és

³³ Immanuel Wallerstein: *Globalizáció vagy az átmenet korszaka?*, Eszmélet, 43. sz. 17-36. old.

alapvető következtetésre jut fejtegetéseiben, amely szerint a „kapitalizmus nem a kudarcai, hanem a sikerei miatt fog összeomlani”. Szerinte ugyanis a kapitalista világgazdaság „ingadozásai” egyre vadabbak lesznek, pályája görbéje „egyre bizonytalanabb” lesz. Arra is számítanunk kell szerinte, hogy „a kollektív és az egyéni biztonság foka – lehet, hogy szédítően – csökkenni fog, mivel az állami struktúrák egyre többet veszítenek legitimitációjukból”, hiszen a neoliberais politika (amely Wallerstein szerint igazából „agresszív konzervativizmus”) fokozatosan visszavonul a közsféra (az oktatás, az egészségügy, stb.) finanszírozásának területéről. A létbiztonsági érzés meggyengülése („a bűnözés, az André Gide-féle „action gratuite” elterjedése, a rendőrség brutális akciói, a bírói ítéletek megkérdőjelezhető igazságossága, stb.) pedig oda vezet, hogy növekedni fog „az erőszak mennyisége nap mint nap a világrendszerben”. Ez a „legtöbb ember számára félelmetes lesz”, és ahogyan Bauman is mondja, *félelmet fog generálni*. Politikai szempontból ez a „nagy zűrzavar helyzete” lesz. Ennek a helyzetnek az egyik mutatója, hogy „mind világszinten, mind az államok szintjén az elosztási egyenlőtlenségek összefonódnak faji, etnikai, vallási jellegűekkel”.³⁴ Ezekből pedig akár polgárháborúk is kialakulhatnak a jövőben. A „zűrzavar” oda is hathat, hogy a saját érdekeikért küzdő csoportok komoly konfliktusba keverednek egymással és „mindenki vakon fog cselekedni”.

Wallerstein szerint ennek az állapotnak a kezeléséhez „pozitív törekvések megfogalmazására van szükség”. Ilyen konkrét kezdeményezésnek tartja például az ATTAC által szorgalmazott úgynevezett „Tobin-adót”, az illegális nemzetközi pénzügyi tranzakciók kiszűrésére.³⁵ Ezen túl azonban fontosnak tartja még az *egyenlőtlenségek* fokozatos felszámolását, amit csak egy igazán demokratikus társadalomtörténelmi rendszerben lehetne megvalósítani, ahol az *emberi jogokat* mindenki betartja és tiszteletben is tartja. Ezekben a már kialakult vagy pedig eléggé általánosan megfogalmazott elveken túl ő sem tud haladni a megoldás felé.

Mészáros István a politika strukturális válságáról

A nemrég elhunyt magyar származású angliai professzor (Lukács György egykori tanítványa) szerint „nagyon nyugtalanító fejlemények tanúi vagyunk a politika és a jog területén” manapság.³⁶ Wallersteinhez hasonlóan a

³⁴ Immanuel Wallerstein: *A liberalizmus agóniája*, Eszmélet, 27. sz. 233. old.

³⁵ Immanuel Wallerstein: *Háború, hegemonia, globalizáció*, (interjú), Eszmélet, 54. sz. 203. old.

³⁶ Mészáros István: *A politika strukturális válsága*, Eszmélet, 75. sz., 71-89. old.

globalizációt amerikai dominanciájú trendnek tartja, amit a „globális-hegemonikus imperializmus” rá akar kényszeríteni a világra. Thomas P. M. Barnett egy 2004-es tanulmányát idézve mondja, hogy az Egyesült Államok „végső soron ellenségként határozza meg” a globalizáción „kívülállókat”, akik ellen, a nemzetközi jogot is felrúgva, bármikor háborút indíthat.³⁷ Ugyanakkor viszont zajlik a világban a *tőke strukturális válságának folyamata*. Ezt nem lehet konjunkturális válságnak tartani, mert a gazdaság mélyrétegeit érinti. Ez a válság négy fő vonatkozásban nyilvánul meg: jellege egyetemes, tere globális, időskálája permanens és kibontakozási módja lopakodó, azaz nem látványos. Ez annyira komoly válság a *Beyond Capital* (1995) szerzője szerint, hogy kijelöli a „fönnálló rend végső határait”. Egyelőre a „domináns országok” exportálni tudják saját belső ellentmondásait olyan országokba, amelyeket akár katonai erővel is befolyásuk alatt tartanak, de egyre nagyobb ellenállást vált ki, ha fenn akarják tartani az „autoritárius ellenőrzést a tőkerendszer, mint egész fölött”. A világszerte súlyos problémái azonban mára már feltartóztathatatlanok, krónikussá váltak. Az „egyetemesen jótékony globalizációt”, az „új normalitás” „globalizált boldogságát” egyszerűen ábrándvilágnak nevezi és még a gondolatát is elutasítja.

Toni Negri a „Birodalomról”

Az antiglobalista olasz politikus és egyetemi tanár, Toni Negri, azt a kérdést járja körül Michael Hardt-tal közösen írt könyvében, hogy van-e ma a világnak, a „hatalomnak egy logikája, egy struktúrája”, azaz létezik-e egyetlen új világbirodalom. Egyrészt elismeri, ahogyan többen is, hogy a „nemzetállamnak egyre kevesebb a hatalma, hogy szabályozza a gazdasági mozgásokat, és hogy érvényesítse tekintélyét a gazdaság felett”³⁸ (ezt a „domináns nemzetállamokra” is vonatkoztatja), másrészt azonban mindez szerinte „nem jelenti azt, hogy ez a felsőbb hatalom (*sovrانيتà*), mint olyan hanyatlana”. Működik ugyanis a felsőbb hatalomnak egy új, egységes kormánylogika alatt egyesült nemzeti és nemzetek fölötti szervezetekből álló formája, amely decentralizált és hatalma adott területen kívüli. Ezt nevezi Birodalomnak.³⁹ A Birodalom hibrid identitásokat, rugalmas hierarchiát és sokszí-

³⁷ Ezt a gondolatot hasonlóképpen fogalmazta meg Jürgen Habermas 2004-ben az isztambuli Filozófiai Világkongresszuson tartott plenáris előadásában.

³⁸ Michael Hardt – Antonio Negri: *Impero*, Milano, 2002. Rizzoli. Az idézetek az Előszóából valók.

³⁹ A Birodalom fogalmát (igaz, Toni Negritől eltérő értelemben) figyelemre méltó módon „új paradigmának” tartja Ulrich Beck is. A „Birodalom kon-

nű cserekapcsolatot hoz létre, amelynek így nincsenek időbeli (történelmi) és térbeli határai sem. Áthatja a társadalmi rend szinte minden szintjét, mert „hatalmának tárgya a társadalmi élet a maga integritásában”. Ez a Birodalom „hatalmas elnyomó és megsemmisítő erővel rendelkezik”, ami azonban a „felszabadítás erőt” nem szabad, hogy elrettentse, sőt új „ellen-Birodalmat” kell létrehozni, amely demokratikus eszközökkel majd képes lesz meghaladni a jelenleg kiépülőben lévő nemzetközi Birodalmat.

Alain Touraine a „társadalom széteséséről”

A neves francia szociológus és filozófus történeti perspektívába helyezi azt a jelenséget, amit műveiben, írásaiban és interjúiban „poszt-szociális” állapotnak nevez. A jelenlegi társadalom olyan irreverzibilis változásokon megy keresztül, amely a klasszikus – még a felvilágosodás korának filozófusai által kidolgozott – társadalom-modellt teljesen átformálja. A klasszikus modell az „egyén, a társadalom, a világ racionális felfogásának egyetemes értékét” hangsúlyozta. A társadalmat a jog és a neki megfelelő intézmények szervezték, *hittek a jogállamban és a haladás győzelmében*. Az állampolgárnak azonban alá kellett vetnie magát az adott világrendnek, amely befolyásolta is identitása kialakítását. A most kialakulóban lévő új világrend a „gazdasági tények növekvő autonómiáját” jelenti az állammal szemben, amely *válságot és káoszt* idéz elő a társadalomban. Az állam így nem tudja garantálni számunkra egy adott rend elfogadását. A szociális háló fokozatosan visszaszorul, egyre távolabbra kerül egymástól a köz-szféra és a magán-szféra.⁴⁰ Az egyén egykor „termelő pozícióban, egy történetiség teremtőjének pozíciójában volt”, mára mindez a gazdasági és szociális-társadalmi világ teljesen fragmentálódott.⁴¹ Ez pedig azzal jár együtt, hogy

cepciójának legkevesebb három nagy előnye van. Az első az, hogy ráirányítja a figyelmet a nemzetállamon túlmutató új politikai integrációs formákra, és megszüadítja a politikai uralom elemzését annak államközpontúságától. Második előnye az, hogy ráirányítja a figyelmet az államok közti létező hatalmi aszimmetriára, vagyis szakít a szuverén államok egyenlőségének fikciójával. A Birodalom koncepciójának harmadik előnye, hogy a 'nemzeti' és 'nemzetközi' szétválasztását a múltba utalja, és ezáltal megkérdőjelezi a politika és a politikatudomány cselekedeteiben és gondolkodásmódjában még mindig meglévő axiomatikát”. Lásd: Ulrich Beck – Edgar Grande: *A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában*, Szeged, 2007. Belvedere – Meridionale kiadó, 81-82. old.

⁴⁰ Alain Touraine: *Critique de la modernité*, Paris, 1992. Fayard, 219. old.

⁴¹ U. o. 224. old.

jelentősen *megnő a kirekesztettek száma* a társadalomból, akikre az állam már nem fordít figyelmet.⁴² Ebben a neoliberais légkörben lassan megértjük, mondja Alain Touraine, hogy csak magunkra számíthatunk. Tehát, teszi fel a kérdést: „Mi nem marad meg? A társadalom klasszikus modellje”, mert a mai, mondializált viszonyok között a „társadalom szétesik”.⁴³ *Ma a társadalmi, politikai, kulturális vagy nemzeti egység elvéről fokozatosan le kell mondanunk.* Ennek egyik legfontosabb oka a világ jelenlegi, központ nélküli, hálózatszerű, gyors gazdasági átalakulása, amely annyiban is poszt-szociális, hogy nem veszi figyelembe az adott társadalmi berendezkedést, amelyben működik. Ráadásul az állam (még inkább a társadalom) szinte semmiféle kontrollal nem rendelkezik ezen gazdasági-pénzügyi folyamatok felett. Így kialakul az a kettősség, hogy míg a gazdaság egyre inkább nemzetközi folyamatok befolyása alatt változik, a társadalom mégis bizonyos tekintetben nemzeti marad. A folyamat mégis és feltartóztatatlanul halad a „társadalmiasatlanodás” (*désocialisation*) felé. A kiutat ebből Alain Touraine a kissé túl általános, „filozofikus” megoldástól, a „felelős és ellenálló személyes szubjektum” megjelenésétől várja.

Francia politológusok a „visszájára fordult világról”

Bertrand Badie és Marie-Claude Smouts, mindketten a neves párizsi Institut d'Études Politiques tanárai, „gyökeres változást” írnak le a jelenlegi világban, ami annak instabilitásához, teljes elbizonytalanodásához vezet. Vezérfonaluk az, hogy a vesztfáliai béke (1648) után kialakult világrend, amely a nemzetállamoknak biztosította a területiség, a szuverenitás és a biztonság elvét, mára teljes válságba került, „komolyan megrendült” és a „szétesés” felé halad. A történelmi időben és a nemzetközi térben elhelyezve állítják, hogy az „állam soha sem volt a nemzetközi kapcsolatok kizárólagos szereplője”. A „nemzetközi színtér leszűkítése az európai és az észak-amerikai térségre azzal az *illúzióval* járhatott, hogy az állam egy – valójában soha nem létezett – univerzális adottság. Miután ennek az illúzióknak a hite elveszett, az államnak jelenleg számos önmagát gyengítő válsággal és kihívással kell szembenéznie”.⁴⁴ Az állam tehát a „középkori zűrzavarból kilépő nyu-

⁴² A szakirodalomban néhányan egyenesen „World wide Apartheid”-ről, világméretű diszkriminációról beszélnek. Lásd: Étienne Balibar és Bruno Amoroso írásait (ez utóbbtól: *L'Apartheid globale*, Roma, 1999. Edizioni Lavoro).

⁴³ Alice Granger: *À propos de Pourrons-nous vivre ensemble d'Alain Touraine*, in. <http://www.e.litterature.net>.

⁴⁴ Bertrand Badie – Marie-Claude Smouts: *A visszájára forduló világ. A nemzetközi színtér szociológiája*, Budapest. 1998. Aula kiadó, 12. old.

gat-európai történelem” partikuláris képződménye, amely – nemzetállammá formálódása után – a „saját képére formálva hozta létre a nemzetközi rendszert”, amely így nemzetállami rendszerre alakult. A nemzetállami rendszer alapelveinek egyetemessé válása viszont *nem szükségszerű*.⁴⁵ Az állammodellnek alárendelt politikai közösség és egyén ilyen forgatókönyve Európán és Észak-Amerikán kívül szinte elő sem fordul. Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában olyan „közösségi beágyazottságú társadalmi kapcsolatok maradtak fenn vagy tűntek fel újra”, amelyek nem kedveztek az állam egyén feletti erőszak-monopóliumának. Az „állam veszélyes egyetemessé tétele” kettős kihívásnak van kitéve: egyrészt a „transznacionális aktorok” és hálózatok elterjedésének, valamint ennek következtében annak, hogy az egyén egyre markánsabban és fesztelenebben mozog a nemzetközi rendszerben, ami jelentős erőforrásokhoz juttathatja. Az *állam így fokozatosan veszít identitásából* és „történetileg nézve, igen távol áll attól, hogy mindörökké létezzen”. A nyugati állam mindinkább funkcióit veszti, nem képes többé ellenőrizni a tözsdemozgasokat, a tőkeáramlásokat, mert egy transznacionális gazdasági térrel és egy informális gazdasági szektorral áll szemben. Mindez korlátozza kompetenciáját és hatalmát, ami megfosztja legitimitása jelentős részétől is. „Az egyre kevésbé etatikus nemzetközi rendszeren, mely valójában soha nem is volt teljes mértékben az, mindinkább az instabilitás vagy a zűrzavar lesz úrrá”, aminek fő oka, hogy *hiányoznak a stabil formák és normák*. Mindez pedig összefügg azzal a helyzettel és tétellel, amit a szerzők James N. Rosenau-tól vesznek át, azaz a „két világ” (*two Worlds*) koncepciójával, a nemzetállamok szuverenitásának fokozatos, de végleges megkérdőjelezésével. A „duális világ” elmélete azt jelenti, hogy ma két világ van jelen a világban egyszerre: az állam kodifikált, ritualizált világa, amely véges számú, ismert és többnyire kiszámítható szereplőből áll,

⁴⁵ A hazai szakirodalomban ezzel a kérdéssel például Bíró Gáspár foglalkozik. Lásd: Bíró Gáspár: *A nemzetállam válsága?*, in: *Globalizáció és nemzeti érdek*, (szerk.: Glatz Ferenc), Budapest, 1997. Magyar Tudományos Akadémia kiad. 101-109. old. A „bukott állam” (*failed State*) koncepció híveivel szemben a szerző azt állítja, hogy jelenleg nincs más szerv, szervezet, intézmény, amely a társadalom problémáit az állam szintjén megoldaná. Az államoknak egy dolguk van: „alkalmazkodás az egyre nagyobb sebességű változásokhoz”. (109. old.) Felveti, de nem válaszolja meg egyértelműen a kérdést Lévai Imre, aki elismeri a nemzetközi rendszerek instabilitását, de a nemzetállamok szükségességét fontosnak tartaná. Lásd: Lévai Imre: *Kapitalizmusok együttélése vagy összecsapása és a világrend átalakulása? A világtrendek politikai gazdaságtana*, in: *Új világpolitikai trendek*, Budapest. 2002. Politikai Tudományok Intézete kiad. 11. old.

és a „multicentrikus világ”, amelyben ismeretlen számú, kiszámíthatatlan és a nemzetállamoktól függetlenül cselekvő személyekből áll. Az emberek és közösségek számára ezzel a kapcsolatok igen bonyolult konfigurációja jött létre. Biztos viszont, hogy ez a duális helyzet megkérdőjelezi a nemzetállamoknak azt a törekvését, hogy a nemzetközi téren szuverén módon járjanak el. Az etatikus szuverenitás válsága és az új világrend instabilitása a francia szerzők szerint tehát ezzel függ össze.

Saskia Sassen „az el-nemzetietlenedett államról”

A chicagói egyetem és a London School of Economics holland származású szociológus és közgazdász professzorasszonya 2007-ben Princetonban közzétett könyvében a mai, korszakos változások időszakáról ír.⁴⁶ „Korszakos változások korszakában élünk, - írja – a globalizáció korszakában, amely egy már korábban kialakult komplexebb struktúrán, a nemzetállam keretein belül zajlik”. Ennek az ellentétnek (a globális és a nemzeti között) egyrészt az „új-nemzetiesedés”, másrészt pedig az „el-nemzetietlenedés” a következménye. Az egyes államokon belül ez azután különféle módosulásokat eredményez a gazdaságpolitikán és a törvénykezésen belül. Számos országban például radikálisan felülvizsgálták a pénzügypolitikát, hogy lehetővé tegyék a globális tőkepiacba való bekapcsolódást. Ez a prioritás kérdését is felveti. Egy időben a munkahely teremtés élvezett előnyt akár az infláció növekedésének kárára is, mára ez megfordult: az inflációt mindenképpen féken kell tartani. A szociális kiadások csökkentése így elkerülhetetlen. Ez felveti a szerzett jogok kérdését: az egyes kormányok által tervezett átalakításokat a nagy „corporations”-ök diktálják. Fontos következménye a globalizálódó világnak, hogy az első és harmadik világbeli, úgynevezett „gazdag” és „szegény” országok közti különbség átalakul. Olyan új, globális városok alakultak ki (számuk ma körülbelül negyven), amelyek az úgynevezett „középponti geográfián” keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Hasonlítanak egymáshoz területük, jelentőségük és jogállásuk szerint, de most már nem a nemzetállam sajátosságait tükrözik. Számos közös jellemzőjük van az életmód, a jövedelem a kiváltságok és a jogok tekintetében a New Delhiben, a Sao Paolóban, Londonban vagy New Yorkban élő eliteknek. Ezek a transznacionális hasonlóságok pedig olykor erősebben, mint az adott ország különböző társadalmi csoportjai között meglévő egyezések. A globális tőke terei olyan hálókat alkotnak, amely a legkülönbözőbb és akár a legtávolabbi városokat is összekapcsolja egymással. A nigériai és a brazíliai elit, amely a

⁴⁶ Saskia Sassen: *Territory, Authority, Rights: from Medieval to Global Assemblages*, Princeton, 2007. Princeton University Press. Az új migráció témáját járja körül *The Global City* című korábbi könyvében.

kőolaj kitermelés következtében meggazdagodott, teljesen más, mint a nigériai és a brazíliai szegény, de a gazdagok és a szegények az egyes országokban (függetlenül, hogy melyikben) teljesen hasonló életmódot folytatnak. Emiatt azután egyre kevésbé lehet beszélni „gazdag” vagy „szegény” országokról. Így jönnek létre tehát az „el-nemzetietlenedett államok”.

Német tudósok a „kockázati világtársadalomról”

A müncheni egyetem tanárai, Ulrich Beck és Edgar Grande „Európa újragondolása” közben felrajzolják a jelenlegi és az eljövendő világ képét is.⁴⁷ Megkülönböztetik az „első modernitást”, amelyben „hatáskörök, kompetenciák és felelőségek kérdésében egyértelmű intézményi illetékesség” volt a meghatározó (mint a newtoni fizikai világban), míg a 20. század utolsó negyedétől ezt az egyértelműséget, a kiszámíthatóságot a „többértelműség logikája” váltja fel, a kiszámíthatatlanság (ami megfelelne, a szerzők hasonlata szerint a Heisenberg-féle bizonytalansági tényezőnek). Ebben „felpuhulnak és keverednek a határok, az alapok és az alapvető különbségek”.⁴⁸ A „boldogok szigetévé” a világ egyetlen vidéke sem válhat, mindegyik ki van téve a „világkockázati társadalom sokféle veszélyének”. Itt nem fenyeget már senki senkit, de mégis „háborúk nélküli háború” folyik a világban, mert a *klimaváltozás*, a *tőkemozgások* és a *transznacionális terrorizmus* globális kockázatokat jelentenek, amelyeket egy nemzet sem képes többé (ide értve az USA-t is) maga megoldani. Ha ezt a bizonytalanságot tudományos módszerekkel már nem is lehet kiszámítani, legalább igyekezni kell a kockázatokat észlelni. Ezek a kockázatok pedig nem csupán sokasodnak, hanem – és ez még instabilabbá teszi a rendszert – határoknélkülivé válnak. Ugyanakkor el is távolodik az észlelésben a transzatlanti civilizáció két aktora, az USA és az Európai Unió, mert az előbbi a globális terrorizmust, az utóbbi a környezeti problémákat tartják a legnagyobb fenyegetettségnek és kockázatnak.⁴⁹ Mindez pedig felveti a bizalom és a kockázat közötti összefüggések újragondolását. Mivel pedig a világproblémák nemzeti problémák is egyúttal, viszont a nemzetek ezeket saját maguk megoldani képtelenek, ezért – a szerzők szerint – „a transznacionális problémák azonosságokat teremtenek” és a nemzetek belátják, hogy a „kölcsonös függőség nem az emberiség átka, hanem a túlélés előfeltétele”.⁵⁰ Ezért hívei a szerzők a kozmopolitizmus eszméjének.

⁴⁷ Ulrich Beck – Edgar Grande: *A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában*, id. kiad., 14. old.

⁴⁸ U. o. 46. old.

⁴⁹ U. o. 278-281. old.

⁵⁰ U. o. 298. old.

Világkockázati társadalom című könyvében⁵¹ Ulrich Beck felveti korunk alapproblémáit. Szerinte a „fejlett modernításban a *gazdaság* társadalmi termelése módszeresen együtt jár a *kockázatok* társadalmi termelésével”. A modernizáció megváltoztatta az életstílust, a befolyási és hatalmi struktúrákat, a szerelmi formákat, a politikai elnyomás és részvétel formáit. Ezeken kívül lényeges és *új veszélyeztetettség források* vannak jelen a globális mindennapokban. Ulrich Beck ezek közül megemlíti a levegőben, vízben és az élelmiszerekben is meglévő *radioaktivitást*, amelyek láthatatlanok és visszafordíthatatlan károsodást okozhatnak az emberi szervezetben. Jelentős még a kémiai-vegyi szennyezés, az ökológiai és *genetikai veszélyeztetettség*. A civilizációs veszélyek miatt meginog a stabilitás a világban és a környezetszennyezés miatt veszélybe kerül az egész világ. Újfajta „sorsveszélyekkel” kell szembenézni az emberiségnek az atombomba létezése, a sugárveszély, a sugárzó anyagok léte, az őserdők kiirtása, az állat és növényfajok kipusztulása következtében. A mérgező anyagok beszívároganak földbe, vízbe. Ráadásul a gazdaság és a civilizáció előre haladtával növekszik a kiszolgáltatottság, a félelem és szorongás az emberekben. Az új kockázati tényezőkkel szemben pedig már nem biztosítható semmiféle védettség. A rizikótársadalom hatásainak csökkentése egy újfajta individualizációval talán elérhető – mondja Ulrich Beck.

Wayne Ellwood a „globális kaszinóról”

A kanadai szerző kiindulópontja a Bretton Woods-i Egyezmény 1971-es, Richard Nixon kormánya általi felmondása, és a Margaret Thatcher és Ronald Reagan kormányok által elindított neoliberais szabadpiaci verseny. Ez az „állam szabályozó szerepének drasztikus csökkentését” eredményezte, ami elvezetett ahhoz, hogy a „pénztöke a világ gazdaság mélyszélesen destabilizáló tényezőjévé vált”.⁵² A spekulánsok nem a valóságos árukba és szolgáltatásokba ruháztak be, hanem „pénzt csináltak a pénzből és keveset törődtek azzal, hogy befektetések milyen hatással vannak a helyi közösségekre és a nemzetgazdaságokra”. Így alakult ki az a helyzet, hogy ma a kormányok már „mindenütt félnek a globális pénzügyi kaszinó destabilizáló hatásától”. Ellwood emlékeztet rá, hogy a „nagy átalakulás” teoretikusának, Polányi

⁵¹ Ulrich Beck: *Világkockázati társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Szeged, 2008. Belvedere – Meridionale kiadó. A német tudós számos más, e témába vágó könyve is olvasható magyarul a szegedi kiadó jóvoltából. Lásd: *Mi a globalizáció?* (2005), *A választás tétje* (2006), *A munka szép új világa* (2010), *A német Európa* (2013).

⁵² Wayne Ellwood: *A globalizáció*, Bp. 2003. HVG Könyvek, 21-22. old. (A szövegben: WE.)

Károlynak is ellenérzései voltak a piaci alapú gazdasági modellel szemben, amikor a magyar szerző ezt írta: „ha engedjük, hogy a piaci mechanizmus legyen az emberek és a természeti környezet sorsának egyetlen irányítója,...akkor az a társadalom lerombolásához fog vezetni”. S ma az történik, hogy a tényleges áruforgalomra szükséges minden egyes dollárra kilenc olyan dollár jut, amely csak hazárdírózási céllal forog a nemzetközi pénzpiacokon”. (WE, 84.) Ez a szabálytalan, szabályozatlan és ezért átláthatatlan tőkemozgás „globális pénzügyi kaszinóvá” változtatta a világot, ami „súlyosan veszélyezteti a globális gazdaság stabilitását”. (WE, 85.) Ez azonban nem csupán gazdasági kérdés, hanem politikai is, hiszen az „egyes országok kormányait gyakran kiszolgáltatja a piac önkényének”, aminek következménye a „demokrácia aggasztó meggyengülése”, vagy egyenesen társadalmi-politikai *válság* lehet. Ellwood ennek a helyzetnek a megváltozását a civil társadalom erősödésétől, a tőkemozgás fokozottabb ellenőrzésétől, a vállalatok alapvető társadalmi kötelezettségeinek betartásától várja.

Naomi Klein a „katasztrófa-kapitalizmus” elhatalmasodásáról

A kanadai antiglobalista szerző már korábbi, *No logo* című könyve is feltűnést keltett. Ebben azt mutatta ki, hogy a multinacionális cégek hogyan használják fel és használják ki a harmadik világbeli polgárok (helyesebben szegények) kiszolgáltatott helyzetét. Az amerikai márkájú *Dell* computert például Délkelet-Ázsiában gyártják, és több repülőgéppel szállítják naponta az USA-ba, ahol összeszerelik. *Sokkdoktrína* című újabb könyvében⁵³ pedig azt mutatja be, hogy a globális kapitalizmus miként használja fel a természeti csapásokat (cunamikát, földrengéseket stb.), a gazdasági válságok okozta katasztrófa-helyzetet és a politikai-katonai konfliktusokat arra, hogy neoliberalis *sokkterápiát* alkalmazzon és bevezessen olyan, neoliberalis megoldásokat, amelyeket addig az adott ország elutasított. Példaként a sri lankai 2004-es cunami után kialakult krízishelyzetet hozta fel, amelyben az addig ellenálló politikusokat meggyőzték a cégek, iskolák stb. privatizációjának szükségességéről. A nemzetközi pénzügyi és tőkés társaságok a Szovjetunió összeomlását és a 2005-ös Katrina hurrikán esetét is hasznoszerzésre használták fel. Hasonló helyzet következett be legutóbb az eladósodott Görögország esetében is. Ezzel Naomi Klein tulajdonképpen Milton Friedman neoliberalis koncepcióját, a nemzetközi pénzpiacok tevékenységét bírálja. A neoliberalizmus ugyanis ezt a stratégiát alkalmazza a profitszerzés növelése érdekében.

⁵³ Naomi Klein: *Sokkdoktrína. A katasztrófa-kapitalizmus felemelkedése, (The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism)* Akadémiai Kiadó, 2013. 682 oldal

Gerhard Schulze az „élménytársadalomról”

Az *Erlebnisgesellschaft* teoretikusa, Gerhard Schulze 1992-ben megjelent könyvében⁵⁴ arról ír, hogy az „élethelyzet példátlanul megváltozott az elmúlt évtizedek során”. Ez a változás annak a következménye, hogy a globalizáció rendkívüli mértékben kiszélesítette az életlehetőségek körét. Így az élet pillanatnyi megélése és átélése került az emberek érdeklődésének középpontjába. „Éld meg az életed!”-jelszó válik korunkban a legfőbb kategorikus imperatívusszá. Ez a „szabadidő-társadalom” egyik fontos alapelve. A „szép élet” követelménnyé válik, aminek megvalósítása azonban nehézségekbe ütközik.⁵⁵ Az életlehetőségek kínálatának bővülése ugyanis – Jürgen Habermas kifejezésével élve – „új átláthatatlanságot” okoz. Az élménytársadalom két negatív következménye az általános *elbizonytalanodás* és a lehetőségekből való *kiábrándulás*. Ezeket a globális gazdaság által megtermelt termékek programozott *gyors elhasználódása*, a *reklámok dömpingje* és kényszere, a vásárlások elhatalmasodásába *kódolt dezorientáltság* okozza. Az emberek fokozott *stresszhelyzetben* élnek, hogy nehegy lemaradjanak valamiről, nehegy kimaradjanak valamiből. Ez hozza magával a *szórakoztatóipar* hatalmas kibővülését és számos olyan káros, tömegmérétekben előforduló jelenséget, mint az alkohol, a drog.

A testkultusz új irányai Vigarello szerint

A mai élménytársadalom jellemző vonása a *testkultusz* is. Ennek komoly társadalomtörténeti előzményei vannak az ókori görög és római társadalomtól kezdve a felvilágosodáson át egészen a 20. századi szélsőjobboldali politikai irányzatokig. A mai testkultusz azonban – ahogyan azt a francia szerző, Georges Vigarello írja⁵⁶ – fejlett modern társadalomban különbözik elődeitől, hiszen a globális ipari termeléssel és média-manipulációval kapcsolódik össze. A „jó közérzet” – Vigarello szerint – mindennél előbbre való ma az emberek számára (akik ezt anyagilag megengedhetik maguk-

⁵⁴ Gerhard Schulze: *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*, (Élménytársadalom: a jelenkor kultúrszociológiája) in: Szociológiai Figyelő, 2000. 1-2. sz. 135. old.

⁵⁵ Az „élménytársadalom” fogalma és valósága tipikusan a „jóléti állam” jellemző vonása. Ugyanakkor nem lehet elfelejteni arról, hogy éppen ez a jóléti társadalmi modell termeli ki azt az iszonyatos szegénységet (olykor nyomort), amely sokak számára lehetetlenné teszi az „élménytársadalom” előnyeinek megélését.

⁵⁶ Georges Vigarello: *Histoire de la beauté, le corps et l'art d'embellir de la Renaissance à nos jours*, Paris, 2004. Éditions du Seuil.

nak), ezért „éberem figyeljük testünket”. Példátlan figyelmet fordítunk a külsőnkre és az egészségünkre. Ez pedig feltételezi a sportolás szinte tömegmértékű válását, az aerobikot, a squasht, a testépítést, a joggingot, a versenyszerű sportolást (az ezzel gyakran együtt járó kockázatot: a doppingolást), a gyógyszeripar fejlődését (a táplálék kiegészítők propagálását), a sportszergyárak reklám dömpingjét. Új szépség- és testideálok alakultak ki a 20. század második felétől (tulajdonképpen a globalizáció elhatalmasodásától) kezdve, amely az előzőeknél is nagyobb teret nyitott az *érzéseknek*, a gyönyör élvezetének és a szexualitásnak. Ennek a változásnak fő alanyai elsősorban a megváltozott szerepkörben fellépő *fiatalok* (ez az „ifjúság kultusza”), illetve elsősorban a nők.⁵⁷ A *női identitás* jelenleg gyökeres átalakuláson megy át: minden olyan, hagyományosan főként férfiak által elvégzett munka és szerepkört ma nők is minden további nélkül elláthatnak és el is látnak. A szakképzésekben és továbbképzésekben, kulturális és sportrendezvényeken is többségben nők vesznek részt. A *radikális szubjektivizmus* által megkövetelt egyéni *sikeresség* jó testi felépítést, *attraktív külsőt* és kiváló *ellenálló képességet* igényel. Ennek, a női identitás megváltozásáról szóló egyre terjedelmesebb szakirodalom szerint a nők felelnek meg jobban. Ez sokszor a szerepek felcseréléséhez vezet: egyre nagyobb teret kapnak a nőies férfiak és a férfias nők.⁵⁸ A hagyományos modell mára felbomlott és növeli a mindennapi bizonytalanságot és egyre jelentősebb kiábrándulást okoz. Mindezt növeli még a szexuális élet jelentős megváltozása, az új szexuális szokások széles körű elterjedése, amely e testiség terén is új normák térhódítását és elfogadását jelenti.

Az instabilitás elmélete

Ezek az elméleti koncepciók számos elemét írják le annak az instabil világnak, amelyben élünk. Egyáltalán, az egyik fő társadalomfilozófiai kérdés ma az, hogy van-e egyáltalán stabilitás a világban. Minél jobban körbe tekintünk, azt láthatjuk, hogy a stabilitás nem más, mint az instabilitás *időleges* felfüggesztődése. A rendszerelmélet teoretikusa, Niklas Luhmann ezt

⁵⁷ Az amerikai társadalomról írott könyvében Pető Ferenc egyenesen „élv-hajhászó társadalomról” beszél, amelyben a „lankadatlan gyönyörhajhászás és kéjmegszállottság” uralkodik. Lásd: Pető Ferenc: *Amerika jó és rossz között*, Budapest, 2001. Püski Kiadó, 183-185. old.

⁵⁸ H. Sas Judit: *Nőies nők és férfias férfiak*, Budapest, 1984. Akadémiai Könyvkiadó. A női szerepeknek és a női identitás változásának mára már hatalmas irodalma van. A feminista mozgalmak mellett az újfajta női testi ideált megfogalmazó eszmék rohamos elterjedése figyelhető meg, amelyek a hagyományos férfi szerepek jelentős módosulásához vezetnek.

így fejezi ki: „a mozgó és mozdulatlan megkülönböztetése már csak annak a kérdése, hogy milyen hosszúságú időközt veszünk tekintetbe. Rövidtávon sok minden stabilnak tűnik, ami hosszú távon viszont már nem az”.⁵⁹ Ezért lehet az, hogy a világban a dolgoknak van állandó minősége, stabil jellege. Ha ugyanis ez nem így lenne, akkor az állandó egymásba alakulás helyzete jönne létre, ami a jelen világstruktúra megsemmisüléséhez vezetne. Stabilitásra elementáris szükség van tehát. Jelen világunk éppen ezt ássa alá a globálissá tágult világában. Kofi Annan figyelmeztetése tehát (a többi környezet- és világtudatos ember figyelmeztetésével együtt) igen komolyan veendő.

Láthatjuk, hogy a globalizációt mind jobboldali, mind baloldali kutatók egyaránt bírálják. Az a kevés kutató, akik a globalizált világ előnyeit fontosabbnak tekintik, mint hátrányait általában neoliberais oldalon elkötelezettek. Mindenesetre a kutatók többsége megegyezik abban, hogy a tőke nemzetközi téren megmutatkozó agresszív viselkedése romlásba viheti az emberiséget. A jelenséget már leírták, úgy hívják: „cseppfolyós világ”, „instabilitás”. Kimozdult az ökovilág évmilliárdos rendjéből, kimozdult a társadalom néhány ezer éves rendjéből. Ez végzetes lehet, aminek tudatosítására a legnagyobb szükség lenne ma.

De mit csináljunk mi, hétköznapi emberek, akik megszoktuk a dolgoknak egy bizonyos hétköznapi rendjét? Hogyan reagáljunk ezekre a gyors változásokra? Mihelyt megszokunk egy változást, máris egy új következik rá? Lehet ezt az állandóan változó világot megszokni? A globalizáció realitái szerint meg kell szoknunk. És ha nem tudjuk? És ha nem akarjuk? A válasz: akkor lemaradunk. És ha mi le akarunk maradni? Nem akarunk a MacWorld-ben élni? Lehetséges-e ez ma? A választ mindenkinek magának kell megtalálnia. Elvégre egy instabil, globális világban élünk...

Fontos tényező az instabilitás elméletében az *idő*. Arról van ugyanis szó, hogy összezsugorodott a társadalmi idő, ami az egyik fő oka az instabilitásnak. Ráadásul, az elemzők szerint, lassan megszűnik a nemzetállam eddigi, polgárok felett gyámkodó uralma és hatalma, ami a nemzeti társadalmak lassú erodálódásához, a bizalmatlanság, majd az idegen, „más” világtól való félelem kialakulásához vezet. S ez esetleg tényleg a Samuel P. Huntington és Anthony Giddens⁶⁰ által is próféciált muzulmán fundamentalizmus és a kozmopolita világ összezsugorodásához vezetne? Talán azoknak lesz

⁵⁹ Niklas Luhmann: *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Bp. 2006. Gondolat, 198. old.

⁶⁰ Anthony Giddens tulajdonképpen osztja Huntington egyik végkövetkeztetését, amikor *Elszabadult világ* című könyvében a mai világ fő törésvonalát a kozmopolita – fundamentalista irányban határozza meg.

igazuk, akik szerint bizalom csak a mikroszociális szinten (család, barátok szűk körében) marad meg? Igaza lesz az amerikai titkosszolgálatok prognózisának⁶¹ abban, ahogy 2020-ra a világ egyre jobban bezárkózik és a nemzetközi személyes kapcsolatok jelentősen lecsökkennek? Egy személytelen világ felé haladunk? Vagy van még lehetőség az aktív személyiségek kiformálódására, akik meggátolhatják a tőke nemzetközi uralma nyomán elindult instabilitást? Az anti-globalizmus világméretű mozgalma⁶² valójában a 21. század legfontosabb társadalmi mozgalma lesz? Tényleg „eladó az egész világ”? Sok kérdés vár még megválaszolásra.

A filozófiai alapkérdés az, amit a 17-18. századi francia gondolkodó, Bernard Fontenelle megfogalmazott: „Rózsamlékezet óta nem halt meg kertész” („*De mémoire de rose, il n’y a qu’un jardinier au monde*”). Ez a szellemes és nagyon mély filozófiai metafora arra utal, hogy milyen viszony van a változás, az elmúlás és az állandóság, helyesebben szólva az állandóság *látzata* között. Az ember, mint morális lény, igaz: tudja, hogy minden változik, mégis mindig a stabilitást, az állandóságot keresi maga körül. Nem csak keresi, hanem minden igyekezetével azt akarja megteremteni a mindennapjai számára. Ugyanakkor (paradox módon) kreativitása nem hagyja, és újabb és újabb ötletekkel áll elő és változtatja meg, szándéka szerint: teszi jobbá környezetét, a természetet, a társadalmat és a világot. Ezzel azonban saját nyugtanságát, szorongását, elbizonytalanodását, félelmeit készíti elő. Egy idő után ugyanis már nem tudja követni azokat a változásokat, amit mások, nem ő, hoznak létre. Ezek pedig számára már objektív, külső és elidegenítő adottságokként jelennek meg. Ekkor merül fel az alkalmazkodás, vagy az alkalmazkodni nem tudás hétköznapi dilemmája az ember számára. S ez végigkíséri életét. Látja talán a rózsza, hogy a kertész is öregszik, telik rajta az idő, de még mindig megvan. Látja arcán az idő rombolásának nyomait, de még a kertész is reménykedik. Ő viszont menthetetlenül pusztulni fog. A rózsza ezt nem képes igazán érzékelni, lassan elhal. Tavasszal már új rózsza jelenik meg, aki számára nem új kertész jelenik meg, hanem ugyanaz. Csak a rózsza gondolhatná, hogy új a kertész. A helyzet azonban stabil, változatlan, folyamatos. És így tovább. Na és a kertész? Ő valóban nem hal meg soha? *Mi* tudjuk, hogy igen: ő is meghal, elpusztul, de ideje hosszabb, mint a rózsáé. Hasonló a viszony az ember (a rózsza) és a Föld (kertész) között. Azzal a különbséggel, hogy az ember képes befolyásolni, akár jelentősen is a Föld élettartamát. Most itt a választ, a paradigma-váltás ideje.

⁶¹ *A világ 2020-ban*, ZMNE Stratégiai Védelmi Kutatóközpont, Elemzések – 2005/4. (Készítette: Elek Anita).

⁶² Lásd: Paolo Ceri: *Movimenti globali. La protesta nel XXI secolo*, Roma – Bari, 2002. Laterza.

Valószínűleg igaza lesz Bayer Józsefnek: „a demokratikus kapitalizmus minden bizonnyal nem lesz a történelem utolsó szava, rosszabbra kell felkészülnünk. A demokratikus kormányzatok nem képesek kezelni a globalizációval járó új konfliktusokat, amelyek egész régiókat tesznek kormányozhatatlanná”⁶³, azaz instabillá. De akkor mi az igazi kiút? Talán csak nem a világméretű kényszer vagy erőszak? Erre a kérdésre is látunk majd válaszokat a későbbiekben.

Minden mozog. Globális változás és planetáris tudat

„Ha nem váltunk irányt, alighanem
oda jutunk, ahová tartunk”
Ősi kínai mondás

A mindennapi élet egyik gyakran ismételt közhelye, hogy a „szerelem örök”. Az érzelemtől fűtött kijelentés alapja – ismerjük be – igen ingatag. Legalább annyira, amennyire az életben és a világban szinte minden. Az *állandó változás* a lét egyik legfontosabb alaptörvénye.

Változás és/vagy állandóság az egyéni létben

„Minden inog” – mondta a francia filozófus, Blaise Pascal a 17. században. Nem volt egyedül a gondolkodás történetében, aki szerint minden változik. Már az ókori görög bölcs, az „epheszoszi homályos”, Hérakleitosz is eképp vélekedett, amikor (a tradíció szerint) azt mondta: „panta rhei”, „minden mozog”. Szerinte „kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba lépni”. Mit is jelent ez az eléggé általánosan ismert metafora? Milyen filozófiai tartalma, üzenete van ma számunkra?

Hérakleitosz a változás és állandóság dialektikájáról

Hérakleitosz ezzel a folyó példájával az állandóság és a változás dialektikus egymásba fonódását jelzi.⁶⁴ Arról van ugyanis szó, hogy szerinte a folyó

⁶³ Bayer József: *Globalizáció és politika*, in: *Globalizációs trendek*, id. kiad. 95. old.

⁶⁴ Hérakleitosz fennmaradt töredékeiből lehet rekonstruálni gondolkodását. Erre tettem kísérletet *Életelvek és életutak Dantétől Derridáig* (Budapest,

olyan összetett entitás, amelynek része a meder és a benne folyó víz egyaránt. Ha a folyó állandóságáról beszélünk, akkor a meder részére gondolunk, ha a benne folyó vízre, akkor a változásra gondolhatunk. De a folyó fogalomban mindkettő egyszerre van meg. Tehát a leghelyesebb, ha azt jelentjük ki, hogy egyszer bele lehet lépni a folyóba, de másodszor már ránk más víz árad, tehát a folyó megváltozott, de úgy, hogy a meder ugyanaz maradt. Tanítványa, Kratylosz, túl akart tenni mesterén. Kijelentette, hogy egyszer sem lehet belépni a folyóba. Ezzel a tanítvány azt üzentte, hogy nincs állandóság: minden állandóan változik. Igaz ez a megállapítás? Igen, hiszen első pillanatra úgy tűnik, a víz maga azonos a folyóval. Hérakleitosz azonban azt is látta, hogy a folyó „ott van”, létezik, még ha időlegesen is. Ezt az időleges ittlétet vonja kétségbe Kratylosz. Ha neki lenne igaza, akkor nem lenne időleges állandóság, azaz minden olyan ütemben változna, hogy a dolgok minősége nem rögzülhetne, azaz nem lennének dolgok. Hérakleitosz példája ezt zárja ki, amikor a létet és nemlétet (a folyó ittlétét és állandó változását) egyszerre állítja, azaz a dolog – miközben változik – egyúttal állandó is marad.

Hasonló, de még jelentősebb következtetések levonására alkalmas Hérakleitosz másik példája, az örök tüzről, amely „fellobban mértékre és kialszik mértékre”. Az ókori görögök csillagászati ismeretrendszerében ez valószínűleg a Napot jelentette, amely a nappalok és éjszakák ritmikus váltakozását idézte elő, anélkül, hogy tudták volna valójában, milyen is a Nap és a Föld egymáshoz való viszonya. Mégis, a mértékre fellobbanó és kialvó tűz újból a változás és az állandóság metaforájaként értelmezhető. A kerti partihoz előkészített tűz úgy lobog, ahogyan táplálják tűzifával: hol erősebben, hol gyengébben ég. A hétköznapi, metafizikus gondolkodásmód a tüzet állandónak véli, ha már egyszer belobbant, majd ha kialszik, akkor beszél arról, hogy a tűz megszűnt létezni, elhamvadt. Hérakleitosz azonban a változás lényegét a lét és a nemlét dialektikájában találja meg. A két ellentétes folyamat ugyanis egyszerre létezik: minél jobban lobog a tűz, annál jobban hamvad el. A két egymással ellentétes folyamat a létben egyszerre, egyazon időben van meg, nem egymást követik. Transzponálva ezt a hérakleitoszi gondolatot felvethetjük, hogy vajon mi – ahogyan a tűz is – csak léteünk, vagy közben „hamvadunk” is, ugyanabban a folyamatban. A válasz: igen. Ittlétünk a változás és az állandóság kölcsönös folyamatában zajlik. Az orvostudomány már megállapította, hogy bizonyos öregedési folyamatok egészen kis korban elindulnak. Így haladunk az öregkor felé, amikor túlsúlyba kerül az elhasználódás folyamata. Tudatosul bennünk,

2005. Eötvös József Könyvkiadó című könyvem egyik fejezetében (235-237. old.).

hogy ittlétünk a befejezéséhez közeledik, hiszen látjuk és érezzük bizonyos képességeink csökkenését vagy megszűnését. Ezért nincs igaza Hegelnek, aki Epikurosz kapcsán kijelenti, hogy a haláltól nem kell félni, mert akkor már nem működnek többé érzékszerveink.⁶⁵ A probléma éppen az, hogy a létben mutatkozik meg számunkra a nem-lét. Ezért van az emberek többségének halál-félelme, mert tudja, hogy létezése *közben* pusztul.

Az emberi létben megmutatkozó nem-lét *mértéke* a fontos. Mi állandónak képzeljük magunkat minden pillanatban: ugyanazok képességeink, ugyanúgy nézünk ki. Egy ideig. Itt újból az időtényező kerül elő. Felvethető ugyanis – ahogyan a tűznél is – hogy amikor elindul a (természeti vagy humán élő) folyamat az állandóság érzete nagyobb (de nem a valósága), később ez fordítva van. Bizonyos folyamatok felgyorsulnak és átcsapnak egy másik állapotba. Ekkor vethető fel az a kérdés, hogy fiziológiai értelemben a csecsemő léte és (például) a fiatal felnőtt léte, ha azonos személyről van szó, azonos-e vagy sem? Azaz az Én fiziológiailag ugyanaz maradt, vagy megváltozott? Ittlétem állandó vagy változó? A kérdés eleve (hétköznapi módon) rosszul, szándékosan metafizikai módon van feltéve, ugyanis a kérdésre csak egy helyes és logikailag igaz válasz adható: az, hogy fiziológiai értelemben azonos is vagyok magammal és nem is vagyok azonos. Csak e két ellentétes kijelentés egyszerre történő állítása írja le az ember ittlétét helyesen.

Hérakleitosz tűz metaforája és a mérték filozófiai kategóriája az erkölcsben történő változást is felveti. A kérdés ugyanis az, vajon az ember, élete során úgy lobogjon, mint a tűz, gyorsan? A tűz példája azt is szemlélteti, hogy minél gyorsabban ég a tűz, vagy ennek analógiájára: minél gyorsabban éli az ember az életét, annál gyorsabban „hamvad el”. A másik kérdés, vajon változzon állandó jelleggel az ember vagy maradjon inkább állandó erkölcsiben? Ezt a kérdést mindenki más- és másképpen válaszolja meg. Van, aki számára az erkölcsi állandóság, a megbízhatóság a fontos, az, hogy számíthatnak rá. Ennek a problematikus jellege abban mutatkozik meg, hogy az ember kiszámítható lesz, ami alapját képezheti a kihasználásnak vagy a megcsalásnak. Az ember, aki teljesen kiszámíthatatlan, gyorsan elveszíti az embertársai bizalmát, mert megbízhatatlan. Általában elmondható, hogy minden ember a biztost, a változatlant, a megbízhatót, a fogódzót keresi az életben és elutasítja ennek ellenkezőjét. De minden ember inkább vagy állandó, konstans karakterű, vagy inkább állandóan változó. A kettő között nagyon sok átmenet lehetséges.

⁶⁵ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, Budapest, 19., Akadémiai Kiadó.

A megszokásról

Az állandóan változó karaktert, az állandóan változó környezetet az emberek többsége nehezen tűri, olykor meg is szenved. Mindig valami biztosat keres: biztos, megbízható társat, munkát, szabadidőt stb. Olyat, amit meg lehet szokni, ki lehet számítani. A megszokás életünk egyik alapvető erkölcsi attitűdje. Sok esetben alakítunk ki magunk számára pozitív megszokásokat: ilyen például a tanulás, a kultúra kedvelése, az öngondozás (Foucault idézi a régi római kifejezést: *cura sui*) stb. Vannak azonban negatív szokásaink is, mint például az, hogy mások háta mögött – ahogyan Leopardi írja a *Gondolatokban* – olykor rosszat mondunk vagy egyenesen becsméreljük, rossz szokás lehet például valamely szenvedélybetegség stb.

Gyakran, ha lehetőség adódna, újból a megszokott életünket választanánk. Platón írja a Pamphüliai Er látomásában a következőket: „Óh, egynapeltű lelkek! Nem a daimón osztja ki sorsotokat, hanem ti választjátok ki a daimónt. Akire először kerül sor, az válasszon először életformát, mely azután a végzete lesz...Aki választ, az felelős.” Majd Platón azt mondja, hogy a legboldogabb akkor lesz az ember, ha a középszert választja. Mégis, az emberek ragaszkodnak választásaikban a megszokásaihoz, ahogyan Odüsszeusz is, aki „puszta megszokásból az előbbi életét választotta”.⁶⁶

A megszokás áthatja egész mindennapi létünket. Megszokjuk a családi légkört (ezért nehéz új családba bekerülni, vagy elveszíteni közeli hozzátartozóinkat), megszokjuk iskoláinkat (legyenek azok számunkra megfelelőek vagy sem), iskolatársainkat, barátainkat, közvetlen civil közösségeinket, a társadalom és a kultúra egy adott fokát, a politikai közéletet stb. Számunkra ez a természetes, a megszokott környezet, az az életvilág, amelyben élünk. Sőt, annyira mindig, mindenkor a jelenben éltek elődeink, élünk mi és élni fognak utódaink, hogy más korok szokásait, környezetét kissé távolinak, vagy egyenesen elképzelhetetlennek tartjuk. Például csodálkozva nézzük azokat a filmeket, amelyekben lóháton vagy lovas kocsival, esetleg gözmozdonnyal közlekedtek elődeink. Ránk is így fognak emlékezni utódaink. Így tehát, amit megszokunk, számunkra az az evidens és elfogadható. Az ismeretlent, a bizonytalant sokszor rögtön elutasítjuk. Ez a jelenben is így van, mert a tőlünk távoli országok szokásai is idegenek számunkra. Márpedig mi szinte csak megszokott környezetünkben érezzük magunkat otthonosan. Tamási Áron híres mondása is erre utal: „Azért vagyunk a világban, hogy valahol otthon legyünk benne”.

⁶⁶ Platón: *Az állam*, in: *Platón Összes Művei*, Budapest, 1984. II. köt. Európa Könyvkiadó, 699-709. old.

Olykor elkeseredetten keressük azt a helyet, ahol biztonságban, a mozduatlan világban legyünk. Azt kívánjuk, hogy érzelmeink is konstansak, állandóak legyenek, ne változzanak. Legyen a szerelem örök, mindig maradjon mellettünk szeretett párunk.

Változás és/vagy állandóság a globális világban

A világ és benne sorsunk azonban ennél forgandóbb. Főleg ebben a mai korban, amelyben most élünk, a globalizáció korában, amelynek egyik legfontosabb sajátossága, hogy benne főként az utóbbi húsz évben rendkívül gyors változások történtek.

A globalizáció kora

A gyorsulást és a felgyorsulást pedig egyértelműen a társadalmi haladás, a gazdaság és a technológia fejlődése okozta. Ebben a folyamatban döntő szerepet kap a médiavilág, a mobil telefon használata és az Internet. Ezek az eszközök ugyanis a megszokottól lényegesen eltérő gyorsaságú társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai és nem utolsó sorban interperszonális kapcsolatokat, folyamatokat idéznek elő. Jól érzékelteti ezt Anthony Giddens, a „*Runaway World*” teoretikusa, a következőkkel: „a földön mintegy félmillió éve élnek emberek...És az „emberi napnak” az utolsó harminc másodpercében jószerével ugyanannyi változás történt, mint addig összesen.”⁶⁷ Ezzel értékelteti a *felgyorsulás* (nem csupán az előrehaladás vagy gyorsaság) jelenségét.

Globalizáció és instabilitás

Az utóbbi évtizedekben tapasztalt *felgyorsult változások* jellemző vonásait és különösen következményeit legjobban talán a lengyel származású brit szociológus, Zygmunt Bauman írta le, amikor bevezette a „Liquid Modernity”, a folyékony, cseppfolyós világ fogalmát. Szerinte ugyanis a modernitás, a mai világ a „biztos”, a „megbízható” szakaszból áttért a „cseppfolyós”, „folyékony” („*liquid*”) szakaszba, amelyben az egyéni választásokat behatároló struktúrák, a szokások folyamatosságát garantáló intézmények és az elfogadható viselkedés modelljei többé már nem képesek hosszan megőrizni alakjukat, formájukat, mert szétolvadnak és szétesnek, még mielőtt valami új formájuk jöhetne létre és elfoglalhatnák helyüket.⁶⁸

⁶⁷ Anthony Giddens: *Szociológia*, id. kiad., 605. old.

⁶⁸ U. o.

Ezek nem tudnak időben rögzülni és nem képesek keretül szolgálni az emberi cselekvések, a hosszú távú életstratégiák számára.

Robert Went szerint pedig az új világrend már nem teszi lehetővé egy korábbi expanzív korszakhoz való visszatérést. A mai folyamatok „a piac diktatúrájának elhatalmasodásához, növekvő társadalmi egyenlőtlenségekhez vezet. Maga után vonja a bérek, a munkakörülmények és a társadalombiztosítási rendszerek gyorsuló leépülését, a kivándorlás még inkább tömegessé válását, az életfeltételeinket is veszélyeztető ökológiai pusztítást, valamint az el nem számoltatható nemzetközi és regionális szervezetek befolyásának növekedését és a demokratikus intézmények szétforgácsolódását.” Mindez azután „súlyos nemzetközi válságok kialakulásához” vezet, mivel „gyakorlatilag nem léteznek olyan nemzetközi szabályozó, illetve ellenőrző mechanizmusok, amelyek a piaci liberalizáció, a privatizáció és a pénzügyi innovációk nyomása alatt megroggyant nemzeti szintű struktúrákat képesek lennének felváltani.” Az 1990-es évek mexikói és ázsiai gazdasági válságai mutatják Went szerint „hogy a globális világ gazdaság mennyire kiszámíthatatlanná és instabillá vált”.⁶⁹ Olyan változások ezek, amelyeket még megszokni is nehéz.

Az újkapitalizmus kultúráját elemző amerikai Richard Sennett hasonló megállapításra jut, amikor arról beszél, hogy az új világra (*New World Order*), ahogyan már a klasszikus kapitalizmusra is, az instabilitás a jellemző. Ez a piac sokszori összeomlásában, a befektetők csődjében, a tömeges elvándorlásban, a munkát keresők tömegének jelenségében nyilvánult meg. A ma emberének az újkapitalizmus körülményei között pedig három kihívással kell szembenéznie. Az első az idő, mert senki sem maradhat ma hosszú időn keresztül ugyanazon a helyen ahol van. A következő kihívás a képzettség. A kérdés ugyanis ma úgy merül fel, hogy miként lehet stabil identitást kialakítani, ha a valóság igényei folyamatosan változnak. A képességek és képzettségek így rövid élettartamúak, és *arra is kell őket kialakítani*. S végül a harmadik kihívás a megszokásokról való lemondás, a múlttal való folyamatos szakítás. Az újkapitalista gazdasági és társadalmi struktúrában senki sem lehet biztos a saját helyében, és a múlt szolgálataiért senkit sem illet kiváltság vagy érdem. Ez a „cseppfolyósodás”, az állandó változás jelensége, ami jelentősen frusztrálja és megviseli az embereket. Ennek ellenére arra kell berendezkedni, hogy a globalizált intézmények és szervezetek rövid periódusúak, technológiailag komplexek, amelyek a múltban kialakult stabil intézményeket fokozatosan felváltják és egy állan-

⁶⁹ Robert Went: *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*, id. kiad., 25-26. old.

dóan fluktuáló helyzetet idéznek elő intézmények és emberek számára egyaránt.

Míndezeket a változó gazdasági és társadalmi folyamatokat mások (Noam Chomsky, Immanuel Wallerstein, Ulrich Beck stb.) hasonlóan látják.⁷⁰ Ezek pedig *új életstratégiák* kialakítását követelik meg az emberek részéről. Ezek közül kiemelésre érdemes az *adaptivitási képesség*: azaz az új helyzethez való állandó alkalmazkodás szükségessége, amely sok esetben számos régi morális elv (például a kiszámíthatóság, a megbízhatóság, az őszinteség stb.) feladását hozza magával.

Változás és/vagy állandóság a bolygón

Míndez pedig beágyazódik a globális ökovilág jelenlegi, egyre kritikusabbá váló helyzetébe. A mai világ problémáit sokan vagy a gazdaság, vagy csak az ökológia oldaláról vizsgálják. Ezek a tulajdonképpeni *egy tényező* *magyarozatok* nem képesek – véleményünk szerint – helyesen leírni azt a jelentős krízis-helyzetet, amelyben a Föld és a Földön élő emberiség jelenleg él. A jelen világhelyzet sajátossága éppen az, hogy a két tendenciában rejlő veszélyek egymást felerősítik és áthatják. Egyértelmű számunkra, hogy a gazdaság jelenlegi világhelyzete és a Föld ökológiai helyzete szorosan összefüggenek egymással: a kettőt nem lehet szétválasztani, mert egyik a másikat kondicionálja és viszont. Ez a kettős hatás okozza azt, hogy ma az „emberi világ ingataggá vált és többé nem tartható fenn”.⁷¹

Az ökológiai válság

A Föld állapotára vonatkozó szakirodalomban⁷² egyetértés van abban, hogy a legkülönbözőbb tényezők – mint az energiaforrások kimerülése, a levegő szennyeződése, az iható víz mennyiségének rohamos csökkenése stb. – miatt komoly veszély fenyegeti bolygónkat és ezzel együtt az emberiség fennmaradását. László Ervin, a Római Klub egyik alapítója szerint „az a mód, ahogy az emberiség kizsákmányolja a környezetét, egyértelműen tarthatatlan”.⁷³ Ez azért van így, mert a II. világháború óta eltelt hatvan

⁷⁰ Az instabilitásról rendezett konferenciát az Alkalmazott Filozófiai Társaság. A konferencia kötetét lásd: *Közösség és instabilitás*, (szerk.: Karikó Sándor), Budapest, 2008. Gondolat kiadó.

⁷¹ László Ervin: *Világváltás. A változás harmonikus útja*, Budapest, 2008. Nyitott Könyvműhely, 9. old.

⁷² Gondolunk itt különösen a Római Klub 1970-es évektől kiadott dokumentumaira, a Föld Charta megállapításaira, a különböző nemzetközi szervezetek (például az ENSZ) kiadványaira.

⁷³ U. o. 61. old.

évben az emberiség több energiát fogyasztott el, mint az azt megelőző időkben összesen. Az erőforrások használatának növekedésében nagy szerepet játszik a népesség utóbbi évszázadban bekövetkezett növekedése⁷⁴, de még komolyabb súllyal esik latba az erőforrások feletti rendelkezés kirívó aránytalansága. Ezt kvantitatív mérőszámokkal az ún. „ökológiai lábnyom” fejezi ki, azaz az egy fő eltartásához szükséges földterület nagysága. A szegény országok esetében ez még az egy hektárt sem éri el, az USA viszont több mint 10 hektárt birtokol. Ezért az ökológiai egyensúly bizonytalanná, *instabillá teszi az emberiség létét a Földön*. Ehhez jön még a rohamos elsivatagosodás, a termőterület fokozatos visszaszorulása, a légkör széndioxid tartalmának növekedése⁷⁵, a földbe, folyókba, tengerekbe szivárgó kémiai vegyületek mennyiségének emelkedése és a szilárd hulladék felszaporodása (például a Csendes-óceánban⁷⁶). A víz tekintetében a helyzet hasonlóan válságos, mert az édesvízkészletek fogyóban illetve fagyott állapotban vannak, a Földön rendelkezésre álló vízmennyiségnek csak 2,7 %-a iható és ezt szennyezzük. Az előrejelzések szerint 2025-re a népesség kétharmada fog súlyos vízhiánytól szenvedni, ami jelentős migrációt, sőt, később fegyveres konfliktust idézhet elő.⁷⁷ A légkör felmelegedése szintén okoz vízhiányt, de természcsökkenést, a betegségek elterjedését, tengerszint

⁷⁴ Claude Lévi-Strauss, a nemrég százéves korában elhunyt neves francia etnológus és filozófus, 2005-ben egyik írásában így fogalmaz: „A világ népessége születésemkor 1,5 milliárdot számlált. Aktív koromban, 1930 körül, ez a szám 2 milliárdra emelkedett. Ma hat milliárd és néhány évtized múlva eléri a kilenc milliárdot, a demográfiai előrejelzések szerint. Néhányan azt mondják, hogy ez a szám a csúcás, és hogy a népesség utána rohamosan csökken majd, annyira, hogy néhány száz év múlva az emberi faj túlélését hatalmas veszély fenyegeti”. Lásd: Claude Lévi-Strauss: *La difficulté croissante de vivre ensemble*, Le Nouvel Observateur, Hors Série, 2009. 74. sz., 83. old. Megjegyezzük, hogy a „néhány száz év” ma a tudósok szerint néhány évtizedre módosult.

⁷⁵ Lásd erről Harangi Szabolcs: *Történelemformáló nagy vulkánkitörések* című cikkét (in: *História*, 2010. 4. sz. 10-20. old.).

⁷⁶ Tudjuk, hogy a Csendes-óceánban 1 millió km² nagyságú (több mint tíz magyarországnyi) egybefüggő szemétsziget lebeg. Ennek a nagysága egyre növekszik, sőt, újabbak keletkeznek.

⁷⁷ Ezt a scenáriót például Jacques Attali vázolja fel. Lásd: Jacques Attali: *Une brève histoire de l'avenir*, Paris, 2006. Fayard.

emelkedést, nagy erdők kipusztulását, az északi jégapka kiterjedésének csökkenését. Ezeket prognosztizálják az ökológiával foglalkozó tudósok.⁷⁸

A gazdasági és ökológiai problémák összefüggéséről

A kérdést szellemesen, de igen mélyreható logikával így teszi fel az amerikai színész-rendező, Woody Allen: „három nagy kérdés van az emberiség történetében: „Honnan jövünk? Hová tartunk? Mit fogunk ma vacsorázni?””. E mögött mély filozófiai tartalom rejtőzik: az Észak – Dél problémája. Az első világ országai ugyanis nem ugyanúgy viszonyulnak az ökológiai válsághoz, mint a harmadik világ országai, ahol a globalizáció is másként vetődik fel.⁷⁹ Addig, amíg amazokban a javak pazarlása folyik, addig emezekben éhínséggel küzdenek több milliónyian. Ez az aszimmetrikus interdependencia, az egyenlőtlen egymással való kölcsönös függés, a globalizáció lényege.

Éppen ezért, illene átérezni, hogy *ugyanazon a Földön élünk*, mindannyian. Ami a Föld valamely részén történik, az bennünket közvetlenül is érint. Fel kell hagyni azzal a gondolkodásmóddal, hogy „az messzire van tőlünk” vagy: „bennünket ez úgysem érint”. Ez a fajta gondolkodásmód rendkívül veszélyes és káros. Azt mondja Barack Obama, az USA elnöke, hogy a mexikói öbölben történt olajkatasztrófa „az Egyesült Államok történetének legsúlyosabb környezeti katasztrófája”. Nem lenne helyesebb arról beszélni, hogy *ez a Föld egyik legsúlyosabb ökológiai katasztrófája*, ami bennünket, mindnyájunkat közvetlenül is érint? Nem közömbös számunkra, kelet-közép-európaiak számára sem, hogy miként tudják a tengerszint alatt bekövetkezett olajkatasztrófát megfékezni, amely során több millió hordó olaj ömlött a tengerbe. Hatékony eszköz-e a part menti hajósok és a turisták érdekét szolgálni azzal, hogy a tengeren úszó hatalmas kiterjedési olajfoltot meggyűjtják? Nem hártják-e át az angol és amerikai „szakértők” a Föld népességére saját hibájuk következményeit? Megjegyezzük: csak a Mexikói öbölben 3858 (!) hasonló olajkút van.

És más esetek is azt mutatják: az emberiség, de politikus vezetők sincsenek tudtában annak, hogy *csak egy Föld van*. Ez a Föld véges. Nem lehet végtelen módon használni és kihasználni. Szükség van, mihamarabb, a globális és planetáris tudatosság kialakítására, arra, hogy vessünk számot

⁷⁸ A magyar tudósok közül emeljük ki Hetesi Zsolt nevét, *A felélt jövő* című tanulmány szerzőjét, a külföldiek közül Jeremy Leggett, *A fele elfogyott* (Budapest, 2008. Typotex) című könyv szerzőjét.

⁷⁹⁷⁹ Az afrikai kontinensről eddig csak kevés szó esik, de fontos szerepe van a 0,2-0,4-es afrikai ökológiai lábnyomnak – egyelőre – hogy a környezeti romlás „csak ilyen mértékben” következik be.

léthelyzetünkkel, gazdasági és ökológiai környezetünkben bekövetkezett változásokkal. S csak innen értelmezhető helyesen az egyéni létszint morális attitűdje, az egyén válasza a jelenlegi és jövőbeli globális és planetáris kihívásokra.

A probléma azért súlyos és aktuális, mert a bolygón jelenleg túlsúlyban lévő gazdasági rendszer (az újkapitalizmus, a piacgazdaság) és az ökológia szorosan összekapcsolódnak.⁸⁰ A jelenlegi gazdaság legfontosabb motorja a *növekedés*. Ez a legfőbb célkitűzése minden, kapitalista módon szerveződött gazdaságnak, társadalomnak. A növekedésnek viszont rendkívüli és egyre növekvő mértékű erőforrásokra van szüksége, amiből viszont egyre kevesebb van a Földön.⁸¹ A növekedésre épült gazdaság használja az édesvizet és szennyezi a légkört. Meddig tarthat ez a folyamat? A tudósok megnyugtatnak bennünket: van még (olaj és gáz) energia legalább 50 évig. Mások ezt 100 évre teszik. Feltehetjük viszont a kérdést: *meddig tervezi az emberiség azt, hogy a Föld nevű bolygón éljen?* A bolygó még sokáig, néhány milliárd évig fog létezni. És az emberiség? Hogyan fogja átvészelni az elkövetkező néhány száz évet? Csillagászati léptékkal mérve, ez a pillanat tört része. Megmaradhat-e az emberiség a Földön, vagy elpusztul? Jelenleg ez a nagy kérdés.⁸² Bolygónk létezett az emberiség megjelenése előtt is, és létezhet akkor is, ha kipusztul rajta az emberiség. Tehát létünkért érzett felelősség, tudata annak, hogy egy bolygón élünk, minden más emberi célt felül kell, legalább is kellene, hogy írjon.

Szokásos ellenvetés, mintegy szokásos védekezésül és háritásként az, hogy „az emberiség eddig is túlélte a krízishelyzeteit, ezután is kitalál majd valamit”. Ezzel szemben helyesen fogalmaz a fizikus Hetesi Zsolt, aki óvva int attól, hogy a tudománynak természetfeletti hatalmat tulajdonítsanak. Azt írja, hogy „a tudomány a fizika törvényszerűségei alatt áll és működése roppant erőforrás igényes.”⁸³ Minden új technikai találmányhoz (szélkerék, napelem, vízenergia hasznosítása, újabb hatékonyabb úrrakéták stb.) nagy

⁸⁰ Erről az összefüggésről tartottam előadást Szegeden, 2010-ben a Magyar Politikatudományi Társaság éves Vándorgyűlésén *Globalizációs elméletek és instabilitás* címmel. (Interneten jelent meg a DIEP című folyóiratban).

⁸¹ A növekedés visszafogásával kapcsolatos figyelemre méltó elméletet dolgozott ki Serge Latouche. Lásd könyvét: Serge Latouche: *Petit traité de la décroissance sereine*, Paris, 2007. Éditions Mille et Une Nuits. Részletesen lásd később.

⁸² Erről ír Jared Diamond: *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*, Budapest, 2007. Typotex.

⁸³ Hetesi Zsolt: *A felélt jövő*, A Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoportja helyzetértékelője, 2008. (lásd: az Interneten).

mennyiségű anyagot és energiát kell felhasználni, ami viszont (sok nyersanyag, például az urán) csak korlátozott mértékben áll rendelkezésre. A probléma tehát ugyanaz marad.

A globális és planetáris tudat kialakításának szükségessége

Tudatosítja-e ezt a súlyos problémát az ember és az emberiség? Tisztában vannak-e az emberek a globális és a planetáris változások *krízis* jellegével? Erre feltétlen szükség lenne. Ennek a kérdésnek a tudatosítását szorgalmazza könyvében például a francia Marc Augé.⁸⁴ Azt írja, hogy tudatosítani kell az emberiségnek, hogy egy bolygónk van, amit kímélni kell, ha túl akarunk élni a Földön. Mi csak az Univerzumnak egy kis szegletében lakunk. A világ geográfiai határának tudata felveti azt a kérdést, hogy hagyományos fogalmaink mennyiben felelnek meg ennek a globális új világrealitásnak, és milyen felfogással és tudatossággal gondolható el az emberi ség változó jövője a bolygón.⁸⁵

Hasonló gondolatot vet fel László Ervin is. Ha nem váltunk irányt, akkor „olyan világ felé haladunk, amelyben egyre tovább fokozódik a népesedési nyomás és szegénység, nő a társadalmi és politikai konfliktusok esélye, fokozódnak a spontán és a szervezett háborúk, gyorsul a klímaváltozás, egyre nagyobb a víz-, élelmiszer- és energiahiány; súlyosbodik az ipari, városi és mezőgazdasági szennyeződés; tovább roncslódik az ózonpajzs; egyre gyorsabban csökken a biodiverzitás és fogy a légkör oxigénje. Egyben a gigantikus méretű katasztrófák kockázatával is együtt élünk, amelyeket az atomerőművek, illetve a szivárgó atomhulladék éppúgy okozhat, mint a klímaváltozás kiváltotta pusztító árvizek és tornádók. Számolnunk kell nagy tömegeket érintő egészségügyi problémákkal a természeti katasztrófák, vagy olyan emberi tényezők miatt is, mint a mérgező anyagok felszaporodása a talajban, a levegőben vagy a vízben. Amerre most tartunk, az nem, ahova eljutni szeretnénk.” – mondja László Ervin 2008-ban. *Egy planetáris civilizáció alapjai* című tanulmányában⁸⁶ így fogalmaz: „Egy újfajta, fejlettebb tudatosság elterjedése most kollektív életben maradásunk előfeltétele”.

⁸⁴ Marc Augé: *Où est passé l'avenir?*, Paris, 2008. Éditions du Panama.

⁸⁵ A francia szerző ezt írja: „Nous sommes chaque jour plus conscient d'habiter une même planète, fragile et menacée, infiniment petite dans un univers infiniment grand; cette conscience planétaire est une conscience écologique et inquiète; nous partageons tous un espace réduit que nous traitons mal”. Marc Augé: *Où est passé l'avenir?*, id. kiad. 42. old.

⁸⁶ László Ervin: *Új világlkép. A tudatos változás kézikönyve*, id. kiad., 21. old.

Az egyén morális elveit, változásról és állandóságról vallott nézeteit tehát összhangba kell hozni annak a tudatosításával, hogy mindenki ugyanazon a Földön él, ráadásul Földből (milyen igaz banalitás ez!) *csak egy van*. Ennek egyéni, de kollektív szintű tudatosítása az emberiség fennmaradásának feltétele. Mi azonban úgy véljük, hogy környezetünk, a Föld állandó. Mindig is volt, mindig is lesz. Ez a szemléletmód nélkülözi a temporalitás figyelembe vételét. Mi is úgy gondolkodunk, hogy a Föld nem változik, miközben állandóan öregszik, csak nem olyan ütemben, mint mi. Mindkettőt, a bolygót és a rajta élő embert is bizonyos befolyások érik és telik rajtuk az idő. Számunkra, a rövid ideig élő emberek számára a Föld változásai – ha meg is mutatkoznak – csak elhanyagolhatónak tűnnek. Nem veszünk tudomást arról, hogy a Föld maga is időben létezik: egyszer keletkezett és el fog pusztulni. Időleges fennmaradását öröknek véljük, de állandósága a változás egy bizonyos ideig való fennmaradása. Olyan csalóka ez, mint az „örök szerelem”: időleges lét. Nincs a világon semmi, ami mindig és mindenhol ugyanabban az állapotban létezne. Az ittlét (a Dasein) az állandó változás (héralkeitoszi értelemben). Az ittlét megcsal bennünket: *ez nem az Ész csele*. Ez az emberiségre nézve sokkal veszélyesebb, mint a hegeli Ész csele, *ez a Lét csele*: számot kell vele vetnünk és tudatosítani kell magunkban, hogy időben (és persze térben) létezzünk.

A tér természetesen fontos: hatalmas távolságok vannak a világban, a világegyetemben, amelyet még hatalmasabb energiák mozgatnak. De az idő ugyanolyan, ha talán nem még fontosabb az emberi szemlélet szempontjából. Ha a világegyetemben értelmes lényeket keresünk, először is az idővel kell szembenéznünk. Értelmes élőlények lehet, hogy léteztek egy vagy több millió éve (azok esetleg már ki is halhattak) vagy létezni fognak valamikor utánunk néhány százezer év, vagy évmillió év múlva. Az, hogy éppen ebben a (csillagászati mértékkel számított) rövid pár tízezer évben léteznének értelmes lények a világűrben, amelyben a földi ember: ennek a *logikai* valószínűsége nagyon csekély. Már csak ezért is kellene alaposabban átgondolni földi létünket és óvni környezetünket, azt a bolygót, amelyen élünk. Kijutni tehát a világűrbe logikailag nem kecséget nagy sikerrel, ráadásul ehhez is hatalmas energiára lenne szükség.

Szerintünk *új felvilágosodásra van szükség*. Parafrazálva Kantot, azt mondhatnánk, hogy az emberiségnek „ki kell lépnie maga alkotta nagykörűségéből”, amellyel csak saját közvetlen, jelenbeli érdekeit követve tulajdonképpen semmibe veszi természeti környezetét. Olyan élhető világot kell teremteni, amely úgy fejlődik tovább, hogy közben szisztematikusan visszafogja a profit maximalizására törekvő gazdasági növekedést. Az emberiségnek *önkorlátozásra van szüksége* ahhoz, hogy ha túl akar élni a Földön. Csak „a szerelem örök”, az emberiség a Földön: nem.

A globális „visszafogott-fejlődés” paradigmája

„Tényleg el lehet hinni, hogy lehetséges végtelen növekedés egy véges bolygón?” – teszi fel a kérdést a visszafogott fejlődés elmélet egyik mai legjelentősebb teoretikusa, a francia közgazdász, Serge Latouche.⁸⁷

A globalizált világ jelenlegi problémáiból kivezető utat kereste már előtte is sok tudós. Számos választ fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban. Volt, aki a Tobin-adó bevezetését szorgalmazta, mások az antiglobális mozgalmakban hittek, volt (és van), aki a helyi társadalom megerősödésében, vagy a regionalizmusban kereste és keresi a kiutat. Az utóbbi időkben megerősödni látszik az a koncepció, melyet éppen Serge Latouche is szorgalmaz, azaz a „lassú visszafogott fejlődés”-elmélet.⁸⁸ De ezzel párhuzamosan jelen van nála (és másnál is) az élet örömei keresésének koncepciója is.

A globalizált világ kihívásai

Jelenleg a legtöbb komoly társadalomtudós és politikus szerint a világ „fordulóponthoz érkezett”, ahogy ezt legtömörebben 2003-ban a volt ENSZ-főtitkár, Kofi Annan fogalmazta meg. Ez a fordulópont kettős vonatkozásban jelentkezik. Egyrészt a bolygót jelenleg túlnyomó részben uraló kapitalista, neokapitalista, „kaszinó kapitalista” (Robert Went) gazdaság következtében beálló állandósult, strukturális és nem konjunkturális válság miatt, amely a „szabad piac”, a „konzumtársadalom” szlogenjével ösztönöz az állandóan növekvő fogyasztásra. Ezt a gazdasági helyzetet súlyosbítja, hogy a Föld népessége egyre szédületesebb iramban növekszik, akiknek a szükségleteit mind mennyiségben, mind minőségben fokozott mértékben ki kell elégíteni. Ez pedig magával hozza a jelenleg rendelkezésre álló erőforrások egyre intenzívebb hasznosítását. Mindez pedig összefügg a másik – az előzőnél is nagyobb – kihívással, azaz az ökológia problémáival.

⁸⁷ Serge Latouche: *Petit traité de la décroissance sereine*, Paris, 2007. id. kiad., 38. old. A szövegben: DS.)

⁸⁸ A Latouche által használt francia fogalom, „la décroissance sereine” nehezen fordítható magyarra. Mi ezt „visszafogott fejlődésként” fordítjuk. Kitér a „sereine” jelzőre is, aminek magyarul „békés”, „nyugodt”, „derűs” jelző felel meg. Mi, amikor „lassú”-ként fordítjuk, a jelzőben benne lévő egyéb jelentéstartalmakat is értjük alatta. Újabban használatos és egyre inkább bevett fogalom a „nemnövekedés” terminus is ugyanerre a francia kifejezésre. Lásd később.

Úgy látszik, hogy ma a társadalomtudományokban a globális kihívások elemzése foglalja el, fontossága miatt, az első helyet, egyre inkább háttérbe szorítva más (lehet, hogy egyébként szintén fontos) kérdéseket.⁸⁹ Meg lehet figyelni a szakirodalomban, hogy az új évezred első éveitől kezdve jelentősen és folyamatosan növekszik azon problémák száma, amelyek sürgős válaszra várnak, mert a helyes válaszoktól, azoknak a felelős politikusok általi befogadásától (talán nem túlzás kijelenteni) az emberiség sorsa, jövője függhet.

Úgy véljük, hogy egyre komolyabban kell venni azokat a kijelentéseket a gazdaság vonatkozásában, hogy a „kapitalizmus végső válságát” (Immanuel Wallerstein), „strukturális és nem konjunkturális válságát” éli (Mészáros István), mert benne komoly világhelyzetek vannak (Ulrich Beck). A folyamatok pedig iszonyatosan felgyorsultak, Anthony Giddens kifejezésével élve: rohanó világban élünk („Runaway World”), ami a kockázatokat (globális terrorizmus, éhínség, betegségek, pandémiák, globális szennyezés, migráció stb.) még inkább növeli. Meg lehet figyelni a „társadalom szétesését” (Alain Touraine) és a nemzetállamok fokozatos erodálódását a gazdaság egyre fokozódó autonómiája következtében (Bertrand Badie). Ezeket a jelenségeket pedig jelenleg a vezető kapitalista országok (főként azok vezető politikusai) nem képesek kezelni, és egyre inkább egy „katasztrófa-kapitalizmus” jön létre (Naomi Klein), amit leginkább az instabilitás jellemez.⁹⁰

Mi vár ránk?

Amennyiben ez így van, joggal tehetjük fel a kérdést, hogy milyen jövő elé is nézünk? Az, hogy „Gond- és vészterhes időköt élünk” (Aurelio Peccei), az világos. A világ állapotára vonatkozó első, figyelmeztető jelzést tulajdonképpen már az 1968-ban létrehozott Római Klub jelentése adta meg 1972-ben. Majd az 1992-es Rio de Janeirói Föld Csúcs tanácskozás egyik témája volt egy Föld Charta vázlatának kidolgozása. A Föld Charta tulajdonképpen egy nyilatkozat a 21. században élő igazságos, fenntartható és

⁸⁹ Woody Allen szerint három fontos kérdés van ma a világon: „Honnan jövünk?”, „Hová tartunk?” és „Mit vacsorázunk ma este?”. Ez frappáns kifejezése az Észak – Dél ellentétének: amíg az első kettő lehet fontos az északi társadalmaknak, addig a harmadik kérdés a világ kétharmadának jelenti a legfontosabb, napi problémáját.

⁹⁰ Lásd erről tanulmányomat: *Az instabilitás politikafilozófiai kihívásai*, in: *Közösség és instabilitás*, id. kiad.

békés globális társadalom kialakítását célzó alapelvekről. Célja egy új, a kölcsönös egymásrautaltságra és a közös felelősségre épülő átfogó érzésvilág és gondolatiság kialakítása az emberekben, a földi család és a nagyobb életközösség jóléte érdekében.

Amennyiben így áll a világhelyzet, lássuk, milyen scenáriókban gondolkodnak jövőnkéről a tudósok. Az egyik világhírű magyar kutató, László Ervin legutóbbi könyvében⁹¹ a globális válságról, a „planetáris tudatosságról”, a rendről, a reményről, felelősségünkről, közös, nagy feladatunkról szól. Legfontosabb üzenete, hogy jelenlegi világunk nem oda tart, ahová megérkezni szeretnénk. A trend a káoszpont felé mutat, de ez a trend megváltoztatható - hangsúlyozza László Ervin. A jelenlegi „új világrendben” uralkodó számos meggyőződés, hiedelem – mint például a természet kimeríthetlenségének gondolata, a világ valamiféle „gépezetként” való kezelése, a piac mindenhatóságába vetett neoliberalis hit, a fogyasztás fetiszizálása vagy az élet és „élettér” harcként, küzdelemként való felfogása - mind akadályát képezik az élhető jövő kialakításának és az azt megalapozó új erkölcs és életfelfogás elfogadásának. Ha pedig nem váltunk irányt, akkor a már említett ökológiai és társadalmi katasztrófák elé néz az emberiség.

„Ma dől el, milyen lesz a világ 2050-ben és ma készítjük elő azt, hogy milyen lesz 2100-ban” – írja a francia író és közgazdász Jacques Attali legújabb könyvében.⁹² A történelem ma ugyanis olyan törvényszerűségeknek engedelmeskedik, amelyek lehetővé teszik a folyamatok bizonyos előreláthatóságát. A jelenlegi történelmi helyzet pedig az, hogy benne a „pénz diadalmenete” zajlik, amely az államok végét fogja eredményezni, ha minden a jelenlegi tendenciát követi. Jacques Attali három scenárióban gondolkodik a jövőt illetően: először és hamarosan a krízist krízisre halmozó „hiberbirodalom” jön el, majd a kiterjedt világkonfliktusokat eredményező „hiperkonfliktusok” köszönnek a világra, és végül 2050 körül a „hiberbirodalom” olyan állapot lesz, amelyben az egymást kizáró érdekek, bizonyos feltételek megléte esetén összebékülhetnek majd.

Míndez a jövőbeli folyamat *hatalmas konfliktusok* közepette zajlik. Harc fog folyni az üzemanyagért, a vízért, egy terület megtartásáért vagy elhagyásáért, egy új vallásos hit elterjesztéséért, a nyugati világ és értékeinek lerombolásáért. Ennek megakadályozása érdekében új szerződés jön létre a Földön az emberek között, amely elhozza a világnak a hiperdemokráciát. Ekkor, új planetáris erőknél köszönhetően egyensúlyba

⁹¹ László Ervin: *Világ váltás. A változás harmonikus útja*, Budapest, 2008.

Nyitott Könyvműhely.

⁹² Jacques Attali: *Une brève histoire de l'avenir*, Paris, 2006. Fayard, 9. old. (a szövegben JA.).

kerül a piac és a demokrácia. Ennek eredménye lesz az ingyenesség, a felelősség és a tudáshoz való könnyű hozzájutás. Reméli a szerző, hogy így létrejön az egyetemes tudás és a racionális gazdaság.

Lehetséges-e túlélni a fejlődést? Serge Latouche modellje

„Egyáltalán nem biztos, hogy maradt még harminc évünk” – mondja nekünk mindezekkel a scenáriókkal összhangban Serge Latouche. (SL. 31.) Ezt az elég pesszimista hangvételt több könyvében is részletesen alátámasztotta. Felfogásának kiindulópontja az a kérdése, amely egyik könyvének is címe: *Survivre au développement*,⁹³ azaz hogyan is éljük túl a fejlődést, azaz, a jelenlegi világállapot általános jellemző vonását?

Mi a „visszafogott fejlődés”?

Serge Latouche alapvető könyvében több oldalról is megvilágítja, mit is ért „visszafogott fejlődésen” (*décroissance*). Konceptiója elég radikális. Szerinte új, a visszafogott fejlődésen alapuló társadalmat kell építeni a piaci, neoliberális elveken felépülő társadalom helyett. A II. világháború után létrejött társadalmi modell ugyanis a fejlődést és a növekedést, mint egyedüli társadalmi célt azzal tűzte ki, hogy az minden problémát megold majd. Ezt a fejlődés-elvű és az állandó növekedésre alapuló társadalom-képet Truman amerikai elnök 1949. január 20-i beszédében körvonalazta. Serge Latouche szerint ekkor olyan mítosz született, amely negyven-ötven évvel később már kimerülőben van. Olyan egyenlőtlenségek jöttek létre ennek az elvnek következtében, amelyek mára tarthatatlanná váltak. Az ENSZ kimutatása szerint 1998-ban a világ három leggazdagabb emberének nagyobb volt a jövedelme, mint a 48 legszegényebb ország teljes GDP-je, a világ 15 leggazdagabb emberének pedig többje van, mint egész Fekete-Afrikának. Egy 2001-es jelentés szerint a világ népességének egyötöde rendelkezik a világ GDP-je 86 %-val. A növekvő egyenlőtlenség megállítását és visszafordítását sokan a növekedés újbóli beindításától várják.

Ezt Serge Latouche „naiv aspirációnak” nevezi. A jelenlegi növekedés-modell szerinte eldologiasítja az embernek emberhez, embernek a természethez való viszonyát, amit ma már nem lehet így folytatni. A növekedés-elv tulajdonképpen a „világ elnyugatosítását” jelentette és jelenti ma is.

⁹³ Serge Latouche: *Come sopravvivere allo sviluppo?*, Roma, 2009. Bollati Boringhieri, 12. old. (A szövegben: S.)

(S. 28.) A fejlődés olyan „kábitó-szó”, olyan „plasztikus” kifejezés, olyan „csapda fogalom” lett, amely a valóságban kiindulópontjává és legitimálójává vált a homogenizációnak, a nyugatosításnak, a kultúrталanságnak, a kizárásnak, a társadalmi igazságtalanságnak. A fenntartható fejlődés elve is a fejlődés-mítosz terméke. Helyette „élhető társadalmat” kell teremteni (S. 59.), ami alternatívát jelenthetne a jelenlegi fejlődés elvű, állandó növekedésre épülő társadalommal szemben. „Más gazdaságra”, „más racionalitásra”, „más tudományképre”, „más életfelfogásra”, „más tér és idő koncepcióra”, „más technológiára”, azaz egy *alternatív társadalomra van szükség az emberiség fennmaradása érdekében.* (S. 60-61.)

De hogyan is lehet megvalósítani a fejlődés új modelljét, a „visszafogott fejlődést”? Serge Latouche szerint semmi esetre sem a múlthoz való visszatérés révén, ráadásul nincs rá egyetlen modell. (S. 74.) A lényeg, hogy a „fejlődés utáni” korszakban nem lehet majd előnyben részesíteni a természeti környezetet és a társadalmi kapcsolatokat károsító anyagi javakat. Meg kell tartani a „jó életminőséget” és új kulturális formákat is kell hozzá találni, miközben a társadalmi igazságosságnak legalább a minimumát létre kell hozni. Ezzel párhuzamosan meg kell szüntetni a természetet kirabló, kifosztó mai társadalmi rendszert.⁹⁴ Serge Latouche szerint minden jelenlegi baj forrása a gazdasági fejlődés. (S. 77.) A World Wild Found kutatói szerint ma az emberiség „ökológiai lábnyoma” 1,8 hektár. Ezen belül egy USA polgár 9,6 hektárt, egy kanadai 7,2 hektárt, egy átlag európai 4,5 hektárt foglal le. Más földrészek polgáira, például Afrika legtöbb országára ennek csak töredéke (0,2 hektár) jut. Olyan egyenlőtlenség ez, amely nem tartható sokáig. Ez is szükségessé teszi a visszafogott fejlődést. Ma a gazdaság uralja az emberi életet, amely egyre rontja az emberi együttélés esélyeit. A visszafogott fejlődés minőségileg kívánja növelni a jólétet azzal, hogy az életmód és értékeink megváltoztatást szorgalmazza a *bonum comune* elérése érdekében. Serge Latouche el akarja foszlatni azt a manapság igen elterjedt közhiedelmet, hogy a szegénységet majd a gazdaság fogja felszámolni. Szerinte pont fordítva van: a szegénységet éppen a gazdaság jelenlegi struktúrája, állapota és módszerei teremtik. Ezért – egyrészt a bolygó fennmaradása, másrészt az emberiség jövője szempontjából – nem elegendő csak mérsékelni a gazdasági fejlődés ütemét, hanem egyenesen ki kell jönni erről a fejlődési pályáról. A fejlődésen alapuló társadalomnak ugyanis három pillére van (a három H): a *hirdetések*, melyek fogyasztásra ösztönöznek, a

⁹⁴ Ezt mások még radikálisabban látják. Vannak olyan szerzők, akik közgazdasági érveket használva figyelmeztetnek arra, hogy a kapitalizmus saját magát rombolja le. Lásd: Patrik Artus – Marie-Paul Virard: *Le capitalisme est en train de s'autodétruire*, Paris, 2007. Éditions La Découverte.

hitek, melyek a fogyasztás eszközei és a termékek beprogramozott és egyre gyorsuló egyszeri *használhatósága*.

Hogyan oldható meg a „lassú visszafogott fejlődés”?

Mindez akkor hogyan is oldható meg? Mielőtt erre rátérne, Serge Latouche tisztázni akarja a mai helyzetet és magát a visszafogott fejlődés kifejezést. „A visszafogott fejlődés (*décroissance*) olyan kulcs-szó, amely erőteljesen aláhúzza annak szükségességét, hogy a korlátlan fejlődés célkitűzését el kell vetni, mert ez utóbbi motorja alapvetően a profitszerzés a tőketulajdonosok részéről, aminek szörnyű következménye van a környezetre és tehát az egész emberiségre”. (DS. 17.) A visszafogott fejlődés nem „negatív fejlődés”, ami katasztrófához vezetne. „Pontosan ez a társadalmi és civil regresszió az, ami vár bennünket, ha nem váltunk irányt”. (DS. 18.) Éppen ezért egy más logikán felépülő, a visszafogott fejlődésen alapuló társadalmat szükséges létrehozni. Sartre-ot idéző kijelentése: „Visszafogott fejlődés vagy barbárság”: ez az alternatíva áll a mai emberiség előtt. Ezért *a növekedésre alapuló fejlődés-mítosz radikális kritikáját kell adni*. A „fejlődés utáni politikai alternatíva” ez. Olyan társadalomra van szükség tehát, amelyben „jobban élünk, miközben kevesebbet dolgozunk és kevesebbet fogyasztunk”. (DS. 18.)

Ez az alapelv már korábban is felmerült a társadalomelméleti szakirodalomban. Serge Latouche előszeretettel hivatkozik az osztrák származású francia politikai ökológusra, André Gorzra, akinek a szlogenje éppen ez volt: „kevesebbet, de jobban”. *André Gorz* szerint a „kapitalista civilizáció feltartóztathatatlanul halad katasztrófális összeomlása felé...”⁹⁵ A visszafogott fejlődés teóriájának előzményeit megtaláljuk más teoretikusoknál is. Az ismertebbek közül említsük meg két filozófus, *Ivan Illich* és *Cornelius Castoriadis* nevét, melyek gyakran felmerülnek a globalizációs szakirodalomban is.

Nézzük, milyen változások szükségesek egy új típusú társadalom megteremtéséhez. Serge Latouche szerint számos radikális változtatást kell bevezetni a visszafogott fejlődésre alapuló társadalom létrehozásához. A szerző elismeri, hogy ez sok vonatkozásban utópia, de olyan, amelynek realiztikus elemei vannak. Először is – szerinte – újra kell fogalmazni alapvető értékeinket. (DS. 45.) Az „egoizmust fel kell váltssa az altruizmus, a féktelen versengést a kollaboráció, a megszállott munkatempót a szabadidő öröme és a játék étosza, a korlátlan fogyasztást a társasági élet fontossága, a termelői haté-

⁹⁵ André Gorz: *Capitalisme, socialisme, écologie*, Paris, 1991. Galilée ed. 27. old.

konyságot a szép mű iránti jó ízlés, a globálist a lokális, a heteronómiát az autonómia, a racionálist az ésszerű”. (DS. 45.)

Mert ezzel szemben mit látunk ma a világban? A Serge Latouche által idézett Cornelius Castoriadis szerint: „Hazugságot, kettős mércét az igazságosságban, öncélú hatalmat, öncélú pénzszerzést, a szegények kirekesztését, kapzsiságot, rágalmozást és korrupciót, megcsúfolt demokráciát, az értékek megszenteltetését, az öncélú eszközök szentesítését, a kultúra tagadását, háborúkat, kínzásokat és végül az emberi jogok megsértését.”⁹⁶ A neves francia filozófus, Cornelius Castoriadis – Serge Latouche koncepcióját szinte megelőzve – mondja, hogy mindezek helyett szükség van az „igazság szeretetére, az igazságosság tiszteletére, felelősségre, a demokrácia tiszteletére, a különbözőségek dicséretére, a szolidaritásra, mint kötelességre, az intelligencia használatára”. Ezek azok az értékek, amelyek alapján „biztosítani lehet átmentésünket a jövőre”.⁹⁷ Serge Latouche ebben a szellemben írja, hogy ökológiai vonatkozásban pedig szükséges felváltanunk a természetfeletti uralom hitét a természeti világba való harmonikus beilleszkedéssel. Természetet kizsákmányoló magatartásunkat fel kell, hogy váltsa a „jó kertész” gondoskodása. (DS. 46.)

Serge Latouche itt vezeti be fő elgondolását a jövőről. Szerinte a legfontosabb teendő, hogy az egyre növekvő népesség szükségleteit *lokális szinten* elégítsék ki. „Ha az eszmék nem is veszik figyelembe az országhatárokat, az áruk és tőke mozgását a feltétlen szükségesre kell korlátozni”. (DS. 49.) A helyi társadalom nem csak gazdasági szempontból értékelődne fel szerinte, hanem helyhez kell kötni a politikát, a kultúrát, az életérzést is.

Csökkenteni kell, mindenekelőtt, a bioszférára nehezedő nyomást. „Korlátozni kell a túlfogyasztást és azt a hihetetlen pazarlást, amit szokásaink gerjesztenek”. (DS. 50.) A felmérések szerint a termékek 80 %-át csak egyszer használjuk, mielőtt a szemétkosárba dobnánk. A „termékek tartamának növelését”, mint az egyik fogyasztást befolyásoló tényezőt, már André Gorz is felvetette. Ez ugyanis a környezetszennyezés egyik forrása. Gorz azt mondja: „Ha jobban akarunk élni, akkor másképpen kell termelni és fogyasztani, jobban kell mindent csinálni és többet kevesebbrel. Legelőször is felszámolni a pazarlás forrásait (például az eldobható csomagolóeszközöket, a rossz hőszigetelést, az országúti szállítást preferálását stb.), és növelni a termékek élettartamát.”⁹⁸

⁹⁶ Cornelius Castoriadis: *La montée de l'insignifiance*, in: Cornelius Castoriadis: *Les carrefours du labyrinthe*, Paris, 1996. Le Seuil, 4. köt. 220. old.

⁹⁷ U. o. 221. old.

⁹⁸ André Gorz: *Capitalisme, socialisme, écologie*, id. kiad. 156. old.

Ugyanakkor korlátozni kell Serge Latouche szerint a *munkaidőt*, ami lényeges eleme elgondolásának. Ennek legalább kettős hatása lenne: egyrészt csökkentené a munkanélküliséget, másrészt lehetővé tenné az emberek számára azt, hogy személyes életük és a konjunktúra alapján változtassanak munkát. Szükséges megszabadulni a „munka-függőségtől”. Helyette az élet új dimenziói tárulnának fel: megtenni állampolgári kötelességeinket, örömet lelteni a szabad, alkotó, művészi vagy kézműves tevékenységben, kialakítani időt a játékra, a szemlélődésre, a meditációra, a társalgásra, „egyszerűen csak az élet élvezetére”. (DS. 53.) Egyszóval – ahogyan korábban Ivan Illich is mondta – a dzsungel törvényei helyett el kell érni a békés együttélés normáit.

Az utóbbi időben – nem függetlenül a már Ivan Illich, Cornelius Castoriadis vagy André Gorz egymástól eltérő ideológiai céllal megfogalmazott elveitől – számos olyan konkrét társadalmi esemény történik a világban, amely ezt az olykor utópikusnak, túlságosan is elméletinek tűnő koncepciót látszik alátámasztani. Ilyen elsősorban a „*Slow Cities*”-mozgalom, amelynek már Magyarországon is van követője⁹⁹, vagy az ökofalvak megjelenése hazánkban is. A „visszafogott fejlődés” elméleti paradigmája éppen azt tűzi ki célul, hogy a jelenlegi hihetetlenül felgyorsult világban lassítsunk az ütemen. Tisztán látja, hogy ez nem megreformálni kívánja a jelenlegi neoliberális kapitalizmust, amely a hatékonyság, az alkalmazkodó képesség, a kiválóság, a rövid távú megtérülés, a költségcsökkentés, a rugalmasság, a beruházások állandó növelése elvein alapul, hanem egyenesen forradalmi változást kíván elérni ebben.

Serge Latouche látja, hogy sokan bírálják a visszafogott fejlődés paradigmáját (DS. 13.), annak ellenére, hogy minden nap tapasztalják a Föld eltartó képességének csökkenését. Ugyanakkor egyre növekszik azok tábora, akik felvállalják ezt a koncepciót. Ehhez azonban bírálni kell a jelenlegi modernitást (DS. 109.) és megalapozott politikai programot kell adni. Serge Latouche ennek körvonalait is felvázolja: az ökológiai lábnyomot csökkenteni kell a fogyasztás és a szennyezés visszafogásával anélkül, hogy a szükséges fogyasztást csökkentenénk. Csökkenteni kell a szállítás költségeit, a káros élelmiszerek előállítását, új munkahelyeket kell teremteni, el kell érni a munkaidő jelentős csökkentését és ösztönözni kell a „kapcsolati javak” (társalgás,

⁹⁹ A „*Slow Cities*” a mindennapi élet minőségét, a helyi sajátosságokat, kultúrát és értékeket előtérbe helyező mozgalom, melyet 1999-ben négy olasz kisváros: Bra, Greve in Chianti, Orvieto, Positano hozott létre a rohanás, a zajosság, zsúfoltság, személytelené vált városok alternatívájaként. Napjainkban a világ 16 országának közel 120 városa követi a mozgalom célkitűzéseit.

jó munkakörnyezet, baráti ebéd, kellemes városok, részvétel kulturális cselekedetekben, másokkal való jó viszony stb.) létrehozását. Fontos politikai célkitűzés még a hirdetésekre szánt pénzek csökkentése, a tudományos-technikai újításokra hirdetett moratórium és jelentős ökoadó bevezetése. Mindez azt eredményezné, hogy a nyereségre, a profitszerzésre beállt neoliberális kapitalista rendszer ezt bizonyára megsínylené. A multinacionális cégeknek, amelyeket most egyik állam sem tud kordában tartani és ellenőrizni, rá kell jöjjenek, hogy a társadalom iránt felelősséget érezzenek. Mindez tehát forradalmi változást eredményezhetne a jelenlegi, féktelen pazarló, a környezetet és a természetet kiszigerelő gazdasági és társadalmi modellen, és létrehozhatna egy, a *mainál élhetőbb világot*. Mindenképpen el kellene kerülni – Serge Latouche (és a szerző) véleménye szerint – azt a jövőképet, amit Cornelius Castoriadis rajzolt fel. „Egy ökológiai világkatasztrófával kapcsolatban elgondolható olyan autoriter rendszerek létrejötte, amelyek drasztikus megszorításokat vezetnek be az apatikus és félelemben élő népességre...Ha pedig nem jön létre egy új mozgalom, egy demokratikus ébredés, akkor az ökológia könnyen beépülhet egy újfasiszta ideológiába”.¹⁰⁰ Ezért szükséges és elengedhetetlen az ökológiát és a hozzá kapcsolódó társadalmi-gazdasági jelenségeket mind Castoriadis, mind Latouche szerint egy radikális demokratikus projektbe integrálni, ami egyúttal a jelenlegi, fejlődés-elven alapuló társadalom bírálata is lenne egyben.

Dominique Belpomme koncepciója

A francia tudós, Dominique Belpomme a visszafogott fejlődés egy másik jelentős teoretikusa. Könyvében azt a tételt fogalmazza meg, hogy „a növekedés az emberiség rákja”.¹⁰¹ Az emberiség jövőjéről Belpomme meglehetősen borús képet fest. Szerinte 2050-re felhalmozódnak a klímaváltozás hatásai, az energia szektor problémái, miközben a társadalomban egyre kevésbé lesz átlátható a pénzügyi és gazdasági válságok bekövetkeztének időpontja és intenzitása.

Belpomme szerint „öt lehetséges scenárió van az emberiség eltűnésével kapcsolatban: az erőszakos öngyilkosság, például egy atomháború, súlyos betegségek feltűnése, mint például egy fertőző pandémia vagy olyan

¹⁰⁰ Cornelius Castoriadis: *Une société à la dérive*, Paris, 2005. Le Seuil, 246. old.

¹⁰¹ Dominique Belpomme: *Avant qu'il ne soit trop tard*, Paris, 2007. Fayard. 211. old. (a szövegben: TT.) „Mielőtt túl késő lenne” – a francia szerző könyvének címe is figyelemre méltó.

sterilitás, amely visszafordíthatatlan demográfiai hanyatlást okoz, a természetes erőforrások kimerülése, a biodiverzitás lerombolása és végül környezetünk szélsőséges pszichokémiai módosulása, mint a sztratoszféra ózonrétegének eltűnése, vagy az üvegházhatás súlyosbodása.” (TT. 194.) Mindez – szerinte – jelenlegi, a korlátlan fejlődésen alapuló gazdasági rendszerünk túlméretezettségének logikájából következik. Ráadásul mindezt az erkölcsi értékrendszer fokozatos felbomlása is elősegíti: „az individualisztikus megalománia, a morál elutasítása, a kényelemszeretet, az egoizmus”. (TT. 220.)

Pascal Bruckner álláspontja

Némileg más, nem annyira radikális Pascal Bruckner koncepciója. A francia író és esszéista, Pascal Bruckner kiindulópontja az, hogy a jelenlegi világváltság és recesszió sokakban azt az érzést kelti, hogy az emberiségnek vissza kell térni egy jóval egyszerűbb, primitívebb, aszkétikus végeredményben mindenről lemondani tudó életvitelhez.¹⁰² Ezen neoszocialista (kissé abszurd) elképzelések szerint „most, miután befejeződött az ipari ünnep és a kapitalizmus saját sikere áldozataként haldoklik, eljött az idő, hogy megszorítsuk a nadrágszíjat, visszatérjünk az petróleumlámpához, a lovas szekérhez.” Mások szerint – mondja Bruckner – „a piacgazdaság a végsőket rúgja”, amin – csak valamiféle kollektívizmus segítené igazán. Bizonyos új európai elit az ökológia mindenhatóságára esküszik: vigyázzunk az energiára, zárjuk el a vízcsepokat hamarabb, oltuk el a villanyt, ha kilépünk a szobából és válogassuk külön a szemetet. Olyan új „bio-sznobizmus” ez, amely minden megoldást a szétválogatásban, a fenntartásban és a megőrzésben vél felfedezni. Így lassan a fősvény Harpagon lenne az igazi „polgári erény” Bruckner szerint, és az „utilitárius ethosz” lenne a követendő erkölcsi elv.

Pascal Bruckner szerint a mostani válságot nem szabad az előző század szemüvegén keresztül vizsgálni. „Klimatikus felmelegedés ide vagy oda, kortársaink nem akarnak lemondani a fejlődés és haladás előnyeiről”. A bibliai egyszerűséghez visszatérni egyszerűen „aberráció” – mondja. A jelenlegi gazdasági és klimatikus válságból kijutni csak úgy lehet, ha a „most meglévő potencialításokat megsokszorozzuk”. Nem a régi egyszerűséghez, gazdasági megfosztottsághoz kell visszatérni, hanem fel kell fedezni újabb és újabb javakat, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy valóban „saját magunk legyünk”.

¹⁰² Pascal Bruckner: *La festa è finita. O inizia?*, Il Sole 24 Ore, 2009. május 24. 38. old.

Ez azt is jelenti, hogy egyben elutasítjuk a „kereskedői orgiát”, amely életstílusként jelenik meg. Vissza kell utasítani a „tökéletes eldologiasodást”, a „viselkedésmódok uniformizálódását”, amely az embereket csak termelő és fogyasztó lényekké degradálja. A spekulációs végletek elutasítása, az elitek „financiális feudalizmusa” nem jelent egyet a jelen társadalom globális elutasításával, mert a „kapitalizmust és a demokráciát csak a beigért és be nem tartott ígéretei miatt kell bírálni”. A jövedelmek elosztásában megjelenő egyenlőtlenség soha nem látott fényűzést teremtett bizonyos rétegek számára. A dinamikus társadalmat azonban csak az jellemezheti, ha benne olyan életstílusok jelenhetnek meg, amelyek nem csak egyesek kiváltságai. Tehát arra kell törekedni, hogy olyan „új boldogság-formákat” kell találni, amelyek a hamis csillogást feleslegesként kezeli, és az önmagáért való pénz-felhalmozás helyett az emberi élet teljességét szolgáló (talán nem is materiális) javak – mint a szeretet, az érzelmi kapcsolatok vagy a szabadidő növelése – létrehozására irányul. Kiindulópontjának eltérése ellenére, ahogy látjuk, számos következtetése egybecseng Serge Latouche felfogásával.

Az általunk elemzett francia tudósok álláspontja szervesen illeszkedik a globalizációról szóló nemzetközi szakirodalomba. Megismerésük azért is tarthat számot érdeklődésre, mert egyféle alternatívát kínálnak arra a mindennapjainkat érintő alapvető kérdésre: milyen is jelenünk, mi várható a közeljövőben. Ha az általuk felvázolt kép nem annyira rózsás, akkor lehet, hogy az nem az elemzők hibája. Megfontolandó viszont, hogy ha a társadalomkritikusok és az ökológusok vészjelzéseit nem vesszük komolyan, a jövő valóban olyan lesz, amelyet már most el kellene kezdeni elkerülni.

A globális jövő scenáriói

Az amerikai Riza C. Berkan atomtudós, a mesterséges intelligencia szakértője szerint: „a nem is távoli jövőben anélkül leérettségizhetnek diákok, hogy hozzáérnének egy könyvhöz. Húsz éve úgy végezhatték el a középiskolát, hogy egyszer sem használtak számítógépet”. Hatalmas változás ez a világban és az emberek életében. A Hérakleitosznak tulajdonított mondás: „panta rhei”, tehát talán még sohasem volt annyira aktualitás, mint ma. A változások érzékeltetésére korábban a legtöbb esetben matematikai elméleteket és módszereket, újabban azonban egyre inkább számítógépes modellezést használnak.

A szinte minden természet- és társadalomtudományban felbukkanó „változás”-fogalmat a politikatudományban az olasz Leonardo Morlino

szerint legalább hétféle szempontból lehet vizsgálni: módja, mélysége, iránya, tartalma, üteme, eredete és történeti elhelyezkedése szerint. Ezen belül aztán lehet további bontást is megállapítani. A változás módja lehet folyamatos vagy megszakított, békés vagy erőszakos, kiegyensúlyozott vagy kiegyensúlyozatlan. Mélysége szerint lehet fundamentális vagy marginális, iránya szerint lehet célirányos vagy nem célirányos, vagy táguló és szűkülő, tartalma szerint lehet innovatív vagy nem innovatív, ütemét tekintve lehet gyors vagy lassú, eredete szerint belső vagy külső indíttatású, történetileg pedig behatárolt vagy nem behatárolt.

Jelenleg a világban zajló változás ennek megfelelően véleményünk szerint folyamatos (a Kondratyev ciklus B szakaszában zajló), erőszakos (mindent magával sodró), kiegyensúlyozatlan (mert instabilitást okoz), fundamentális (mert alapjában rengeti meg a megszokott viszonyokat), nem célirányos (mert aszimmetrikus), egyre táguló (szinte minden országot érintő), rendkívül innovatív (minden területen újító jellegű), belső indíttatású (az újkapitalizmuson belül zajló) és nem behatárolt, mert mindent átható, strukturális és nem konjunkturális jellegű. Lefolyását tekintve pedig, amelyről eddig nem volt szó, *rendkívül gyors*.

A globalizáció kihívásai

A globalizációs szakirodalomban a jelenlegi változásoknak ezt a gyors lefolyását kivétel nélkül mindenki megemlíti. Ez az agresszív gyorsaság – paradox módon – elsősorban éppen a technikai fejlődésnek, a komputer és az Internet-használatnak, a mobilhasználatnak köszönhető, amely alapvetően megváltoztatta a világot és „új világrendet” (New World Order) hozott létre. Ez a változás ugyanis nemcsak a hihetetlen gyors földrészek közötti kommunikációt, hanem a gazdasági és pénzügyi tranzakciók felgyorsulását is magával hozta.

A globalizáció legfőbb teoretikusainak a véleménye megoszlik e világméretű tendencia keletkezési időpontjának meghatározásában. Van, aki Amerika „felfedezéséhez”, a hajó- vagy vasúti közlekedés világméretű elterjedéséhez, a világgazdaság beindulásához vagy a gyarmatbirodalmak kialakulásához köti ezt a kezdő dátumot (például Hankiss Elemér). Mi ezt inkább *nemzetköziesedésnek* tartjuk. Tudni kell, hogy ma már ennél jóval többről van szó, egy teljesen új jelenségről. Az ezredforduló felé ugyanis minőségi ugrás következett be az emberiség történetében. A legtöbb teoretikus (például Bayer József is) ezért aztán a globalizáció, az új világrend kezdetét az 1970-es '80-as évekre teszi.

Ezzel kapcsolatban igen szemléltető felméréseket és kimutatásokat végeztek. A globalizációs index négy pillére ezek alapján a globalizáció négy területét veszi nagyító alá. Az egybehangzó kutatási eredmények szerint van *gazdasági globalizáció*, amelynek meghatározó mutatói az exportált és importált áruk és szolgáltatások aránya a GDP-hez képest, valamint a hazai és világpiaci árak konvergenciája. Van *pénzügyi globalizáció*, amely a külföldről és külföldre irányuló tőke vándorlását mutatják, és ezek a globális integrálódás jelentős növekedését is jelzik. A nemzetközi turizmus mutatói megháromszorozódtak, a külföldi tőkebefektetések az 1990-s évek végén megduplázódtak. A nemzetközi telefonbeszélgetések 2000-ben először érték el a százmilliárd percet. A legnagyobb ütemben az információs technológia járult hozzá a globalizálódáshoz, és átformálta szinte az élet minden területét. A *személyes kapcsolatok globalizációja* is jelentősen felgyorsult. A külföldről érkezők és külföldre utazók aránya szinte bármely ország népességéhez viszonyítva jelentősen megnőtt. Beindult egy olyan folyamat, amit manapság egyre inkább „új nomadizmusnak” neveznek. S végül van *technológiai globalizáció*, amelynek mutatói szerint: az Internet használók és a biztonságos szerverek számának egy főre vetített adatai rohamosan nőnek.¹⁰³ Mindebből már a 2000-es évek elején azt a következtetést lehetett levonni, hogy a *globális integrálódás* és egyúttal bizonyos fajta *homogenizáció* jelensége reálisan megnövekedett. Igaz, ennek a *lehetősége* azonban már előbb is jelentkezett a Római Klub jelentéseinek időszakától kezdve.

A fenntartható fejlődés

Az 1968-ban létrehozott Római Klub első jelentése *A növekedés határai* (1972) jelentős esemény az emberiség történetében.¹⁰⁴ A szervezet célja ugyanis az volt, hogy hosszú távú programokat dolgozzon ki a globális világproblémák (népesedés, szegénység, energia, szennyezés, gazdasági fejlődés, nyersanyagok, vízellátás, környezetgazdálkodás, közoktatás, élel-

¹⁰³ Hová sorolhatnánk a titkosszolgálatok „internet-használatát”? Ezek behálózák az egész bolygót. És az azokat lehallgatókat? A bloggereket? Ezeknek a globalizált hálózatban való megjelenése e tekintetben új minőséget jelent.

¹⁰⁴ A Római Klubról lásd: László Ervin: *Globális problémák – a Római Klub szemlélete és hatása*, Valóság, 1985. 5. sz. Lásd még László Ervin könyvét: *Világváltás - A változás harmonikus útja*, Budapest, 2008. Nyitott Könyvműhely Kiadó.

mezés, egészségügy stb.) kezelésére vonatkozóan. A felvetett kérdések nem kifejezetten politikai jellegűek, hatásukban azonban mégis társadalmi-politikai *világproblémákat* jelentenek. Mindezek a Föld eltartó képességére vonatkoztak. Ebben a jelentésben a legkülönbébb tudományágat képviselő szerzők kijelentik: „Ha a lakosság számának, az iparosítás, a környezet-szennyezés, az élelmiszertermelés méreteinek, az erőforrások kimerítésének jelenlegi növekedési tendenciái változatlanok maradnak, ak kor a növekedés határait bolygónkon már valamikor a következő száz év folyamán elérjük. Ennek legvalószínűbb következménye az lesz, hogy mind a népesség száma, mind az ipar kapacitása viszonylag hirtelen és irányíthatatlanul visszaesik.”¹⁰⁵

Ezt a hatást valószínűleg az váltja majd ki, hogy hiányozni fognak majd a fennmaradáshoz nélkülözhetetlen életfeltételek. Amikor ez az eredmény a MIT komputerjén az adatok kiértékelése után megjelent, óriási vitát, olykor (mára már érthetetlen és indokolatlan) felháborodást váltott ki. Ennek elkerülésére számos hatékonynak tűnő intézkedés bevezetését javasolták: a születési arány rögzítését, az ipari tőke stabilizálását, az erőforrás-felhasználást az 1970-es érték egynegyedére kell csökkenteni, szolgáltatások terén az oktatást és az egészségügyet kell előnyben részesíteni az anyagi javak ipari megtermelésével szemben. A környezetszennyezést ugyanilyen mértékben kell csökkenteni, fokozni kell az élelmiszertermelést, a mezőgazdaságban a talajjavítást kell szorgalmazni, növelni kell az ipari tőke élettartamát. A bírálók viszont ezzel szemben felvetették, hogy több változót kell használni, hogy az előrejelzések megbízhatóbbak legyenek. Ráadásul sokan úgy vélték, hogy a végső válságot valószínűleg megakadályozzák az előzetes figyelmeztetések és a fenyegető tünetek megjelenése.

Ezután a Klub tagjai egy újabb, második generációs világmodell kidolgozásába kezdtek Rio de Janeiróban. Ezek az előrejelzések már optimistábbak voltak a lehetőségek tekintetében. Ezt azzal magyarázták, hogy a tudomány és az ipar képes a világ nagy problémáinak a megoldására. Ez a tanulmány, amelyet Gábor Dénes neve fémjelzett, 1978-ban jelent meg *A pazarlás kor után (Beyond the Age of Waste)* címmel. Az újabb világmodell (*Mankind at the Turning Point*, 1974.) viszont már tíz, egymással kölcsönhatásban álló övezetre osztotta a világot, amelyeknek megvan a saját kulturális, gazdasági és környezeti sajátosságai. Ez az egyes régiókban a döntéshozók számára már nyújtott bizonyos kézzel fogható eszközt a kedvezőtlen hatások kivédésére. Ez a modell azonban egyértelműen kimutatja, hogy az 1970-es évek válságai nem ideiglenesek, hanem a fejlődés történelmi mo-

¹⁰⁵ D. H. Meadows–D. L. Meadows–J. Randers–W. W. Behres III: *The Limits to Growth*. New York, 1972. Universe Books.

delljében rejlő egyértelmű irányzat, tendencia. Ajánlásukban az emberek közötti együttműködés fontosságát, a rövid távú érdekek diktálta cselekvés elutasítását tüzték ki célul. A következő jelentés („*Reshaping the International Order*”) már a szegény déli országok és a fejlett északi hatalmak közti egyensúly megteremtésének fontosságát emelte ki. Ezután pedig részkérdések kerültek a Klub érdeklődési körébe, melyeknek további számos jelentés lett a következménye.

A Római Klub jelentései tehát általában és már korán arra irányultak, hogy szemléletváltozást hozzon létre az emberekben és a döntéshozókban egyaránt. Ez pedig abban állt, hogy hangsúlyozta az *emberi tényező* fontosságát a globális kérdések megoldásában.

A Föld Charta

Nem teljesen függetlenül a Római Klub tevékenységétől, 1987-ben az Egyesült Nemzetek Környezetvédelmi és Fejlesztési Világbizottsága kiadott egy felhívást egy új Charta megalkotására, amely a fenntartható fejlődéshez szükséges alapelveket volt hivatott összegyűjteni. Az 1992-es rio de janeirói *Föld Csúcs* tanácskozás egyik befejezetlen témája volt egy Föld Charta vázlatának kidolgozása. 1994-ben Maurice Strong, a Föld Csúcs főtitkára és a Föld Tanács elnöke, valamint Mihail Gorbacsov, a Nemzetközi Zöld Kereszt elnöke, útjára indítottak egy új Föld Charta-kezdeményezést, amelyet támogatott a holland kormány is. 1997-ben megalakult a Föld Charta Bizottság a tervek ellenőrzésére és felügyeletére, miközben Costa Ricában létrejött egy Föld Charta Titkárság a Föld Tanácson belül. 2000 márciusában a Föld Charta Bizottság párizsi találkozásán, az UNESCO Központjában, elfogadták a Föld Charta végleges változatát. Székhelye ma tehát San José, Costa Rica.

A Föld Charta egy nyilatkozat a 21. században élő igazságos, fenntartható és békés globális társadalom kialakítását célzó alapelvekről. Célja egy új, a kölcsönös egymásrautaltságra és a közös felelősségre épülő átfogó érzés kialakítása az emberekben, a földi család és a nagyobb életközösség jóléte érdekében. Tulajdonképpen egyszerűen szóval tehát az, hogy az embereknek tudatában kell lenni felelősségüknek az élhető és fenntartható jövőjük tekintetében. A Charta a remény kifejezése, és felhívás minden emberhez a globális együttműködések kiépítésére az emberiség történelmének e kritikus időszakában. A Charta főbb fejezetei ennek megfelelően az életközösség tisztelete és védelme, az ökológiai integritás, a társadalmi és gazdasági igazságosság, valamint a demokrácia, erőszakmentesség és béke. Mindezek

átgondolása és megvalósítása együttesen alkotnák azt az alapot, amelyre biztosan lehetne alapozni a Chartát kidolgozók szerint az emberiség jövőjét.

A pénzügyi válság

Ezen elméleti analízisek és prognózisok közepette számos tudós, elsősorban közgazdászok és társadalomtudósok arra a szintén elméleti következtetésre jutottak (körülbelül 2000 és 2002 tájékán), hogy eddig csak ritkán tapasztalható gazdasági és pénzügyi válság következik. Ezekre, szokás szerint, a politikusok és a nemzetközi politika fő képviselői nem figyeltek fel. A prognózisok azonban egyre konkrétabbaknak bizonyultak, majd 2008-ban világméretű válság bontakozott ki. Előbb ez az USA másodlagos jelzáloghitel-válságából 2006-tól kezdődően mutatkozott meg, majd az ingatlan- és bankszektorába terjedt át. Lassan pedig áterjedt más országokra is, ahol számos jelentős cég, nagyvállalat ment csődbe, nagy bankok, pénzügyi intézetek hatalmas veszteségeket könyvelhettek el. Az USA-ból kiinduló, előbb pénzügyi, majd gazdasági válság lassan az egész világra kiterjedt, nem kímélve az Európai Uniót sem, ahol 2008-ban a gazdasági növekedés 0,1-0,2 % volt. Így szinte az egész világ gazdasági recesszióba esett, amely nemcsak az ipari termelést, főleg az autógyártást, hanem és főként az építőipari beruházásokat, további plázák, bevásárlóközpontok építését érinti.

A jelenleg is zajló pénzügyi és gazdasági válságról megoszlanak a vélemények. Van, aki szerint ez is konjunkturális jellegű instabilitás, mások (mint például Immanuel Wallerstein) a „kapitalizmus végső válságáról” beszél, amely után teljesen új világrend következik majd.

Az „új kapitalizmus”

A társadalomtudományi szakirodalomban is számos új, szociológiai felmérésekre alapozott kapitalizmus-kép fogalmazódik meg. Ezek egyik példája a Richard Sennett professzor által adott elemzés. Ez – akárcsak a többi globalizmus-értelmező – úgy véli, hogy véglegesen lezárult egy korábbi, számos konfliktust hordozó, de mégis valamennyire biztonságot jelentő szakasz az emberiség történetében. Sennett azzal kezdi az újkapitalizmus elemzését, hogy emlékeztet rá: a 20. század '60-as, '70-es éveiben még arról volt szó, hogy van bizalom, szolidaritás, és a világ valamiféle közösségiség felé tartott. A kis közösségeknek még voltak erényei és értékei. Ráadásul ennek hátterében ott volt még egy gazdasági eufória, amely biztosította a *welfare State* állapotát. Mára ez az állapot alapvetően megváltozott.

Richard Sennett okfejtésének lényege, hogy a nagy ellátó intézményrendszerek (mint az egészségügy, az oktatás) addigi egysége széttöredezett, ami az emberi életfeltételek fragmentációjához, az emigrációhoz, a közösségek széteséséhez, sőt a családi élet elbizonytalanodásához vezetett. Paradox módon pedig a jóléti állam kiépülésével, a gazdagság növekedésével párhuzamosan „egyre evidensebb és egyre nagyobb fokú gazdasági egyenlőtlenség és instabilitás” jött létre¹⁰⁶, és az időnkénti stabilitás pedig, ha egyáltalán létrejön, akkor a társadalom valamiféle militarizálódásnak volt köszönhető. Az instabilitás a klasszikus kapitalizmusnak már előzőleg is jellemzője volt Richard Sennett szerint. Ki is jelenti, hogy a 19. század közepe óta a „kapitalizmus egyetlen jellemző vonása valószínűleg az instabilitás” volt.¹⁰⁷ Ez a piac sokszori összeomlásában, a befektetők csődjében, a tömeges elvándorlásban, a munkát keresők tömegének jelenségében nyilvánult meg. Fontos megállapítása Sennettnak, hogy új, „modern” fenyegetés is megjelenik: a feleslegesség, a „haszontalanság” érzése és valósága, amely komoly pszichés problémákkal jár együtt. A feleslegesség érzése elsősorban a migráció megjelenésével függ össze.

A jövő scenáriói

Amennyiben így áll a világhelyzet, lássuk, milyen scenáriókban gondolkodnak a tudósok. Itt most elsősorban és szándékosan a – magyar politikatudományban kissé háttérbe került – francia illetve magyar szakemberek véleményét vizsgáljuk meg abból a szempontból, hogy mi várható az elkövetkezendő időkben. Mi olvasható ki a jelenlegi gazdasági, pénzügyi, demográfiai, ökológiai és egyéb prognózisokból? Melyek azok a tendenciák, amelyek máris visszafordíthatatlanok? Tudjuk, hogy a jövő sokszor (akár jelentősen is) eltérő irányt vesz, mint ahogyan ezt a kutatók előrelátni vélik a jelen tendenciáiból. Most a helyzet annyiban talán más, hogy a felgyorsult folyamatok nem a mindenki által megszokott jó, „békebeli” haladást vetítik elő, hanem alapvetően változtatják meg az emberek hétköznapi életét a Földön.

1. László Ervin scenáriója

László Ervin, a Római Klub egyik képviselője, aki Földünk egészéért érzett tudatos elkötelezettsége jegyében, e szemlélet erősítése és világméretű elterjesztése érdekében a római mintájára „Budapest Klubot” hozott létre és ma

¹⁰⁶ Richard Sennett: *The Culture of the New Capitalism*, New Haven – London, 2006. Yale University Press.

¹⁰⁷ U. o., 17. old.

is aktívan érvel a „planetáris tudatosság” kialakításának szükségességéről.¹⁰⁸ László Ervin legfontosabb üzenete, hogy jelenlegi világunkat meg kell változtatni, hogy ne oda érjünk, ahová tartunk, azaz társadalmi és ökológiai katasztrófához. A trend a káospont felé mutat, de ez a trend megváltoztatható - hangsúlyozza László Ervin. A változáshoz azonban alapvetően új szemléleti és morális alapokra kell helyeznünk egész civilizációnkat, hiszen – mondja Einstein híressé vált gondolata alapján – világproblémáink, amelyekkel ma szembesülnünk kell, nem oldhatók meg azzal a gondolkodással, amelyből ezek a problémák származnak. A jelenlegi „új világrendben” uralkodó számos meggyőződés, hiedelem – mint például a természet kimeríthetlenségének gondolata, a világ valamiféle „gépezetként” való kezelése, a piac mindenhatóságába vetett neoliberális hit, a fogyasztás fetiszizálása vagy az élet harcként, küzdelemként való felfogása – mind akadályt képezik az élnélhető jövő kialakításának és az azt megalapozó új erkölcs és életfelfogás elfogadásának. Ahhoz, hogy az emberiség átválthasson jelenlegi tévútjáról egy új fejlődési pályára, László Ervin szerint újra meg kell találnunk a kapcsolatot saját magunk régmúltjával és jövőjével, valamint egymással, főként pedig a természettel és azokkal az értékekkel, amelyek valóban fontosak az életben a fenntartható jövő szempontjából. Ezek az értékek és eszmék az öröm, a megértés, az egymásra figyelés, az együttérzés és az ezekből fakadó pozitív élettapasztalatok, amelyek szerinte képesek megteremteni a planetáris tudatot.¹⁰⁹

Ha pedig nem váltunk irányt, akkor növekedni fog a *társadalmi és politikai konfliktusok esélye*, fokozódnak a spontán és a szervezett konfliktusok, gyorsul a klímaváltozás, egyre nagyobb a víz-, élelmiszer- és energiahiany; súlyosbodik az ipari, városi és mezőgazdasági szennyeződés; tovább roncsolódik az ózonpajzs és fogy a légkör oxigénje. A gigantikus méretű katasztrófák kockázatával élünk együtt, amelyeket az atomerőművek, illetve a szivárgó atomhulladék éppúgy okozhat, mint a klímaváltozás kiváltotta pusztító árvizek, cunamik és tornádók. Számolnunk kell nagy tömegeket érintő egészségügyi problémákkal (fertőző betegségek szaporodása, új és gyógyíthatatlan kórokozók kialakulása stb.). László Ervin 2008-ban *Egy planetáris civilizáció alapjai* című tanulmányában ezt írja: „egy újfajta, fejlettebb tudatosság elter-

¹⁰⁸ László Ervin: *Világváltás. A változás harmonikus útja*, Budapest, 2008. Nyitott Könyvműhely.

¹⁰⁹ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Lányi András írásaiban. Lásd például: „Az ember fáj a földnek”. *Utak az ökofilozófiához*. Lásd még: Tóth I. János: *Fejezetek az ökofilozófiából. Szerzők és irányzatok*, Szeged, 2005. JATEPress.

jedése most kollektív életben maradásunk előfeltétele”. Ezzel a fontos következtetésével teljes egészében egyetérthetünk.

2. Marján Attila modellje

„A globalizáció, mint dühödt bika dübörög végig a világon. Európának fel kell ugrania a hátára, máskülönben eltapossa” – üzeni Marján Attila *Európa sorsa. Az öreg hölgy és a bika* című könyvében.¹¹⁰ Európa jövőbeli sorsát a globalizált világ keretén belül vizsgálja. „Mit tartogat a jövő?” – teszi fel a kérdést Marján Attila, abban a helyzetben, amikor Európa népessége rohamosan csökken és öregszik. A munkaképes korú lakosság száma 310 millióról 250 millióra zuhan 2050-re. Radikális reformokra lesz szükség a jóléti ellátórendszerekben. Az elmúlt negyven év növekvő jólétéhez hozzászokott népesség radikális reformlépéseket kényszerül elszenvedni, mert már most látszik, hogy nem tartható fenn a „nagyelkű jóléti állam”. (MA. 22.)

Európa gazdasági és társadalmi pozíciói a jövőben „drámaian romolhatnak”. „Ha a jelenlegi növekedési trendeket előrevetítjük, 2050-re az EU részesedése a világ termeléséből a jelenlegi felére esik vissza. Japán részesedése szintén megfelelődik., az USA ezzel szemben némileg megerősítheti helyzetét.” (MA. 14.) Más elemzők az USA esetét pont ellenkezően látják. Marján Attila azonban az igazi nyerteseknek Kínát és Indiát tartja. Brazília gazdasága, szerinte, már 2025-re megelőzi Oroszországot, 2031-re Franciaországot, 2036-ra Németországot. „2041-re várhatóan Kína lesz a világ legnagyobb gazdasága. India már 2032-re felülmúlja Japánt”. Fontos megérteni az európai közvéleménynek, hogy a „globalizáció kihívásai miatt az európai modell reformokra szorul, mert Európa gazdasági és technológiai lemaradása hosszú távon nemcsak nemzetközi szerepét, de egész szociális rendjét is alááshatja”. (MA. 15.) A globális kihívások pedig a következők: a nemzetközi verseny erősödése, az új versenytársak megjelenése és előretérése, a nemzetközi viszonyok átrendeződése, a terrorizmus. Marján Attila úgy véli, hogy a következő negyven-ötven évben egy kínai-amerikai dominanciájú világ jön létre, amelyben az a kérdés is joggal merülhet fel: „Lesz-e Európa 50 év múlva?”. (MA. 17.) Az energiateljesítmény és termelés aránya miatt Európa egyre kiszolgáltatottabbá válik 2030-ra. A probléma ma igazán az Marján Attila szerint, hogy Európa még mindig „nem tudja, mit szeretne kezdeni Uniójával”. (MA. 421.) Ráadásul ma „gyors változásokat hozó korban élünk”, amiből az következne, hogy a „politika is gyorsan és megfelelő intézkedésekkel reagáljon” a bekövetkezett eseményekre. (MA. 420.) A jóléti állam-modell azonban rugalmatlanná, szinte mozdulat-

¹¹⁰ Marján Attila: *Európa sorsa. Az öreg hölgy és a bika*, Budapest, 2007. HVG Könyvek, 455. old. (A szövegben: MA.)

lanná merevítette Európát abban a korban, amelyet Marján Attila „*turbóglobalizációnak*” nevez. Európának tehát „ki kell találnia” 21. századi önmagát, mert „rugalmasság nélkül elbukunk a turbóglobalizáció egyre gyorsabban változó forgatagában”. (MA. 421.) Ráadásul még az is kérdés, vajon „*kibírja-e a globális kapitalizmus a globalizációt?*” (MA. 429.) Nem okozhatja-e Kína (és részben India) a globalizációs kor végét? A Fukuyama által előrevetített „történelem vége”, azaz a neoliberais kapitalizmus, mint a világtörténelem csúcsa nem jött el szerinte, sőt: a globális kapitalizmus nem biztos, hogy örök, mert akár vége is lehet. A Nyugat a társadalmi hanyatlás állapotába került már most, amelynek jele például a „munkamorál csökkenése, a növekvő társadalmi érdektelenség a közügyek és ellenségesség a közteherviselés iránt, a politikai vezetés egyre növekvő cinizmusa és korrupciója, az adott civilizáció alapértékeinek leértékelődése, megkérdőjelezése, a társadalom intellektuális hanyatlása”. (MA. 434.) Marján Attila tudja, hogy van optimista scenárió is Európa és a világ jövőjét illetően, amely a gazdaság modernizációjával, a fenntarthatatlan jóléti állam lefaragásával, a bevándorlási probléma megoldásával érhető el. A globalizált világ pozitív kifejelete pedig csak egy új, multilaterális világrend kialakulásával érhető el, amely kezelni tudná az egyre élesedő, feszültségeket is magával hozó ellentétet Kína és az USA között.

3. Marc Augé modellje

A francia tudós a „társadalmi tér-idő”, a történelmi tér és idő hihetetlen felgyorsulásából indul ki, amikor a „mondializáció gyorsuló mozgását” írja le könyvében.¹¹¹ Szerinte a berlini fal 1989-es leomlásával „új történelem kezdődött” (A. 13.), amelyet igen nehéz átlátni, mert túl gyorsan halad időben és közvetlenül érinti (térben) az egész Földet. Az addigi társadalmi-történelmi fejlődéssel és haladással szemben ennek az új világtörténelmi szakasznak az a sajátossága, hogy a „Földdel, mint fizikai testtel koextenzív”. Ráadásul egyre inkább rájövünk, hogy mi az Univerzumnak csak egy kis szegletében lakunk. A világ geográfiai határának tudata pedig újból felveti azt a kérdést, hogy a hagyományos fogalmaink mennyiben felelnek meg ennek az új világreálitásnak, és hogy milyen a jelen ideológiája, amely alapján elgondolható a jövő.

A mai világ az információ és a képek világa. Az utóbbi fél évszázadban több tudományos és technológiai változás zajlott a világban, mint az emberiség egész addigi történetében. A kozmotechnológia annyira fejlődött, hogy nem zárja ki azt sem, hogy esetleg „új Amerikát” fedezzünk fel boly-

¹¹¹ Marc Augé: *Où est passé l'avenir?*, Paris, 2008. Éditions du Panama (a szövegben: A.)

gónkon kívül, amely azután teljesen új, „planetáris tudatot” alapoz meg a jövőben. Az ismeretek bővülése kumulatív jellegű, amely a mozdulatlanság, a rutin faktorait kizárja. A tudomány annyira fejlődhet, hogy megváltoztathatja az „emberi lények identitását” is. (A. 38.) Létrejöhet „bionikus ember”, vagy olyan, amely hosszú ideig képes elviselni akár a súlytalanság állapotát is. (A. 32.) Ez természetesen új módon veti majd fel az etika kérdéseit és befolyásolja közvetlenül a társadalmat és a politikát is.

A jelenlegi globalizáció Marc Augé szerint kettős hatású. Egyrészt homogenizál, másrészt kizár. (A. 41.) A homogenizációban az játszik szerepet, hogy a kulturális és geográfiai távolságok gyakorlatilag rohamosan csökkennek a televíziónak, a médiának és az informatikának köszönhetően. Az információs társadalom során a képek és az üzenetek egyfajta uniformizálódása megy végbe (A. 45.), amelyre már nincs közvetlen kontrollunk. Ennek következtében lassan kialakul egyfajta „világ-közvélemény”, ami nem feltétlen egységes, de amely a Föld kérdéseiben majd egyetért előbbutóbb. Sajnos a média azonban sok esetben eltünteti a határt a reális és a fiktív valóság között azzal, hogy „művi világot” teremt. A globalizált világ látványa, amit a média terjeszt, gyakran tele van félinformációkkal, vagy egyenesen hazugságokkal. A javak szabad áramlásának a neoliberais mediatisztált tere, amelyben a gazdagok és a hatalmasok védik és őrzik előjogaikat szemben áll a szegény országokban és terekben reálisan létező mindenféle tiltással, kizárással. Az uniformizáció és az egyenlőtlenség egymás mellett vannak meg jelen világunkban. (A. 64.)

Ma olyan világban élünk, amelyben a különbségek és az eltérések egyre csak fokozódnak. (A. 117.) Marc Augé szerint a nagyon gazdagok és a nagyon szegények között mélyül el igazán, egyrészt a tudományos ismeretek egyre jelentősebb felhalmozódása kapcsán a tudás és a tudatlanság között. A jelen világ elsősorban az alulfejlett országok népességét tartja tudatlanságban, de nem mentesül az elbutítás alól a fejlett ipari országok jelentős számú népessége sem. A francia szerző szerint a globalizált világ által sugallt képpel szemben jelenleg a „tudás egyenlőtlensége sokkal nagyobb, mint a gazdagságé”. (A. 128.) Félő – mondja -, hogy a „holnap világa” két részre szakad: létrejön a „világ kis tudás-arisztokráciája” és mellette kialakul a „tudásból kizártak egyre jelentősebb tömege”. Ez az „irreverzibilis megosztottság” előre vetít egyfajta „nem-demokratikus” jövőt. Ennek az egyenlőtlenségnek az elkerülésére Marc Augé forradalmi változások mellett érvel az oktatás területén. Csak az *oktatás és a nevelés* felfuttatása lehet az egyetlen kiút a jövő társadalmá számára.

4. Jacques Attali modellje

„Ma dől el, milyen lesz a világ 2050-ben és ma készítjük elő azt, hogy milyen lesz 2100-ban” – írja a francia író és közgazdász Jacques Attali legújabb könyvében.¹¹² A történelem ma ugyanis olyan törvényszerűségeknek engedelmessé válik, amelyek lehetővé teszik a folyamatok bizonyos előreláthatóságát. A jelenlegi történelmi helyzet pedig az, hogy benne a „pénz diadalmenete” zajlik, amely az államok végét fogja eredményezni, ha minden a jelenlegi tendenciákat követi.

Jacques Attali tudja, hogy előrelátni a jövőt – igen bonyolult kérdés, mert az emberek általában a jövőt „saját jelenük naiv meghosszabbításaként” értelmezik. Amikor például a 20. század elején előrelátták a repülő, a tengeralattjáró, a film, a rádió megjelenését, senki sem látta előre az „angol birodalom által uralt geopolitikai világ megváltozását”, még kevésbé látta előre Európa hanyatlását, a fasizmus, a náciizmus és a kommunizmus bekövetkezését. Ugyanúgy nem látta előre senki az absztrakt művészet vagy a jazz és a rock and roll kialakulását. Hasonlóképpen a 20. század végén a számítógépet és aztán a mobiltelefont sokan valamilyen „nem jelentős érdekességként” fogták föl, nem olyan eszköznek, amely átforgalmazza egész életvilágunkat.

A jövőről Jacques Attali merész képet fest. Az elkövetkező ötven évben szerinte *három hullám* követi majd egymást. A jelenlegi állapotban sok a megválaszolatlan kérdés a világban, mint például: hogyan fejeződik be az iraki háború? vagy lehetséges-e közel-keleti béke? lesz-e elegendő olaj és gáz az elkövetkező tíz vagy húsz évben? Észak-Korea használ-e atomfegyvert? bekövetkezik-e egy újabb terrorista merénylet? meg tudjuk-e gyógyítani az AIDS-t és a rákot? lesz-e új vallásháború az iszlám és a kereszténység között? stb. Ezek olyan megválaszolandó – igaz: nagyon fontos – kérdés, amelyekre most vagy a közeljövőben meg kell találni a választ. Jacques Attali szerint azonban ezektől a konkrét kérdésektől eltérő szinten, az általa „Hosszú Történelemnek” nevezett időszak alatt szinten teljesen másként merülnek fel a kérdések. Mióta ugyanis a történelem során létrejött a demokrácia és a piacgazdaság, azóta a fejlődés és társadalmi haladás igen csak egy irányba halad: a politikai és piaci szabadság kiterjesztése felé. (JA. 121.) Ez azonban további számos problémával jár együtt: az ipar egyre kevésbé rentábilis, nagy a pénzügyi spekuláció, az egyenlőtlenségek súlyosbodnak, nagy az eladósodás és csökken a lojalitás az emberekben az állam iránt. A kapitalizmus jelenlegi formája van veszélyben, amely a következő évtizedekben végső határához érkezik el. Az emberi „Hosszú Tör-

¹¹² Jacques Attali: *Une brève histoire de l'avenir*, id. kiad. 9. old. (a szövegben JA.).

ténelem” egy „kizárólagos, öntörvényű, nagyon sajátos irányt” vett, amiből eddig semmiféle (akár hosszú) felfordulás sem tudta kimozdítani. Ennek során jön létre a „személy, mint jogalany”, akinek individuális szabadsága minden más értéket felülír. (JA. 14.) Ez előbb csak a gazdagokat illette meg, egy idő után azonban a javak újraelosztása indult be a világban, amely – a szándék ellenére – *újabb egyenlőtlenségeket és konfliktusokat* szült. Ahogyan az emberiség eddigi történetét vizsgálja, a francia szerző arra a következtetésre jut – és erről szól a könyve –, hogy az eddigi világtendenciából, a „Hosszú Történelem” időszakát figyelembe véve *három hullámban* mennek végbe az események a jövőben.

Az első hullám a „*hiperbirodalom*” időszaka. Ennek során azonban hosszú harc után körülbelül 2035-ben „vége lesz az amerikai Birodalom uralmának”. (JA. 10.) Ide éppen a piac mindenható szerepe és a pénzügyi válságok sora vezet el, amely elidegenedésre elidegenedést, krízist krízisre halmoz. Közben egyre súlyosbodik az ökológiai helyzet. Az Egyesült Államok ezek után majd nem lesz képes irányítani a világot, igaz, még ekkor sem tudja más hatalom helyettesíteni, de *policentrizmus* alakul ki, amelyben az ázsiai országoknak (elsősorban Kínának és Indiának) hatalmas szerepe lesz. Ezt az is alátámasztja, hogy ezen országok hatalmas demográfiai robbanás előtt állnak.

A második hullám a „*hiperkonfliktus*” időszaka. Ebben kialakul egy olyan helyzet, ahol a globalizáció megakad a kiterjedt (elsősorban az energiáért és a vízért folytatott) konfliktusok következtében. Olyan háborús időszak ez, amelyben ma még elgondolhatatlan, valószínűleg a nanotechnológián felépülő harci rendszereket fognak bevetni egymás ellen. Államok, világvallási csoportok, terrorista világszervezetek ütköznek össze egymással. Ez a 2035-től 2050-ig tartó hiperkonfliktus során akár az emberiség is eltűnhet a Földről Jacques Attali szerint.

A konfliktusnak azonban olyan pozitív kimenete is lehet, amely elvezethet 2050 és 2060 között egy új hullámhoz, a „*hiperdemokrácia*” korához. Ekkor már nem lesznek állami határok, egy területen kívüli, nyitott és központ nélküli birodalom jön létre. A gazdaság az energiával és a vízzel nagyon gazdaságosan bánik majd, a cégeknek nem lesz nemzetiségük. A szabadság szélső formája az „önfelügyelet” (*autosurveillance*) lesz. (JA. 17.) A törvényeket már szerződések helyettesítik, az igazságszolgáltatást pedig az önkényeskedés. Ekkor Attali szerint a biztosítótársaságok kapnak nagy szerepet a társadalmi élet szervezésében. Magán kormányzati szervek felügyelik az alapvető normák betartását. Egyre több lesz a robot, az emberi szervezetben, a genetika fejlődése miatt egyre több szervet és végtagot ültetnek be, amely mesterséges, műemberek létrehozásához vezet, amely fenyegeti majd a természetes egyének létét és fennmaradását.

Mindez a jövőbeli folyamat hatalmas konfliktusok közepette zajlik majd. Harc fog folyni az üzemanyagon és a vízen kívül egy terület megtartásáért vagy elhagyásáért, egy új vallásos hit elterjesztéséért, a nyugati világ és értékeinek lerombolásáért. Ennek megakadályozása érdekében új szerződés jön létre a Földön az emberek között, amely elhossa a világnak a hiperdemokráciát. Ekkor, új planetáris erőknek köszönhetően egyensúlyba kerül a piac és a demokrácia. Ennek eredménye lesz az ingyenesség, a felelősség és a tudáshoz való könnyű hozzájutás. Reméli a szerző, hogy így létrejön az egyetemes tudás és a racionális gazdaság. Ez a valószínű jövő, nem pedig az, amely a szerzőhöz, Jacques Attalihoz közel állna.

5. Hetesi Zsolt modellje

A Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoportjának egyik prominens képviselője szerint az emberiségnek „tulajdonképpen nincs” jövője.¹¹³ Ezt a sommás kijelentést a tudós fizikus számos érveléssel bizonyítja. Hetesi Zsolt szerint a mai ember szinte el sem tudja képzelni, „milyen válságos helyzetben vagyunk”. „Nemzedékünk meg fogja érni a körülöttünk lévő mesterséges világ fokozatosan gyorsuló, hatványozott ütemű összeomlását. Ha az olvasó 1960 után született, nagyon jó esélye van rá, hogy erőszkaj, járványok vagy éhínség végezzen vele”. Mivel az emberek saját helyzetükbe és a világ állapotába – elsősorban a politikusok és a közgazdák tévedései, félrevezető manőverei következtében – nem gondolnak bele, jelenleg ezekről a komoly veszélyekről „egy mit sem tudó népesség él a világon”.

Mint természettudós, (az ELTE Fizika tanszékcsopord tudományos kutatója) Hetesi Zsolt legalább két alapvető problémát vázol fel. Az egyik *a bolygó éghajlatának nyilvánvaló változása*. Az ipari termelés és a civilizált életforma jelentősen növeli a széndioxid kibocsátást, az átlaghőmérséklet is állandóan növekszik. Ennek következménye, hogy elolvad az Északi-sark jege, melegszi a világóenger, ugyanakkor aszályosodik a Föld, majd összeomlik az Amazonas-medence őserdei világa és elolvad a Szibéria alatt található összefüggő jégtakaró és felszabadul az ott húzóóó széles metán-mező.

A második alapvető probléma a „jelenlegi ésszel alig felfogható” *erőforrás-válság*. A véges készletek mellett a Földön – elsősorban a lélekszám növekedése miatt – az erőforrás-felhasználás exponenciálisan halad előre. Minthogy az olaj- és a gázkitermelés nem növelhető igazán, ezért súlyos ellátási gondok, zavarok várhatók. 2009 és 2012 között, az olaj kitermelési csúcs miatt komoly gazdasági nehézségek következnek be. „A közgazdászok döntő többsége nincs tisztában a fent ismertetett helyzettel,

¹¹³ Hetesi Zsolt: *A felélt jövő*, (helyzetértékelő tanulmány), 2008. (internet).

ezért a gazdasági nehézségekre a folytonos gazdasági növekedés hamis képét ajánlják – sőt erőltetik - megoldásként”. Ez az erőltetett gazdasági növekedés „biztosan végpusztulásba juttatja a bolygót”. Az erőforrás-válság miatt Hetesi Zsolt szerint „2030-ra véget ér az ipari társadalom”. Az összeomlás sorrendje a következő: az erőforrás-kínálat csökken, a gazdaság zsugorodik, a közegészségügy összeomlik, ezt zavargások, járványok és éhínség követi. A világon, a szerző becslése szerint 2040-re a Föld lakosainak száma 4 milliárddal fog csökkenni.

Hetesi Zsolt számba veszi az ellenvéleményeket is. „Sokak válasza az a fenti nehézségekre, hogy a gazdaság a kényszer hatására majd megkeresi azt az utat, ami járható. Ráadásul egy közkeletű válasz szerint majd kitalál valami megoldást a tudóstársadalom. Többen a megújuló erőforrásokban látják a jövőt.”

Hetesi Zsolt szerint a tudománynak néhányan – alaptalanul – természetfeletti hatalmat tulajdonítanak. A tudomány a fizika törvényszerűségei alatt állnak és működtetése roppant erőforrás-igényes. A teljesen új tudományos felfedezések pedig már korlátozottak. A megújuló erőforrások (például szélenergia) létesítése nem tud lépést tartani a piac és a fogyasztás igényeivel. A piac „nem téríthető ki a növekedés pusztító folyamatából”. Az urán kitermelése is véges, körülbelül 2030-ra tetőzik. A hidrogén pedig technológiai okok és saját természete (működtetése, szállítása) miatt nem jöhet szóba, mint általános erőforrás.

Míndezt a természettel és a természettudományokkal összefüggő problémát az a világtársadalmi helyzet (a „világhatalmi sakkjátszma”) súlyosítja, amely lehetetlenné teszi az összefogást és a kérdések megoldását. A fogyasztói társadalomban személyiségét veszítő ember a hirdetések és a manipuláció következtében *nem is képes felismerni* igazi helyzetét a világban.

Hetesi Zsolt megoldási javaslatai viszont egészen futurisztikusak: falura kell költözni, az önellátásra berendezkedni, paraszti életmódot folytatni, össze kell fogni más hasonló (főleg keresztényi) gondolkodásúakkal. Istent kell szeretni, mert „aki Istent szereti, szereti azt is, amit Isten alkotott”, azaz a természetet és a másik embert is. Pozitív üzenete tanulmányának, amely egyre nagyobb teret kapott az utóbbi időben a médiában, az, hogy tenni kell valamit, de sürgősen a bolygó fennmaradása érdekében.

6. Végh László jövő-szenáriói

A debreceni atomtudós, aki hosszabb idő óta foglalkozik a fenntartható fejlődés kérdéseivel, 2006-os írásában négy különböző lehetséges forgatókönyvről beszél.

Az egyik az *összeomló világ-szenáriója*. Ennek további két lehetséges változata van. Elképzelhető egyrészt, hogy az USA és Kína között hatalmi konfliktus, háború tör ki, amit biológiai vagy atomfegyverekkel vív-

nak meg. Egy következő „lehetőség” ezen belül a villamos áram hálózat világméretű összeomlása lehet. Ezt az okozhatja, hogy a profit-nyereség érdekében a hálózat tulajdonosai a villamos áramot a végletekig felhasználják, nem képeznek tartalékokat, így áramszünetek keletkeznek. Ezek egyre gyakoribbak lesznek, így nem lesz működtethető a víz és a csatornahálózat. A tömbházak lakhatatlanná válnak egy-két napon belül és megbénul az élet a városokban. A népesség azon része, amely nem tud elmenekülni falura vagy kertes házba, víz-, élelem- és gyógyszerhiány miatt (amit járványok kísérnek) eleve pusztulásra van ítélve.

A másik forgatókönyv a *sodródó világ-szcenáriója* Végh László szerint. Ennek egyrészt a fogyasztói társadalom folytonos gazdasági növekedési törekvése az oka, ami nemcsak erőforráshiányt szül, hanem felerősíti a konfliktusokat a fogyasztani tudó és a fogyasztani képtelenné vált tömegek között. Ez fokozza az összecsapások, a bűnözés elterjedését. Másrészt a környezeti válság fenyegetéseit az emberek figyelmen kívül hagyják, pazarolják a forrásokat, ami hatalmas és ellenőrizhetetlen népvándorláshoz vezet. Szörnyű és kiterjedt pusztító betegségek alakulnak ki a szennyezett környezet következtében. Mindez elsősorban a fejlett országokat sújtja leginkább.

A harmadik forgatókönyv szerinte a *csendes leépülésé*. A bolygó fokozatos felmelegedése következtében hatalmas területek sivatagosodnak el. Elviselhetetlenné válik az édesvíz hiány, a túlnépesedett országok lakossága emiatt egyre fogy. A gabonatermelés egyre csökken, ami fokozza az éhezést elsősorban az ázsiai országokban, de ez kihat a Föld többi országára is.

Végh László tulajdonképpen a fogyasztást és a felmelegedést tartja a legnagyobb fenyegetésnek a világ jövőjét tekintve. Ha ez nem lenne, akkor kialakulhatna egy fenntartható fejlődés-modell is. Ennek azonban további számos – általa „mesésnek” nevezett – feltétele lenne. A politikai-gazdasági hatalmat birtoklók tudatosítják magukban és az állampolgároknál a fenyegető világméretű veszélyt. Az emberek takarékoskodni kezdenek, a pazarló fogyasztást megszüntetik, az autó- és hadiipar súlyát lecsökkentik, több időt szentelnek szellemi értékek gyarapításával, megáll a népesség növekedése, nem csökken az erdőterületek kiterjedése, megáll a fajok kipusztulásának folyamata, csökken a természet szennyeződése és az emberiség egészségi állapota fokozatosan javul. A szellemi javak informatikai úton való terjesztése maradandóvá válik, aminek következtében az emberek szellemileg megújulnak, emberibb módon kezdenek élni. Ezen folyamatok következtében száz-kétszáz év múlva az emberiség fenntartható pályára kerül.

Ha úgy van, ahogyan ezek a tudósok előrevetítik jövőnket, akkor lehetséges, hogy beigazolódik *Serge Latouche-modellje*, amely szerint „Egyáltalán nem biztos, hogy maradt még harminc évünk”. (SL. 31.) Mindenesetre a negatív tendenciát fékezni akarók részéről egyre kiterjedtebb

válnak az antiglobalizációs mozgalmak, rendszeressé válnak az antiglobalizációs tüntetések. Legutóbb viszont, hosszú előkészületek után 2008-ban, Magyarországon is megalakult a Fenntartható Fejlődés Nemzeti Tanácsa, amelynek a mindig az Országgyűlés aktuális házelnöke vezet. Ennek a Tanácsnak a feladata, hogy előrejelzést, stratégiát készítsen 2030-ig, azaz hogy Magyarország számára is felvázolja a jelenlegi válságos helyzetből való kilábalás, a távlatos gondolkodás irányát. Ebben pártállástól függetlenül az egészséges környezetet megteremtő, a komfortérzést adó, harmonikus társadalom kialakításán munkálkodnak majd a környezetvédő szakemberek és a politikusok. Csak abban bízhatunk, hogy a tudósok meg tudják győzni majd a politikusokat a helyzet komolyságáról és a megoldások mielőbbi elfogadásáról, hogy a lehető legkevesébé érintsen bennünket a mindent és mindenkit átható globális világválság.

A „nemzetállam kiüresedése” és a migráció

A mai globális társadalom egyik jellegzetessége a nemzetállami szuverenitás csökkenése, a növekvő egyenlőtlenség, a határok képlékennyé válása és a korábbiakhoz képest jelentős mértékű *elvándorlás*. Ez a jelenség azzal függ össze, hogy a berlini fal leomlása után eltűnt az éles szembenállás és határ a (kapitalista) „első világ” és a (szocialista) „második világ” között és az „átjárás” közöttük egyre inkább megszokottá válik. A „harmadik világ” pedig, bár nagyon heterogén, mégis – egy-két kivételtől eltekintve – a vándorlás egyik kiinduló pontja lett. Az utóbbi időben ezért is válik a társadalomelmélet egyik fontos vitatémájává a territorialitás valamint a migráció, a turizmus, a multikulturalizmus és a multietnicitás, mint önálló tudományos tematika.¹¹⁴ A társadalomtudósok (és a politika) érdeklődési körébe egyre inkább a vándorlás, az elvándorlás, be- és kivándorlás számos formája kerül. Nézzük az elméleti válaszokat egy régi-új jelenségről.

Étienne Balibar a „vándorról” és a territorialitásról

A Paris X-Nanterre emeritus professzora, a University of California, Irvine tanára, Étienne Balibar 2008. májusában Rómában hosszan beszélt arról az

¹¹⁴ A vándorlás régi társadalmi jelenség. A mai vándorlást többek között az különbözteti meg elődeitől, hogy tömegessé vált. Lásd: Zygmunt Bauman: *La società dell'incertezza*, Bologna, 1999. Il Mulino, 27-48. old.

új társadalmi jelenségről, amit – éppen az ő koncepciója alapján – „új nomadizmusnak” nevezhetünk el.¹¹⁵

Ma a globalizáció folyamata miatt lehetővé vált az áruk és az információ szabad áramlása a világban. Balibar fontos elméleti kérdésként tárgyalja a territorialitás problémáját, azt, hogy a „reális univerzalizmus” miatt ma például Nyugat-Európának nincsenek fix, átjárhatatlan határai.¹¹⁶ Benne szabadon áramlanak a népek, eszmék és ideológiák. A mai kapitalizmus újból és újból beleütközik a territorialitás kérdésébe. A transznacionális aktorok szaporodásával, az elvándorlással ez a helyzet egyre világosabbá válik, hiszen egyre jobban láthatóvá válik az egyenlőtlenség, a nihilizmus, az eldologiasodás a világban. Balibar nem hisz az apokaliptikus jövődélésekben, de Jacques Derridára utalva mondja, hogy szükség van a kialakult és a kialakulóban lévő globális élet kontrolljára. Ennek érdekében új politikai diskurzusra van szükség, amelynek központi erkölcsi tartalma a béke, az együttműködés és a humanitarizmus lenne. Szerinte már Marx „nagyon merészen bírálta a politika nemzeti jellegét, területhez kötöttségét”. Mára már bebizonyosodott, hogy szükséges a „világ új területiségét helyesen megérteni”, hiszen ma már nem a Hobbes által elképzelt Leviatán nemzetállam a domináns. A „határ” fogalmát tehát újból át kell gondolni az univerzálisnak ebben az új világában, amikor is megjelent az *új szubjektum*, a „kalandor”, a „mozgó utazó”, a „vándor”, a „nomád polgár”.¹¹⁷

Az ENSZ közgyűlés 1948. december 10-i emberi jogokról szóló nagy jelentőségű Nyilatkozata kimondja, hogy az emberek szabadon közlekedhetnek a világban. A „mozgás abszolút szabadságát” azonban – Balibar szerint – ez sem mondja ki, mert ezzel bizonyos nehézségek (láthatatlanság, elrejtőzés lehetősége, legitimáció-problémák stb.) járnának együtt. Ezért szükség van – a francia gondolkodó szerint – az emberek mozgásának bizonyos fokú ellenőrzésére, sőt korlátozására az átláthatóság szempontjából. A

¹¹⁵ Étienne Balibar előadásáról lásd írásomat: *Étienne Balibar előadásai Rómában*, in: Magyar Filozófiai Társaság Hírek, 2008. 3-4. sz. 9-11. old. Balibar erről már korábban is írt. Lásd például: *L'Europa, una frontiera „impensata” della democrazia?*, in: Étienne Balibar: *L'Europa, l'America, la guerra*, Roma, 2003. manifestolibri. 137-149. old.

¹¹⁶ Étienne Balibar: *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'État, le peuple*. Paris, 2001. La Découverte.

¹¹⁷ Kalandornak tartják például a dollármilliárdos angol Sir Richard Bransont, a Virgin Groups cégalapító tulajdonosát, fenegyereket, aki állandó kihívásokat keres az életben. A kaland témája egyébként a 20. század nagy gondolkodóinál, írónál is felmerül (lásd például Jean-Paul Sartre esetét).

tömeges kivándorlás, az identitás-váltás, a munkához való jog mind-mind újra átgondolandó feladat a tudomány számára.

Itt merül fel újból és újból a területiség kérdése. Balibar azt mondja, hogy az emberek szabad, szinte a nomád népekhez hasonló vándorlásai miatt a „globális teret szabályozni kell”. Felveti azt a gondolatot is, hogy az utazás nem kötelező, hiszen az „információ hyper gyors terjedése” miatt is az ember otthon is maradhat, otthon is dolgozhat más országok, vállalatok, cégek számára. A veszélyek közé sorolja Balibar azt, hogy a szabad mozgás a világban újból és újból felveti a *rasszizmus* kérdését, a *bevándorlók és az őslakosok konfliktusát*. Már ma is az „idegent nem fogadják be”, ő a társadalmi vagy vallási ellenség. Ennek a problémának a kezeléséhez, a diszkrimináció megszüntetéséhez pedig a szociális védelem és a támogatási háló intézményeinek a megeremtésére vagy megerősítésére van szükség. Az (állam)polgár az, akinek jogai vannak: a participáció, a szabadsághoz való jog, az elvándorláláshoz való jog, és kötelezettségei: mint a katonai szolgálat (adott esetben), vagy az adóterhek vállalása. A „nomád”, a „vándorló” polgár ezt a helyzetet rendkívül bonyolítja. Ugyanez a probléma a transznacionális cégek menedzserjeivel is, akiknek nem áll érdekükben az adott ország jóléti államának a fenntartása.

Végeredményben Balibar szerint kezelni kell tudni a világméretű vándorlás kérdését, de nem a nemzeti határok visszaállításával, a nemzet-államok megerősítésével, hanem a „szabad áramlás demokratizálásával”, azaz kontrolljával.

Tudósok a nemzetállamok transzformációjáról

Balibarhoz hasonló álláspontot foglal el a francia Bertrand Badie és Marie-Claude Smouts is, akik szerint a jelenlegi világban „gyökeres változás” megy végbe, ami annak instabilitásához vezet. Vezérfonaluk az, hogy a vesztfáliai béke (1648) után kialakult világrend mára a „szétesés” felé halad¹¹⁸ és az állam nem egyetemes, hanem a történelem partikuláris képződménye.¹¹⁹ Az állam tehát fokozatosan veszít identitásából és – meglepő kijelentés – hogy történetileg nézve, nem biztos, hogy mindörökké létezni

¹¹⁸ Bertrand Badie – Marie-Claude Smouts: *A visszájára forduló világ. A nemzetközi színtér szociológiája*, Bp. 1998. Aula kiadó, 12. old.

¹¹⁹ Lásd: Bíró Gáspár: *A nemzetállam válsága?*, in: *Globalizáció és nemzeti érdek*, (szerk.: Glatz Ferenc), Bp. 1997. Magyar Tudományos Akadémia kiad. 101-109. old.

fog. Az etatikus szuverenitás válsága és az új világregend instabilitása a francia szerzők szerint tehát ezzel függ össze.

Hasonlóan vélekedik Saskia Sassen is, aki „az el-nemzetietlenedett államról” írt könyvet 2007-ben Princetonban.¹²⁰ „Korszakos változások korszakában élünk, - írja – a globalizáció korszakában, ahol ellentét zajlik a globális világ és a nemzeti világ között. A nagy világvárosok rendkívül hasonlítanak egymáshoz területük, jelentőségük és jogállásuk szerint, de most már *nem a nemzet-állam sajátosságait* tükrözik. Számos közös jellemzőjük van az életmód, a jövedelem a kiváltságok és a jogok tekintetében a Mexico Cityben, a New Delhiben, a Rio de Janeiróban, Rómában vagy New Yorkban élő elitek, de a szegények és a kismimmizettek körében is. Ezek a transznacionális hasonlóságok pedig olykor erősebbek, mint a nemzeti karakterjegyek. Emiatt azután egyre kevésbé lehet beszélni „gazdag” vagy „szegény” országokról. Így jönnek létre tehát az „el-nemzetietlenedett államok”, amelyekben egy jelentős homogenizációs folyamat zajlik. Mindez egyezik Manuel Castellsnek a hálózati társadalomról vallott korszakos felfogásával. Az *információ kora* című művében felvázolt hálózatos világregend „tágabb történelmi perspektívából tekintve minőségi változást jelent az emberi lét gyakorlatában”.¹²¹ A „vándor polgár”, a „nomád” ebben a hálózati közegben képes könnyen mozogni, helyet, országot változtatni, határokat átlépni.

A multikulturalizmus

A nemzetállam jelentőségének relatív és fokozatos csökkenése, funkcióinak kiüresedése együtt jár – egyrészt – a partikuláris elemek (mint a lokális, az etnikus) újraéledésével – másrészt az egyén társadalmi integrációjának megnehezülésével. Bizonytalanná válik viselkedése abban a világban, amelyben a sokféleség, a számtalan életmodell kihívásként jelenik meg előtte. A vándorlás, a migráció szinte általánossá válásával a kulturális modellek egyre sokasodnak és egyre nagyobb problémát is jelentenek.

A multikulturalizmus három különböző, bár egymással összefüggő aspektusból merül fel Daniele Ungaro szerint. Először is a 20. század végén *felélnkülnek a nemzeti kisebbségek a nemzetállamokon belül*. Kiderült ugyanis mostanra, hogy a nemzetállamok nem voltak képesek integrálni

¹²⁰ Saskia Sassen: *Territory, Authority, Rights: from Medieval to Global Assemblages*, Princeton, 2007. Princeton University Press. Az új migráció témáját járja körül *The Global City* című korábbi könyvében.

¹²¹ U. o. 605. old.

magukba mindazt a sokféle nemzetiséget, melyek a nemzetállamot alkották. Etnikai és nyelvi szempontból a világon is csak néhány állam „kompakt”, azaz egységes. „Megállapítható tehát, hogy a jelenkori államok többsége úgy jelenik meg, mint különböző közösségek egysége, amelyeknek megvan a maga története, saját területe, saját nyelve és jól körül határolható kultúrája”.¹²² Másodszer a migrációs jelenség miatt a plurietnikus (vagy multietnikus) államok száma fokozatosan növekszik. Ez azzal is összefügg, hogy a világ bizonyos részein (elsősorban a posztindusztriális Nyugaton) hatalmas mértékben növekedett meg a gazdasági és anyagi (pénzügyi) forrás. A nyugati államok így egyre inkább multietnikus társadalmakká válnak. A multietnikus államot pedig az jellemzi, hogy benne bizonyos számú (olykor illegális) bevándorló van jelen, akik őrzik hagyományaikat. Ebből a szempontból mondja helyesen Giovanni Sartori, hogy a „multikulturalizmus nem pluralizmus”, mert ezekben a társadalmakban *nem az „integrált diverzitás”, hanem a „szeparált identitás” van jelen.*¹²³ Azaz a bevándorlók népes csoportjai mindig igyekeznek megőrizni eredeti identitásukat az új környezetben is, csak ritkán történik meg, hogy az első generációs bevándorlók identitást is váltsanak.

A bevándorló csoportok, a nemzeti kisebbségektől eltérően – mondja Daniele Ungaro – nem alkotnak nemzetiséget abban az értelemben, hogy nem rendelkeznek történetileg egy adott territóriummal, hanem beilleszkednek mások területi és kulturális viszonyaiba. Harmadszor pedig polgárjogot kell adni olyan társadalmi csoportoknak (például nőknek, homoszexuálisoknak, mozgássérülteknek és pszichésen terhelteknek), melyeket korábban ezekből a jogokból kizártak. Ezen csoportok kulturális különállását meg kell tartani, jogaikat és érdekeiket el kell ismerni. Mint más esetben, ez esetben is *éles viták* tárgyát képezi ez a megállapítás.

A multikulturalizmusnak számos ellenfele van, elsősorban az amerikai egyetemeken oktató tudósok között. Az a kérdés ugyanis óhatatlanul felmerül, vajon van-e minőségi különbség az egyes kultúrák és életminőségek között. A neves amerikai író, Saul Bellow nevéhez kötik azt a mára igen gyakran elhangzó kijelentést, hogy „ha majd a zuluknak lesz egy Tolsztojuk, akkor majd elolvassuk, mit írt”. Ebben a kijelentésben jól látszik, hogy Saul Bellow különbséget tesz az emberek és kultúrák között és nem fogadja el a multikulturalizmus egyik alapelvét: az emberek és kultúrák egyenrangúságát. Az etnocentrikus gondolkodás szerint a kiválóság az, ami közel áll hozzánk,

¹²² Daniele Ungaro: *Capire la società contemporanea*, Roma, 2007. Carocci editore, 68. old.

¹²³ Giovanni Sartori: *La democrazia in trenta lezioni*, Milano, 2009. Oscar Mondadori, 99-100. old.

tehát a zuluknak is kell, hogy legyen Tolsztojuk. Még ennél is keményebb és egyértelműbb a multikulturalizmussal szemben Roger Kimball, aki ezt írja: „tetszik vagy nem a multikulturalistáknak, a választás, ami előtt ma állunk nem az 'elnyomó' nyugati kultúra és a multikulturális paradicsom között van, hanem a kultúra és a barbárság között. A civilizáció nem ajándék, hanem vívmány – nagyon törekeny vívmány, amit folyamatosan szükséges megerősíteni és védeni a külső és belső támadásoktól”.¹²⁴ Ebből is látszik, hogy ez a probléma egyhamar nehezen jut majd nyugvópontra.

Jacques Derrida a hospitalitásról

A francia filozófus, Jacques Derrida a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-on tartott egyik 1996-os szemeszterében a hospitalitás, a „vendéglátás”, a „vendégszeretet” (vagy befogadás) kérdéséről beszélt. Az idegenek, a bevándorlók befogadása mára Franciaországban is fontos társadalmi-politikai kérdéssé vált.

Derridánál a hospitalitás olyan elv, olyan fogalom, amely azzal van összefüggésben, hogy ma visszavonhatatlanul ki vagyunk téve egy másik ember (*l'autre*) jövetelének. Egy látogató esetében két lehetséges magatartást vehet fel a vendéglátó: vagy meghívja és akkor a jövevény elfogadja a befogadónál érvényben lévő szabályokat, törvényeket, vagy olyan látogatás ez, amelyben házamat teljesen nyitva hagyom az ide látogató előtt. Az első esetben a hospitalitásnak, a vendéglátásnak feltételei vannak, a másodikban nincsenek. Derrida igazából hospitalitáson a másodikat érti, amely tiszta, vagyis abszolút jellegű. Az „abszolút megérkező” így meghatározatlan, azaz „bárki” („n'importe qui”) lehet. A vendéglátó ez esetben ki van téve a váratlan látogatónak és az is előfordulhat, hogy a vendéglátó oly annyira átalakul, transzformálódik, hogy az veszélyezteteti majd identitását. Elfogadja tehát, hogy más hozza a törvényt, a szabályt otthon, a saját házában.

A feltétel nélküli befogadás, a meghívás nélküli „látogatás” a vendéglátót abszolút váratlan helyzetek elé állíthatja, az elé is, hogy magának kell átalakulnia, megváltoznia. De ha a befogadásnak nincs feltétele, akkor nincs a vendég és a befogadó között kompromisszum és a befogadónak kell alkalmazkodnia a befogadotthoz. Mégis, igazi liberálisként azt mondja Derrida, hogy az asszimiláció (az egységes kultúrára való törekvés) helyett

¹²⁴ Idézi Charles Taylor: *The Politics of Recognition*, Princeton, 1992.

Princeton University Press (olasz fordításban: *La politica del riconoscimento*, in: Jürgen Habermas – Charles Taylor: *Multiculturalismo*, Milano, 2008. Feltrinelli, 61. old.).

mindenképpen törekedni kell a befogadásra, bár azt bizonyos feltételeknek kell megelőznie.

Jürgen Habermas a multikulturalizmusról és a bevándorlásról

A mai, multikulturális társadalomban az emberi együttélés egyik fő kérdése a különböző kultúrájú etnikai és nemzeti csoportok identitásának elfogadása, ezeknek az „interszubjektív elismertetése”.¹²⁵ A demokratikus jogállamban Habermas szerint ki kell terjeszteni, univerzálni kell az állampolgári jogokat, azaz a népességnek a biztonság, a társadalmi igazságosság és a jólét közös alapjogaiban egyaránt és egyformán kell részesedni. Ez annyit is jelent, hogy a különböző kulturális életformákat egyenlőnek ismerik el a multikulturális társadalomban. A demokratikus jogállam számára ugyanis az egyenlőtlen társadalmi életfeltételek és a kulturális különbségek megoldása egyaránt fontos. Lényeges kérdés továbbá a jogi alanyok, személyek identitásának kialakítása, elismerése, elismertetése és megőrzése, a „privát autonómia” szocializáción át történő megszerzése. Habermas ezt nem csak az egyes egyének, hanem a nők, az etnikai-kulturális kisebbségek és a kultúrák számára is elérhető célként fogalmazza meg. A kollektív identitások elismertetése, az emancipációs mozgalmak léte csak akkor jelenthet igazi kihívást a felek számára, ha az regresszív vagy fundamentalista tendenciát ölt.

Egy nemzet kollektív identitását az etikai-politikai kérdések (nyelv megválasztása, a hagyományok őrzése, a történelemhez való viszony, az iskolai programok stb.) fejezik ki legjobban. Ezekkel kapcsolatban alakulhat ki „kultúrharc”, amely során valamilyen mellözött kisebbség a többségi kultúra érzéketlenségével szemben védekezik. Ezek megelőzésére a demokratikus jogállam intézményi-jogi garanciákat kell, hogy kidolgozzon. Az etikai-politikai kérdések megfogalmazása és tartalma az adott nemzet társadalmi összetételétől függ. Ebben közrejátszik azonban az egy területen együtt élők személyi-demográfiai és történelmi körülményekből származó összetétele is. Mindezt az elődök az alkotmányban rögzítették, ami kollektív életüket jogilag is szabályozza. Az utódok ezt az örökséget és alkotmányos

¹²⁵ Jürgen Habermas: *Kampf Anerkennung im Demokratischen Rechtsstat*, Frankfurt am Main, 1996. Suhrkamp Verlag (olasz fordításban: *Lotta di riconoscimento nello stato democratico di diritto*, in: Jürgen Habermas – Charles Taylor: *Multiculturalismo*, id. kiad. 63-110. old.).

tervet akarják tovább vinni. Ugyanez érvényes persze a bevándorlókra is. A szocializáció folyamata azt igyekszik elérni, hogy az egy nemzetet alkotók, akik egy adott történelmi időben a nemzetet testesítik meg, az őket egymástól elválasztó hagyományok és kultúrák ellenére kulturális életformájukat közelítsék egymáshoz. A nemzeti kisebbségek azonban különállásukat megtarthatják, mint *distinctive society*.

Míndez a kérdés bonyolódik a nyugat-európai országokba történő bevándorlási hullám felerősödésével. Felmerül például az a kérdés, mi a viszony az államalkotó bennszülött, honi kisebbség és a bevándorlók kultúrája, életformája között. Ebben az esetben is az egyenlő jogok és kölcsönös elismertetések politikája a célravezető, de semmi esetre sem az eredeti kultúra „kiválóságának” hangoztatása. A multikulturális társadalomban az életformák jogilag egyenlő együttléte annyit jelent, hogy minden állampolgár számára biztosítani kell a lehetőségek széles tárházát (a gyermekneveléstől a megőregedéshez való hagyományos formákig), a fundamentális hagyományokat leszámítva. Így a különböző kulturális hovatartozásokat kölcsönösen el lehet ismerni és ezzel megvalósulhat az etikai integráció (de nem a politikai).

Az Európai Unióban Habermas szerint a kelet-közép-európai változások utáni fő kérdés a bevándorlás.¹²⁶ A nyugat-európai államok sok tekintetben akadályozzák a harmadik országokból való bevándorlást és korlátozzák a menekültek kérelmének elfogadását. Sőt, olykor a xenofóbia bizonyos formáit is fel lehet fedezni a befogadó országokban a menekültségi státuszt kérőkkel szemben. Ezt semmi sem menti, de az igaz, hogy a bevándorlási hullám megnehezíti és megkérdőjelezi a befogadó nemzet etikai-politikai önértelmezését. A migránsok tömege ugyanis módosítja a népesség társadalmi összetételét és etikai-kulturális aspektusát. Nagy kérdés, hogy vajon egy demokratikus társadalomnak, amely kulturálisan és etikailag is elrendezett, van-e saját maga önmeghatározásához joga, akár a bevándorlókkal szemben is, ha azok veszélyeztetik a történelmileg örökölt politikai-kulturális életformát? Azután a befogadó ország szempontjából a bevándorlás felveti a belépés jogi feltétele teljesülésének, vagy az állampolgárság megadásának kérdését is. S még egy fontos probléma: milyen szempontból követelheti meg egy demokratikus jogállam saját polgárai életformája integritásának megőrzése érdekében azt, hogy a bevándorló asszimilálódjék?

Ebben a tekintetben Habermas *kétféle asszimilációt* különít el: az egyik csak *formális*, az alkotmányos elvek elfogadásán nyugvó, az ország politikai kultúráját értő asszimiláció (mint például az USA-ban), a másik nemcsak külső azonosulást, hanem a mentalitást, kulturális szokásokat is

¹²⁶ Jürgen Habermas: *Lotta di riconoscimento...*, id. kiad. 96. old.

magában foglaló *belső asszimilációt* követel meg (mint a Bismarck-féle rendszerben). A demokratikus jogállam az első formát tartja jónak, de csak a második generációtól kezdődően. Ezért aztán a bevándorlóktól a multikulturális demokráciában az új hazájuk politikai kultúrájához való alkalmazkodási készséget lehet elvárni Habermas szerint, anélkül, hogy a bevándorló lemondana eredeti kulturális életének formáiról. Az asszimiláció erőszakos formái tehát nem elfogadhatóak, mert nem lehet megkövetelni a bevándorlóktól saját hagyományaikról való lemondást.

„De kinek is van joga a bevándorlásra?” – teszi fel a kérdést Habermas. Vannak morális okok: az emberi méltóságnak számos nemzetközi jogi dokumentumban rögzített megőrzése érdekében politikai menedékjogot lehet adni. Menekült státuszt az kaphat a Genfi Egyezmény 33. paragrafusában értelmében, akinek az életét és a szabadságát faji, vallási, nemzetiségi hovatartozása miatt fenyegetik az eredeti országban. Az emigránsok nagy részét Amerika felfedezése és a 19. századi nagy emigrációs hullám óta azok teszik ki, akik munkát keresnek, akik a szegénység elől menekülnek hazájukból. Ezek az emberhez méltó élet után kutatva menekülnek. Az integrálódás kérdése mára azonban radikális formát ölt, mivel az „emigrálás szándéka nyilvánvalóan sokkal nagyobb, mint a befogadási készség”.¹²⁷ Az emberek azonban csak valamilyen szükség miatt hagyják el hazájukat és menekülnek. A segítségnyújtás kötelezettsége abból adódik, hogy a „planetáris társadalomban” (Marc Augé kifejezése) szoros kölcsönhatás van államok, nemzetek, csoportok és egyének között. Ezért vállalja fel az ENSZ az emberi élet gondozását, ápolását az egész földtekén. Ráadásul az első világra hullik vissza az a történelmi tény, hogy 1800 és 1960 között éppen az európaiak képviselték a nemzetközi vándorlás legmagasabb számárányát. Ebből a vándorlásból nemcsak maguk és a befogadó államok, hanem szülőhazájuk is sokat profitált. Európa tehát eddig csak profitált az elvándorlási hullámból. Morális téren tehát kötelességünk, írja Habermas, *liberális bevándorlási politikát* gyakorolni. A munkaerő szempontja is erősíti ezt az észérvet és morális kötelezettséget. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne kellene *jogilag szabályozni* a bevándorlási politikát Európában.

Identitás-keresés: új nomadizmus

A multikulturális világban felerősödött modern vándorlás jellege némileg eltér a fent vázolt be- és kivándorlástól. Ez esetben – ahogyan Szabó Ildikó kimutatja – már nem annyira az anyagi megélhetés keresése vagy az éhezés

¹²⁷ Jürgen Habermas: *La lotta di riconoscimento...*, id. kiad. 102. old.

hajtja a vándorokat, hanem a posztmodern társadalmak jóléti viszonyai, azaz a – sok esetben – premodern társadalmi viszonyokból a modernitásba, vagy egyenesen a fejlett, posztmodern társadalomba való eljutás.¹²⁸ A mai vándor tudatosan új életformát keres a migrációja során. Ennek lehet része a munka-keresés, de családalapítás is. Ennek háttérében az áll, hogy felbomlik az egyén megszokott életpályája, cége elvándorol, intézményei kiüresednek, szakmájára megszokott helyén (hazájában) nincs többé szükség vagy másutt nagyobb szakmai előrelépésre van kilátás. Richard Sennett ezt a folyamatot szemléletesen (ijesztően reálisan) írja le, amikor három kihívásról beszél: az idő (szakmai tapasztalatra csak kevés ideig van szükség, mert változik a termelés struktúrája), a képzettség (amelyre mindig csak rövid időre kell berendezkedni, mert változik az igény az újra) és a múlthoz való viszony (azaz a régi eredmények és sikerek nem alapozzák meg a mai vagy jövőbeli elismertséget, ezért szakítani kell tudni a múltunkkal).¹²⁹ Így az életpálya modellek fokozatosan és radikálisan átalakulnak. A mai vándorlás sok haszonnal jár: egyrészt lehetőséget biztosít arra, hogy valaki „világot lásson”, nyelvet tanuljon és új interperszonális kapcsolati hálót alakítson ki maga körül. Van benne nagyfokú kalandvágy is, élmények kutatása szinte a végtelenségig. Mindezt egy hullámzó mozgás, az apály és dagály jelensége kíséri: ha valahonnan nagy számban elvándorolnak, oda – ha valamennyire is kedvezőek az éghajlati és gazdasági viszonyok (mint Kelet-Közép-Európában) – rögtön más kontinensről vagy a környező országokból migrációs hullám jelenik meg. Így ma tanúi lehetünk egy világméretű vándorlásnak, az új nomadizmusnak.

A modern vándorlás jelensége abban különbözik a más korábban (tulajdonképpen a történelmi idők kezdetétől) is létezett vándorlásoktól, hogy benne a főszerepet a gazdaság változó igényei mellett a *turizmus*, a nyaralás játssza. Erre pedig a megnövekedett szabadidő, a vakáció kitűnő alkalmat biztosít. Turista utak során sokan barátoknak meg idegen kultúrákkal, életformákkal. Olykor le is telepednek, mint az európai turisták Thaiföldön vagy Mianmarban.¹³⁰ A mai társadalmak tulajdonképpen „élménytársadalmak” (Gerhard Schulze kifejezése), amelyek igyekeznek ki-

¹²⁸ Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867-2006*, Budapest, 2009.

L'Harmattan.

¹²⁹ Richard Sennett: *The Culture of New Capitalism*, New Haven – London, 2006. Yale University Press.

¹³⁰ Lásd: Claudio Baraldi – Monica Teodorani: *Avventure Interculturali. Il turismo alternativo nell'era della globalizzazione*. Bologna, 1998. Calderini.

elégíteni az utazó, a vándor szinte minden igényét. Valószínű, hogy az első ilyen „új nomád” Gauguin volt, aki elment és letelepedett a csendes-óceáni Tahiti szigetén.

Khalid Koser a „migráns” fogalmáról

A Georgetown University tanára, Khalid Koser a nemzetközi migrációról írt könyvében, a széleskörű szakirodalom áttekintése után ekképp határozta meg a vándor fogalmát: „a migráns az, aki saját területén kívül legalább egy évet tartózkodik, él”.¹³¹ Ez első megközelítésben igaz (követi is az ENSZ által adott definíciót), de további kiegészítésre szorul. A migráns fogalma „heterogén személyek olyan együttesét foglalja magában, akik különböző, változatos szituációkban élnek”, valamint bonyolítja a helyzetet az is, hogy nem igazán lehet megállapítani, ki mennyi időt tölt külföldön és hányan is vannak valójában. Az is kérdés, hogy a migráns meddig tekinthető annak: amikor visszatér hazájába, vagy amikor új hazájában állampolgárságot kap. A globalizáció idején az a jelenség is megjelent, hogy valaki nem migráns, csak valamilyen transznacionális közösség vagy diaszpóra tagja.

Ráadásul a migránsok két kategóriáját élesen el kell különíteni: az egyik az önkéntes migráns, a másik a kikényszerített migráns. Az előbbi eset egyértelmű, az utóbbi kategóriába pedig azok tartoznak, akik hazájukat *társadalmi-politikai konfliktusok, üldöztetés vagy környezeti katasztrófák* miatt elhagyni kényszerülnek. Ezeket nevezzük általánosságban *menekülteknek*, bár a menekült kategóriába mások is tartozhatnak (például az erőszak ellen menekülő nők, más etnikumhoz vagy valláshoz tartozók stb.). Jelenleg a világban körülbelül 9 millió kikényszerített migráns (menekült) van, miközben 2005-ben körülbelül 190 millió lehetett az önkéntes migránsok száma.

A migránsok egy másik osztályozás szerint lehetnek gazdasági migránsok (alulképzett vagy magasan kvalifikált munkaerő), társadalmi migránsok (feleségek, gyermekek, akik követik a már migráns családtagokat) és politikai okokból elvándorlók. Mindezekben túl lehet csoportosítani a migránsokat a szerint is, hogy szabályosan tartózkodnak egy országban (számuk általában magas), vagy szabálytalanul (illegálisan), útlevel és egyéb azonosító okirat hiányában. Lehet valaki úgy is szabálytalan migráns, ha lejár a vízuma és nem tér vissza hazájába. Például 2006-ban Ausztráliában ezek száma meghaladta a 46 ezret.

¹³¹ Khalid Koser: *International Migration. A Very Short Introduction*, Oxford, 2007. Oxford University Press, (olasz fordításban: *Le migrazioni internazionali*, Bologna, 2009. Il Mulino, 25. old.).

A globalizációs folyamat miatt a fenti számok csak megközelítőek lehetnek, becslések, hiszen semmilyen hivatalos szerv sem képes valóban felmérni – a határok nyitottsága következtében – a területén tartózkodó bevándorlók, vándorok, migránsok és menekültek valósi számát. A migránsok – azon kívül, hogy növelhetik az etnikai feszültséget – a globalizáció és a multikulturális társadalomban bizonyos *veszélyforrás* is lehet. Nem fenyegeti (ahogyan sokan gondolják) egy adott nemzetállam szuverenitását, de a szabálytalan, illegális migránsok jelentenek bizonyos fenyegetést a közbiztonság számára.¹³² Két vonatkozásban is lehet erről beszélni: egyrészt az illegális bevándorlókat segítő szervezetek a korrupció, a szervezett bűnözés kategóriájába tartoznak, másrészt mindez felveti a veszélyét az erőszaknak és a terrorizmusnak is.

Mi készteti a migráns hazájából való távozásra? Elsősorban és főként (a sajnós igen gyakori háborút leszámítva) a fejlődőben lévő országoknak a globalizáció folyamatában elszünetelt gazdasági hátránya: alacsony GDP, a foglalkoztatottság hiánya vagy kizsákmányolás. Másrészt az a tény, hogy a kommunikációs rendszer fejlődése során tudatosul az emberekben a globális gazdasági egyenlőtlenség (alultápláltság, higiéné és ivóvízhiány, analfabetizmus, gyenge jogállam stb.), az idegen munkaerő iránti igény (és munkanélküliség). Mindezt megkönnyíti a szállító eszközök viszonylagos elérhetősége. Sokan pedig hatalmas üzletet látnak a migránsok szállításában. Így széles migráns-hálózatok jönnek létre, amit a határok megszűnése még jobban elősegít.

Milyen hatása van Khalid Koser szerint a társadalomra és a politikára a migrációnak? A jelenkori társadalomban a befogadó országok többsége hatalmas gazdasági, demográfiai és technológiai változáson megy keresztül. Ezek a változások a társadalom egészére, a munkaerő piacra, de az egész közösségre kihatnak. Közben pedig csökken a szociális háló és növekszik az igény a munkaerőre, de szociális és kulturális válság fenyeget. A migránsok a befogadó országban új kompetenciákra és tapasztalatokra tesznek szert (éttermeket, ruhaboltokat üzemeltetnek), ugyanakkor viszont a befogadó ország költségei, a közkiadások jelentősen nőnek a jelenség szanálásával összefüggésben. Problémát jelent a gazdaságban az, hogy a „bennszülött” munkások számára elérhető állások mellett jelentkeznek munkára a bevándorlók, akiknek alacsonyabb a fizetésük. A befogadó ország közvéleménye általában negatívan ítéli meg a bevándorlóknak a gazdaságra és a társadalomra gyakorolt hatását, különösen a második és a harmadik bevándorló generációk jelenlétét, tevékenységét. Ez esetben még az „etnikai büntetés” (*ethnic penalty*), a diszkrimináció, a rasszizmus is megfigyelhető, különösen a nem-európai

¹³² Khalid Koser: *International Migration*, id. kiad. 77. old.

országokból érkező migránsok esetében.¹³³ Kevesebb eset ebből csak akkor van, ha a migráns jól beszéli a nyelvet, elfogadja az ország társadalmi-politikai rendjét és részt vesz a közéletben.

A migráció politikai hatása még inkább ellentmondásos. Egyrészt a bevándorlók (elsősorban a muzulmánok) bizonyos rétege a fundamentalizmushoz kapcsolódott („alvó terrorista szervek” ma is ezrével élnek Nyugat-Európában, a becslések szerint). A másod- harmadgenerációs bevándorlók sokszor részt vesznek tiltakozó megmozdulásokon vagy városi csatározásokban (mint 2006-ban Párizs külvárosában). Másrészt, ezzel összefüggésben, növekedett a bevándorlás-ellenes *extrémizmus*, szélsőségség. A szélsőjobboldal megerősödése Belgiumban, Franciaországban, Hollandiában, Ausztriában vagy Olaszországban igen szembeutó.¹³⁴ Ezek a pártok akadályozzák a bevándorlók politikai jogait, részvételüket a helyi, vagy (különösen) az országos politikai életben. Ugyanakkor a mindennapi életben egyre inkább beszívárog a bevándorló rétegek hatása. Ez érezteti hatását a kulináris kultúrában (indiai, kínai, olasz ételek a világ legkülönbözőbb tájain), a sportéletben (az úgynevezett „idegen légiósok”), a „globális városok” (New York, Mexico City, London vagy Hong Kong) életében, a vallási életben és a magas kultúrában (énekesek, zenekarok stb.) is. Ugyanakkor az oktatásban, a nyelvi problémák miatt, számos szinte megoldhatatlan problémával találkozhatunk és vita (és olykor komoly konfliktus) van az öltözék vagy a kendő használatáról is a muzulmán nők esetében némely európai országban.

A bevándorlók, a migránsok között van egy réteg, amely transznacionális identitást alakít ki magának. Ezek nem igazi vándorok vagy nomádok, mert ezek olyan migránsok vagy migráns-csoportok, amelyek hosszú és gyakori gazdasági, társadalmi és politikai kapcsolatot tartanak fenn a származási országukban személyekkel, intézményekkel, átlépve így az államhatárokat. Általában bilingvisek, könnyen mozognak kultúrák között, vannak érdekeltségeik és házaik legalább két különböző országban. Ezek kettős vagy többszörös állampolgársággal és akár identitással is rendelkeznek, nem emóciós, hanem csak instrumentális viszony köti őket az államokhoz. Ez bizonyos tekintetben aláássa a nemzetállamhoz való lojalitást, ami kivívja a nacionalisták ellenszenvét. Ezek a transznacionális aktorok a kulturális reprodukció új formáit hozzák létre. Mindezek, számos elemző (például Étienne Balibar) szerint szükségessé teszik egyrészt a vándorlás, a bevándorlás, a migráció ellenőrzését (határzárak, biometrikus tesztek, vízumkény-

¹³³ Khalid Koser: *International Migration*, id. kiad. 120. old.

¹³⁴ Lásd erről a társadalmi-politikai akut jelenségről: Pierre Milza: *L'Europe en chemise noir. Les extrêmes droites européennes de 1945 à aujourd'hui*, Paris, 2002. Librairie Arthème Fayard.

szer stb.) és elsősorban a kezelését. Azért is, mert már most is, de a jövőben még inkább az előrejelzések szerint a szabálytalan és illegális migráció számarány jelentősen növekedni fog. Egyúttal az emberkereskedelem is növekszik ezzel együtt, ha az európai fejlett gazdasággal rendelkező államok elzárkóznak a bevándorlók tömegei elől.

S végül: láthatjuk, hogy számos, legkülönbözőbb orientációjú, manapság jelentősnek számító teoretikus foglalkozik a territorialitás, a nemzethatárok, a be- és kivándorlás, általában a migráció kérdésével. Kimutatják, hogy ma már a hagyományos, régi kérdések is új összefüggésben, a globális világ által meghatározott kereteken belül merülnek fel. Konkrét felmérések is igazolják, hogy ma a nemzeti identitás és migráció olyan, egymással szorosan összefüggő fogalmakká (és főként: valósággá) lettek, amely a globális társadalomban a határokon átnyúló kapcsolatrendszerek egyik fontos következménye. Szembesülnünk kell nekünk is ennek a jelenségnek a hatásaival annál is inkább, mert – ahogyan a statisztikák világosan mutatják – ma ez a probléma már igen jelentős mértékben jelen van nálunk is. S ahogyan az ebben a kérdésben messze előttünk járó nyugat-európai példák is igazolják, ennek a feltartóztathatatlan vándorlásnak, etnikai keveredésnek a tudomásul vétele nem lesz könnyű feladat nekünk sem, kezelése pedig jelentős politikai, jogi és közigazgatási gondot okoz(hat) az illetékes szervezeteknek és a befogadó ország népességének.

A migráció biztonságpolitikai kihívásai

A mai globalizált világ egyik legfontosabb jelensége, minden kétséget kizáróan, a nemzetközi migráció jelensége. Az önkéntes vagy kényszerű migráció bizonyos népekre vagy nemzetekre mindig is jellemző volt az emberiség történelmében. A múltban is jelentős volt, csak ha példaképpen a 4. és a 8. század között zajló úgynevezett „nagy migrációs hullámra” gondolunk Európában. A népek kényszerű „migrációja” következett be a 20. században Európa keleti részén vagy a Szovjetunióban. Ezeknek gyakran tragikus következményei (akár kis népek, népcsoportok eltűnése, beolváshatása) lettek.

A mai új migrációnak teljesen más a jellege: kevésbé erőszakos, ennek ellenére igen hatékony. Ez annyit jelent, hogy szinte nincs a világban nép, amely ne lenne érintett benne. Népeknek, nemzeteknek és az egyes embereknek a globalizációval létrejött szabadsága azt is jelenti, hogy könnyedén utazhatnak, vándorolhatnak, telepedhetnek le (akár nagy tömegben is) egyes országokban, míg máshonnan inkább – különböző okok miatt – elvándorolnak. Mindezt megkönnyítik (a jóléti államon túl) a nyitott nemzetközi határok, amelyek az 1989 utáni úgynevezett „egypólusú világ” egyik legfőbb jellemzője lett. Természetesen ezekből kivételt képez néhány, ma is zárt társadalom, de a világ nagy része nyitottá vált az emberek számára. A globális gazdaság kialakulása azt is eredményezte, hogy a technológiák hasonlóak, vagy ugyanazok számos országban, így a munkalehetőség is adott a dolgozni szándékozók számára. Nem is beszélve a tercier szektor felszívó hatásáról. Ráadásul a vasúti vagy légi utazási feltételek sok ember számára váltak elérhetőkké, kommunikációs probléma pedig nem merül fel, hiszen a világot behálózó kommunikációs eszközök (az internet és a telefónia) mindenki számára megkönnyítik a kapcsolattartást. Így tehát nincs akadály a tömeges migrációnak.

Elméletek a nemzetközi migrációról

A nemzetközi kapcsolatok mai helyzete számos szociológus, filozófus és politológus érdeklődésének a középpontjába került.

Ebben a témában alapvető könyvet közölt a katalán tudós, Manuel Castells, aki a nemzetközi szakirodalomban mára már alapvetőnek számító, *The Information Age* című könyvében fejti ki a hálózatosodás jelenségét a mai, globalizált világban. Ebben kifejti, hogy ma nincs olyan – akár mennyire is távoli – vidék, esemény a Földön, amely ne lenne kapcsolatban más részekkel, más vidékekkel, emberekkel és országokkal. Más kutatókkal

összhangban mondja, hogy a régi, a bezárkózást eredményező határok képlékennyé váltak és az emberek így képesek minden probléma nélkül vándorolni egyik országból a másikba. A társadalomtudományokban megjelent egy viszonylagosan új fogalom, az „utazó”, a „vándor”, olyan, aki hosszú ideig nem hajlandó egy helyen, egy országban vagy vidéken megmaradni. Ők nem igazi migránsok, hanem csak „átutazók”. A migráns viszont szeretne valahol megmaradni, legalább is egy hosszabb időre. Mindenesetre az életben a migránsokon kívül egyre több „utazót”, „vándort” lehet látni. Ez olyan új életforma, amely elüt az eddig megszokott életstílustól.

Az „átutazó” és a migráns jelenségét *Jürgen Habermas* is vizsgálja.¹³⁵ Azt mondja, hogy egy migráns csoport életmódjával és kultúrájával kapcsolatban ugyanazok az elvárások, mint bárki részére, azaz megilleti őket a jogegyenlőség és a kölcsönös tisztelet. A nemzetek többségének biztosítania kell számukra a tanuláshoz, a munkalehetőséghez való jogot és hagyományaik gyakorlását (leszámitva a fundamentalizmus elveit). A kisebbség és többség békés egymás mellett élésének célja az „etikai integráció” („ethical integration”) megteremtése. Habermas (ahogyan a szakirodalomban szokás) megkülönbözteti egymástól az integrációt és az asszimilációt. Nem fogadja el semmiképpen sem az asszimiláció agresszív formáját, amely arra kényszeríti a migráns személyt, hogy elhagyja saját tradícióját, de érvel a „formális asszimiláció” mellett, azaz a befogadó ország alkotmányos berendezkedésének és kulturális tradíciójának az elfogadása mellett. Úgy véli, hogy manapság, amikor az „új világrend” országai szoros kapcsolatban állnak egymással, az „asszisztencia szükségessége” és a migráns személyek támogatása minden országnak feladata, amennyiben megteheti azt. Még akkor is, ha a *migrációs hullám* olykor alapvetően képes átalakítani vagy megváltoztatni egy nemzet (etnikai) összetételét. Emiatt azonban a multikulturalizmus, a sok esély mellett, a veszélyek egész sorát eredményezheti a befogadó ország számára.

Egy másik jelentős tudós, aki a nemzetközi migránsok problémáival foglalkozik, nem más, mint *Khalid Koser*.¹³⁶ Szerinte a migránsoknak első megközelítésben két kategóriáját lehet megkülönböztetni: az önkéntes migránst és a kényszerű migránst. Az utóbbi esetben olyanokról van szó, akik valamilyen politikai, etnikai, vallási vagy faji konfliktus, üldöztetés, diszkrimináció vagy ökológiai katasztrófa következtében kényszerülnek migrálni. Ezeket nevezzük *menekülteknek*. Ebben az esetben a fő probléma az illegális migránsokkal, azaz menekültekkel van. Ők, akár egy

¹³⁵ Jürgen Habermas: *Kampf Anerkennung im demokratischen Rechtstat*, Frankfurt am Main, 1996. Suhrkamp Verlag.

multikulturális és multietnikus társadalomban is okozhatnak veszélyt a közbiztonságra.

Ennek is lehet egyik következménye, hogy számos európai országban (például Franciaországban, Dániában, Hollandiában vagy Olaszországban) megnövekedett a szélsőséges jelenségek és pártok száma. Olyan új jelenség ez (amint látni fogjuk Olaszország esetében), ahol már nem a régi típusú „ellenséggel” (a zsidókkal, a cigányokkal) szemben lépnek fel a szélsőséges pártok és csoportok, hanem *a bevándorlókkal szemben* tanúsítanak ellenállást. Általában az jellemző rájuk, hogy mindenképpen szeretnék megakadályozni (olykor sikeresen is) a migránsokat vagy menekülteket abban, hogy saját politikai, társadalmi vagy akár emberi jogait is gyakorolhassák. A mindennapi élet során vagy például az oktatásban a migránsok vagy menekültek megjelenése és jelenléte számos, olykor nehezen megoldható vagy kezelhető társadalmi, kulturális vagy nyelvi problémát okozhat. Mindezeket a felmerülő helyzeteket vagy konfliktusokat úgy kell(ene) megoldani, hogy a befogadó ország lakosai és a befogadottak között egy viszonylagosan harmonikus kapcsolat alakulhasson ki.

A nemzetközi migráció előnyei

Ha a migráció előnyös, pozitív oldalait tekintjük, először is az emberek közötti megértés erősödésének lehetőségét lehet megemlíteni. A népek, történelmük, kultúrák, nyelvek, szokások és hagyományok közti eltérések tudatosítása jó hatással lehet az emberek mindennapi életére és így akár az államok vagy népek, népcsoportok egymás közötti jobb megértésére. Nagyon fontos az emberek számára, hogy lehetőségük legyen külföldre utazni és munkát, elfoglaltságot találni, minden megszorítás nélkül. Az angol nyelv egyre általánosabbá válása is megkönnyíti az emberek közötti effektív kommunikációt. A tartózkodási hely szabad megválasztása is alapvető jog és fontos alapelv lett az Európai Unióban, de másutt is (igaz, nem mindenütt). Általában a migráns népesség magasan kvalifikált tudással rendelkezik, amit átvihet a befogadó országba, így gazdagítva azt. Ha nem, akkor pedig más (például gazdasági) vonatkozásban lehet hasznos a bevándorló a befogadó ország és népessége számára.

Így tehát a „globális falu” egyre kisebbé válik mindenki számára, és az emberek – jó esetben – együtt tudnak dolgozni olyan konstruktív projekteken, melyek segítségével jobbá tehetőek a nemzetközi viszonyok. A globalizált világ előnye lehet még, hogy létezik benne egy homogenizált társadalmi hálózat, amelyben az emberek könnyen tudnak mozogni és könnyebben felismerik azokat a globális problémákat, melyek mindenkit érin-

tenek, mint például a demográfia problémája (szerintünk éppen ez a többi világléprobléma alapja), a kontinensek közötti élelmiszertermelés és elosztás kérdése, az energia vagy a víz hiányának fenyegető veszélye, a környezet-szennyezés stb.

Az „Új Világrend” migrációjának kihívásai

A pozitív tendenciák mellett a migráció és a menekültügy számos biztonsági kihívást jelent mindenki számára. Elsősorban is az államhatárok illegális átlépése, megsértése az *államok szuverenitására jelent kihívást*, sőt: veszélyt. Nem is szólva arról, hogy a legtöbb esetben az illegális migránsokat a befogadó országba bűnöző csoportok, szervezetek juttatják el, jelentős honorárium fejében. Így a bűnözési és erőszakos esetek száma is jelentősen növekszik. Az országba bejutó migránsok vagy menekültek más kihívást is jelentenek a befogadók számára: A mindennapokban megfigyelhető a lopások, rablások számának növekedése, hiszen egyik befogadó országban sem áll rendelkezésre elegendő, bérrel és fizetéssel járó munkahely. A munkanélküliség általános jelenség a fejlett ipari országokban. Ez tovább növeli az új, idegengyűlölő szélsőséges politikai pártok és csoportok tevékenységének kockázatát. Ha pedig a bevándorló munkahelyet talál magának, megfigyelhető, hogy munkaerejét sok esetben végtelenül kihasználják, ami újabb feszültségeket okozhat a társadalomban. Gyakran ki vannak zárva a közszolgálati intézmények (kórházak, esetleg iskolák stb.) igénybevételének lehetőségeiből. Ráadásul elterjedhetnek a menekültekkel kapcsolatosan olyan sztereotípiák, hogy betegségeket, fertőzéseket terjesztenek. Az ettől való *félelem* a migránsokat és menekülteket a társadalom margójára szorítja ki. Így tehát számukra gyakran még az *elementáris emberi jogaik sincsenek biztosítva* a befogadó országban. Ugyanakkor a gyakori pénzsűke miatt a bevándorló, különösen az illegális migráns könnyen tévedhet a bűnözés (kábitószer előállítás és/vagy terjesztés, fegyveres rablás, személyek ellen elkövetett agresszió, akár terrorizmus stb.) útjára. A migráns nők helyzete még ennél is rosszabb. A migráns nők diszkriminálása arra kényszeríti őket, hogy akár a legalantasabb munkát is vállalják el. Bizonyos esetekben ki vannak téve az őket alkalmazó személyek kizsákmányolásának vagy önkényeskedésének.

Nem tudni pontosan, milyen kihívásoknak vannak kitéve idegen országba olyan bevándorlók, akik zárt közösségben élnek és nem vegyülnek vagy csak ritkán, a befogadó ország lakosaival. Ilyen népesség Európában a kínai, akik közül sokan magyar házastársat választanak, kínai nevük mellé magyar keresztnévet vesznek fel (egy konkrét magyar eset az egykor Kíná-

ban tévériporter Huang Szílvia). Kérdés, hogy mennyire tudnak vagy akarnak elszakadni eredeti gyökereiktől vagy továbbra is a kínai közösség tagjai kívánnak maradni.¹³⁷

Van olyan biztonsági kihívás is, hogy a menekültek vagy földönfutóvá lett idegen polgárok sátortáborra vagy ideiglenes lakhelye jelent veszélyt. Elsősorban azok számára, akik éppen ezeken a szerencsétlen embereken segíteni szeretnének. Az önkéntes segítő munka egyik formája a menekülttáborokban való tevékenység, akik az éhínség, a szegénység és a háborúk elől menekülőket akarják segíteni, de gyakran válnak agresszió vagy akár emberablás áldozataivá Kenyában, Ugandában vagy egyéb afrikai országokban.

Általában a közvélemény megoszlik a tekintetben, hogy milyen a bevándorlók helyzete és hogy miként lehetne csökkenteni azokat a veszélyeket, melyeket az illegális bevándorlás hoz magával. Egyrészt vannak, akik szeretnék bebiztosítani az államhatárokat, és fokozni az államhatárok ellenőrzését. Másrészt vannak, akik szeretnék biztosítani a migráns személyek emberi jogait. Szinte minden befogadó országban vita van arról, hogyan lehetne legális eszközökkel befolyásolni a migráció jelenségét és hogyan kezeljék az illegális vagy a legális migrációt. Jelentős feladatot jelent minden befogadó ország számára a mai, tömeges migrációs hullám kihívásainak kezelése.¹³⁸

Magyarország és Olaszország esete

A migráció kérdése minden országban más- és másképpen merül fel. Vegyük például Magyarország és Olaszország esetét. Jelen pillanatban Magyarország még nem célország a migránsok számára, Olaszország viszont az. A migráns személyek nagyobbik része nem kíván hosszú ideig hazánkban tartózkodni, ellentétben Olaszországgal, ahol a jelentős számú illegális migráns is mindent megtesz, hogy hosszú távon maradhasson az országban.

¹³⁷ A kínaiak magyarországi helyzetéről lásd Nyíri Pál: *Párhuzamos globalizáció. Kínaiak Magyarországon*, in: *A zárva várt Nyugat* (szerk.: Kovács János Mátyás), Budapest, 2002. Sík Kiadó, 138-162. old. Budapesten kínai TV-csatorna működik, van Magyar-Kínai Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola, van kínai protestáns egyház és gyülekezet a VIII. kerületben, ahol rendszeres és zártkörű istentiszteleteket tartanak. Lásd még itt Melegh Attila cikkét: *Mozgó Kelet. Globális térképek és a státustörvény*, U. o. 105-135. old.

¹³⁸ Lásd még *A migráció szociológiája*. E-tankönyv (Vál., és szerk., Sík Endre), Budapest, 2012. ELTE, TáTK., I-II. köt.

A statisztikák szerint a hivatalosan Magyarországon tartózkodó migránsok száma 300 ezer fő, azaz a teljes lakosság 3 %-a. Olaszországban viszont a legális és illegális migránsok száma eléri az 5 millió főt, ami a teljes lakosság 8,5 %-a. Itáliára vonatkozóan olykor ennél sokkal magasabb számot lehet olvasni.

Ha most *Magyarország* esetét (a területi korlátokon belül) részletesebben megvizsgáljuk, érdekes eredményekre juthatunk.¹³⁹ A *Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal* statisztikai adatai szerint a Rösztke, Nagylak és Mórahalom közelébe eső schengeni határszakaszon nagy számban akarnak bejutni az Európai Unióba illegális migránsok. Ezek elsősorban a volt Jugoszlávia tagországaiból származó személyek (például koszovóiak), de jönnek más mediterrán (afrikai vagy ázsiai) országokból is, mint például Tunisz, Egyiptom, Pakisztán, Banglades, Irak, Irán, Szíria, Mali, Burkina Faso.

Csak ebben a 2013-as évben május 15-ig körülbelül ötezer illegális migráns, több mint hatvan országból szeretett volna bejutni az országba és ezzel együtt az Európai Unióba. A növekedés igen jelentős, ha összevetjük a múlt év hasonló időszakával. Egy évvel korábban ebben a dél-magyarországi régióban az illegális migránsok száma 1.769 volt. Ez azt jelenti, hogy egy év alatt az illegális bevándorlók száma *megháromszorozódott*. A menedéket kérőket a Debrecenben, Bicskén és Békéscsabán (utóbb már Szegeden, Nagyfán) megtalálható menekülttáborokba helyezték (helyezik) el. Sokan folyamodnak közülük menekült státuszért, de sokan közülük meg sem várják az eljárás lefolytatását, hanem elhagyják az országot és más nyugat-európai országba távoznak. Így a helyzetet rendkívül nehéz ellenőrizni és kezelni.

Miért is érdekes a legális vagy illegális migránsok számára Magyarország? Az ok talán abban keresendő, hogy a Szerbia és Magyarország déli része között húzódo határszakasz az egyik legfontosabb migrációs útvonal Nyugat-Európa felé. Ezért aztán amíg 2012-ben a menedéket kérők száma az EU-ban 7 %-kal nőtt, addig ez évben a Magyarországon menedéket kérők száma az előző évihez képest 27 %-kal emelkedett.¹⁴⁰ Erre a növekedésre pedig a következő években is számítani kell. Számolni kell azzal is, hogy sokan maradnak nálunk, ami fokozatosan *megváltoztatja hazánk etnikai arculatát*, összetételét.¹⁴¹

¹³⁹ Stefano Bottoni: *Un altro Novecento. L'Europa orientale dal 1919 a oggi*, Róma, 2011. Carocci editore

¹⁴⁰ Lásd: *The number of illegal immigrants has grown in the region*. in: Szeged.ma, 2013. április 13.

¹⁴¹ Erről jelent meg könyv a közelmúltban: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzet és állampolgári kötődések*, (szerk.: Kovács Nóra, Osvát Anna, Szarka László), Budapest, 2005. Balassi Kiadó.

Magyarországi új betelepülők

Nemcsak migránsok, bevándorlók vagy kivándorlók¹⁴² vannak szép számmal, de vannak betelepülők is. Néhány nagyon érdekes és pozitív esetét láthatjuk a következőkben a Magyarországra betelepülni vágyóknak.

Jól mutatja ezt például *Tiszazug* esete. Ez a magyar tájegység, Tiszazug a Nagyalföld közepén van, ahová más magyar településekről is költöztek be, például cigányok (gyakori ez más helységek esetében is). De egyre több ember érkezik ide Németországból, Ausztriából és Hollandiából. Ezeket „jóléti migránsoknak” lehetne nevezni, hiszen úgynevezett „gazdag országokból” érkeztek és itt, ezekben a nyugodt kis településeken töltenek 8-10 hónapot az évből, majd hazatérnek. Általános jelenség ez már Nyugat-Európában, de az amerikai földrészen is.

Egy másik példa a betelepülőkre *Geresdlak* Baranya megyében, ahol egész finn családok telepedtek le. Közismert, hogy Baranya megye tele van kis településekkel és a hegyes-dombos vidék nagyon vonzó lehet egy finn ember számára. Geresdlakon a befogadó emberek és a betelepülő finn családok közötti együttélés példaadó. Az ottani magyarok elkezdtek finnül tanulni, a finnek magyarul, hogy jobban megértsék egymást és az együttélés gördülékenyebb legyen.

S még egy példa a betelepülőkre. Magyarország keleti régiójában, a Romániához közel eső településeken (elsősorban Békés megyében) megjelentek román, illetve romániai magyar betelepülők. Legtöbbjük, kihasználva az ingatlanok alacsony árát, maguk is házat vagy lakást vásároltak, hogy itt éljenek. Már az 1980-as évek második felétől, de különösen az 1990-es évektől jelentős migráns hullám volt megfigyelhető ezen a vidéken. Sokan azonnal munkát is találtak, vagy visszajártak Romániába dolgozni.¹⁴³ Szíve-

¹⁴² A Magyarországról 2004 után *kivándorlók* száma rohamosan növekszik. Többségük munkalehetőség vagy hosszabb turisztikai céllal indul és marad más országban. Pontos szám adatok erről nincsenek, de a különböző intézetek a kivándorló (elsősorban fiatalok) számát 300 és 500 ezer közötti számarányra teszik. A kivándorlók vagy külföldre házasulók többsége nő. Jellemző például, hogy Londonban élő magyar lányok 2013-ban magyar női kézilabda-csapatot indítottak az angol bajnokságban *London Angels* néven.

¹⁴³ A Romániából történő bevándorlás a múlt esztendőben (2012) igen intenzív volt. A statisztikák szerint a román népességnek több mint 10 %-a élt már 2010-ben is egy valamilyen EU-tagországban. Az erdélyi magyar közösség és identitás, valamint a bánási identitás kérdéseiről lásd Bodó Barna: *Az identitás egyetemesége*, Kolozsvár, 2004. Polis Könyvkiadó, és Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*, Kolozsvár, 2008. Komp-Press Kiadó.

sen látták nálunk azokat, akik keresett iparágakban vagy szolgáltatásokban helyezkedtek el.

Magyarországon sokáig nem volt különösebb társadalmi feszültség vagy ellenérzés a migránsok és a rezidens népesség között. Ennek az volt az oka, hogy még az illegális migránsok között, de még inkább a legális betelepülők között (gondoljunk csak a kínaiakra) sokan kerestek munkát, hogy pénzhez jussanak, és valamiképpen integrálódjanak a magyar társadalomba. Ma viszont jelentős változást lehet megfigyelni ezen a területen: a legtöbbször nem dolgozik és/vagy szeretne mihamarabb Nyugat-Európába távozni, ahol a megélhetési lehetőségek sokkal kecsegtetőbbek. Régebben kisebb-nagyobb rendbontások (olykor zendülések is) történtek a menekülttáborokban, mára azonban a biztonsági kockázatok jelentősen megnöttek. Igaz, hogy rendelkezésre állnak a hivatalos befogadó intézmények, ahol foglalkoznak az illetékesek a bevándorlók, vagy menekült státuszért folyamodók ügyeivel. Ennek az is célja, hogy a befogadást túl támogatást biztosítsanak számukra a beilleszkedéshez. Ezt azonban nem mindegyik fogadja el, mert egy-két hónap után továbbáll és elhagyja ezeket az intézményeket és Magyarország területét is. Tudják azt is, hogy a magyar törvények értelmében sokukat visszaküldik Szerbiába vagy abba az országba ahonnan érkezett: ez még inkább ösztönzi őket az ország elhagyására nyugati irányba. Mára így egyre több társadalmi és biztonsági problémát okoznak hazánkban is a bevándorlók, annak ellenére, hogy számuk még igazán talán nem jelentős, viszont egyre rohamosabban növekszik. A menekültek egyébként szabadon közlekedhetnek az országban, nincsenek bezárva (legfeljebb csak azok, akiknél komoly identitásbeli, nemzetiségbeli vagy biztonsági probléma merül fel). Ez a szabadság azt is jelenti, hogy a legkülönbözőbb helyeken és időben képesek megjelenni vagy zavarni az addig megszokott rendet. Ezen kívül felmerülhet náluk a komoly pénzügyi visszaélés gyanúja, olykor lopás, rablás, kihágás vagy a nők molesztálása. Tipikus esetek ezek, de mindenestre Magyarországon újként jelennek meg. Ma a magyar kormány szigorítani kívánja a bevándorlás-politikáját és megszüntetni a bevándorlók és menekültek liberális kezelésének módszerét.

Olaszország migrációs helyzete

A gyönyörű mediterrán országra időnként alig lehet már ráismerni. Geopolitikai helyzete miatt ugyanis ezt az országot érinti szinte a legnagyobb mértékben a bevándorlás Európában. Ha csak a legális migránsokat és bevándorlókat tekintjük is, látható, hogy Albániából, Lengyelországból, Romániából vagy Portugáliából érkezők és letelepedni kívánók száma is igen magas. Ezzel együtt már a legális migránsok is sok fejtörést okoznak az olasz

hatósági szerveknek. Ezen túl a statisztikai adatok szerint az illegális migránsok száma meghaladja a 600 ezer főt, ezek olyanok, akik más földrészekről érkeztek és érkeznek folyamatosan (főként tengeri utakon). Ők általában mindenféle dokumentum és lényegében pénz nélkül jönnek és szeretnének Olaszországban letelepedni. Helyzetük azonban eléggé reménytelen, ami miatt egyre többen vonulnak illegálisba. Arról van például szó, hogyha munkát találnak, szükségük van vízumra, hogy maradhassanak. Ez azonban nem könnyű, mert ehhez pedig munkahelyre van szükségük, ami éppen a vízummal szeretnének megszerezni. A bevándorlók jogi helyzetét többször és több jogszabályban próbálták és próbálják szabályozni. Először egy átfogó, a jobboldali pártok részéről benyújtott és a 2000-es évek elején elfogadott szabályrendszer, az úgynevezett „Bossi – Fini törvény” rendezte, majd később a Martelli-törvény próbálta megoldani a helyzetet.

Manapság az olasz migrációs helyzet biztonsági szempontból nagyon nehéznek, szinte tragikusnak mondható. Minden nap tömegével érkeznek migránsok az afrikai országokból Lampedusa szigetére csónakokkal, kis hajókkal. Ennek során sokan (a becslések szerint eddig körülbelül húszezren) a tengerbe veszttek és vesznek. Az olasz polgárok megszokott életét alaposan felforgatják az utcákon, tereken és egyéb helyeken, eseményeken megjelenő, láthatóan ott élő színes bőrűek vagy fehérek, de nem olaszok. A biztonságérzetet az is aláássa, hogy legtöbbszörnek semmiféle munkája sincs, vagy illegális munkája van, lakással pedig nem rendelkezik. Sok ember alszik hálózsákokban, vagy „papír-ágyakban” az utcákon és tereken számos olasz városban. Az egyre csak növekedő krimi-szerű események tovább fokozzák az egész olasz társadalom bizonytalanságát. Olyan új instabil helyzet alakult ki Olaszországban a nagyszámú bevándorlás következményeként, hogy az már kezd kezelhetetlenné válni. Az olasz politikai élet szereplői pedig egyre-másra új és újabb törvényekkel, határozatokkal állnak elő a helyzet megnyugtató rendezése érdekében. Egyelőre azonban csak a problémák növekednek és látható, hogy ez a típusú migráció már európai (vagy globális) probléma.

Mi a helyzet az Olaszországba *bevándorlók identitásával*? Kik az „új olaszok”? A statisztikai felmérések szerint Olaszország „úton van a multietnikus társadalom felé”.¹⁴⁴ Milánóban minden 10 emberből 2 bevándorló. Az iskolai helyzet még szignifikánsabb. A nyelvi nehézségek miatt is, a bevándorlók gyermekei ritkán járnak középiskolába (a 14 és 18 éves korosztály 150 ezer főből csak 100 ezer). Az iskolába járó fiatal bevándorlók Északon az összes tanuló 10, % -át teszik ki (2009-es adat). Van olyan

¹⁴⁴ Simonetta Fiori: *Volenterosi, ostinati e indipendenti i nuovi Italiani figli degli immigrati*, La Repubblica, 2009. május 19. old.

római iskola, ahol 100-ból 87 fő bevándorlók gyermekei: bengáliak, kínaiak, pakisztániak, szomáliaiak, románok, lengyelek, egyiptomiak stb. A fiatal bevándorlók közül pedig sokan marginalizálódnak vagy bűnözői csoportokhoz csapódnak. Az olasz társadalmat ma sokan multietnikus társadalomként írják le, ahol a bevándorlók és azok Olaszországban született gyermekei számos problémát jelentenek olykor a közbiztonságra is.

Egy külön eset: Málta.

A bevándorlás egyre égetőbb problémává kezd válni ebben a földközi-tengeri államban is. A korábbi helyzethez képest a migránsok száma jelentősen megnőtt az utóbbi időkben. Ennek főként az az oka, hogy Málta tud foglalkoztatni külföldi munkaerőt is saját, fejlődő (olykor azonban válsággal küszködő) gazdaságában. Azonban itt is a fő probléma nem a szabályosan (akár EU-orozságból¹⁴⁵) ide érkezőkkel, hanem az illegálisan bevándorlókkal, menekültekkel van. A legtöbb illegális migráns a Mediterrán vagy az Afrikai kontinens (mint például Etiópia vagy Szomália) országaiból érkezik. Máltát (akárcsak Olaszországot vagy Magyarországot) ugródeszkaként használják fel az Európai Unió felé. A máltai kormány számos (egyre több) menekülttáborot tart fent és finanszíroz. A menekültek azonban, ugyanúgy, mint más európai országban, szabadon közlekedhetnek a máltai vagy gozói városokban. Néhány illegális migráns (egyre több) veszélyt jelent a máltai közbiztonságra. Jelen pillanatban ötezer menekültstátuszt kérő él Máltán, aki várja az eredményt. Ezek között viszonylag magas a Kelet-Közép-Európából érkezők száma is.

Ezekből az esetekből is látható, hogy a mediterrán régió nagymértékben érintett a migráció jelensége által. A bevándorlók, a migránsok, az illegális menekültek ügye jelen pillanatban is az egyik fő kérdés az Európai unión belül. A nagy kérdés éppen az, hogy ezek a befogadó európai államok maradnak-e etnikailag *viszonylag* egységesek, homogének, vagy teljesen multietnikusokká válnak? A multikulturalizmus és multietnicitás ezért is foglal el kiemelkedő helyet a mai globális világ társadalomkutatásában.

¹⁴⁵ A mostani, 2013-as adatok szerint több mint kétezer magyar munkavállaló dolgozik Máltán, ahol az egyik hivatalos nyelv az angol.

Változás és állandóság

A mai globalizált világban egyaránt jelen van a felgyorsult világ és a régihez való ragaszkodás számos formája. Azokkal az értelmezésekkel szemben, mintha régebben biztos és stabil, abszolút értékű lett volna minden, mi úgy véljük, hogy a korábbi időszakokban is olykor előretört a bizonytalanság, az instabilitás. Miként is lehetne értelmezhető az európai háborúk és a rájuk következő fegyverszünetek, békekötések egész sora. Ez a korábbi instabilitás csak mértékében különbözik a maitól. Ez a *mérték* azonban mégis *jelentős*.

Európa történelme már korábban is felmutatta azokat a krízishelyzeteket, konfliktusokat, társadalmi és politikai ellentéteket, amelyek mozgatórugói voltak a társadalmi változásoknak. Olyan feszültségek működtek, amelyekre a legkülönbélebb teoretikusok (akár írók, költők, művészek vagy a különféle tudományok képviselői) reflektáltak és mutatták be a változások szükségyszerűségét. Ezekből érdekes megfigyelni a mostoha körülmények ellenére is a biztonságra törekvést és ennek a szándéknak a megbicsaklásait, kisiklásait, majd a teljes ellehetetlenülését a 20. században.

Dante értekezése a politikáról

Ha egészen visszamegyünk az európai kultúrtörténetben és történelemben, láthatjuk, hogy számos példa van azokra a konfliktusokra, amelyek forrásai lehetnek az instabilitásnak. Itt van például a „három firenzei korona” közül az egyik: Dante Alighieri

Őt a széles hazai és nemzetközi közvélemény elsősorban úgy ismeri, mint aki a világirodalom egyik legnagyobb művének, az *Isteni Színjáték*nak a szerzője. S valóban, az „olasz nyelv atyja” a *Commediával* olyan művet alkotott, amely 14 233 verssorával minden idők egyik legismertebb költeménye.

A költő Dante azonban (a főműtől inspirációjában nem sokban különböző, de) más jellegű, főként prózai műveket, tanulmányokat is írt az őt abban a korban foglalkoztató teológiai, politikai, erkölcsi vagy nyelvi problémákról. Utóbbiak közé sorolható a politika kérdéseiről szóló *Az egyeduralom* (*De Monarchia*) című műve. Ez a latin nyelven, a tudósok nyelvén írt alkotás legalább két okból foglal el fontos helyet Dante életművében. Először is olyan koherens mű, amelyben saját nézeteit fejt ki a politikáról tudományos formában, másrészt kivételes abból a szempontból is, hogy befejezett műről van szó, ami a költő hányatott sorsát tekintve különleges

teljesítmény. S egyúttal bemutatja, hogyan vált instabillá az egyházi és világi hatalom viszonya már abban az időben.

Az egyetemes politikai gondolkodás történetét bemutató könyvekben, monográfiákban Dante egyeduralomról szóló értekezését rendszeresen ismertetik, értelmezik. Például Madarász Imre szerint ez „a középkori európai politikai gondolkodás talán legnagyobb alkotása”.¹⁴⁶ Ezért is mondja Bayer József például, hogy e művet „az egységes Európa-gondolat egyik első megfogalmazásának” tartják.¹⁴⁷ Kelemen János, aki több tanulmány és egy könyvet is szentelt a filozófus Danténak, hosszabban is elemzi a művet, amelyet „a középkor talán legeredetibb, de mindenképpen legbátrabb politikai-filozófiai írásának” nevez.¹⁴⁸ Nagy József szerint Dante „jogosan tekinthető” az „első modern politikai filozófusnak”.¹⁴⁹ A neves olasz dantista, Michele Barbi szerint „Az egyeduralom az a mű, amely Dante politikai bölcséletét legteljesebben és legrendszeresebben juttatja kifejezésre”.¹⁵⁰ A műről tehát igen egységes a véleménye a hazai és külföldi kritikának.

Ha röviden össze kellene foglalni Az *egyeduralom* igazi jelentőségét, azt mondhatnánk, hogy Dante saját korának politikaelméleti kérdéseit, igazi nagy alkotóhoz méltó módon igyekezett olyan általános formában felvetni, amely szinte még ma is rendelkezik bizonyos érvényességgel, netán aktualitással.¹⁵¹ Különösen fontos, hogy a politika kérdéseit a joggal és az erkölccsel kapcsolatban tárgyalja úgy, hogy közben kiderül: számára a *világi* egyeduralom, annak is a demokratikus politikai technikára alapuló formája fogadható csak el. Igaz, ettől függetlenül a mű értelmezése majd hétszáz évvel keletkezése után is számos kisebb-nagyobb elméleti, politikai és történeti problémát tartogat számunkra.

¹⁴⁶ Madarász Imre: *Politikai univerzalizmus és nemzeti nyelv a Divina Commedia-ban*, in: Madarász Imre: „*Költők legmagasabbja*”. *Dante-tanulmányok*, Budapest, 2001. Hungarovox kiadó, 24. old.

¹⁴⁷ Bayer József: *A politikai gondolkodás története*, Budapest, 1998. Osiris. 86. old.

¹⁴⁸ Kelemen János: *A nemes hölgy és a szolgálóleány, avagy Dante és a filozófia*, in: Kelemen János: „*A nemes hölgy és a szolgálóleány*”. *Tanulmányok*, Budapest, 1984. Gondolat, 260. old.

¹⁴⁹ Nagy József: *Dante és Marsilius: a transzcendenciától az immanenciáig. Monarchia. Defensor pacis*, Dante füzetek, 2006. 1. évf., 1. sz. 79. old.

¹⁵⁰ Michele Barbi: *Dante*, Budapest, 1964. Gondolat, 65. old.

¹⁵¹ Tanulmányunkban Dante művét az alábbi fordításban közöljük: Alighieri Dante: *Az egyeduralom*, (Sallay Géza fordítása), Budapest, 1993. Kossuth Könyvkiadó. (A szövegben: E.)

Mivel ebben az időben, az 1310-es évek második felében a saját, Firenzei priorként szerzett tapasztalatán és a Biblián kívül csak a klasszikus görög és latin szerzők (Arisztotelésztől, a sztoikusoktól Cicerón át egészen Augustinusig és Averroësig), valamint az azokat értelmező kortárs politikai gondolkodók álltak rendelkezésére, ezért koherens politikaelméletet nem volt lehetősége kidolgozni. Ez még a nála kétszáz évvel később élt Machiavellinek sem sikerült, bármilyen komoly megállapításai voltak is a politikáról. Mégis, számos olyan elemet lehet *Az egyeduralom*-ból rekonstruálni, ami láttatni engedni politikai gondolkodásának elemeit.

Dante politikai gondolkodásának főbb elemei

Mint ahogy az előfutároknál történni szokott, Dante esetére is érvényes, hogy miközben a politika kérdéseit elemzi művében, szinte alig jelenik meg *Az egyeduralomban* a „politika” kifejezés. A politikát az erkölccsel és a joggal kapcsolatban teszi érzékletessé. Feltűnő, hogy Arisztotelész *Politikájától* eltérően (amit viszont láthatóan jól ismer) nem tárgyalja az ökonómia kérdését, ami nélkül a 19. század óta (Arisztotelészt leszámítva tulajdonképpen csak azóta) politikai gondolkodás el sem képzelhető. A hagyományos politikaelméleti művek legjobbjainak mutat vizsolt példát Dante akkor, amikor kilépve kora történeti-filozófiai és isztológiai keretei közül, komoly filozófiai antropológiával hozza összefüggésbe a politikum szféráját. Ez pedig már a humanizmus életelvei felé mutat előre.

A politikát nem tiszta, elvont területként kezeli, ami a gyakorlattól, a praxistól idegen szféra lenne. Kifejezetten a sztoikus filozófusoktól átvett fordulattal (az Epiktétosz-féle „vannak dolgok, melyek hatalmunkban vannak, mások nincsenek”-elvvvel) érvel például amellet, hogy a „politikát hatalmunkban áll alakítani”, mégpedig cselekvően (E. 7.). A politika lényege pedig az – mondja – hogy „nem az elmélkedés, hanem a cselekvés céljaira van rendelve”. A politikai praxis során pedig „a spekulatív értelem praktikus értelemmé válik”, amikor megvalósul (E. 10.). Komoly politikafilozófiai (és egyáltalán filozófiai) elvnek tartjuk a gondolat eltárgyiasulásának Dante-féle megfogalmazását, amikor igen modern formában azt írja, hogy a politikában fontos „megvalósítani a potenciális értelem egész képességét”, sőt, ezt az „egész emberi nem sajátos tevékenységének” tartja. Ez az elképzelése összefügg azzal, hogy következképpen az embernek mindig átgondoltan kell tevékenykedni az életben, és különösen a politikában, ha azt akarja, hogy ne álljon elő újra az, amit a történelem egyszer már meghaladott.

Az általános bevezető rész közben Dante már megelőlegezi a világi egyeduralom (az értekezés központi elemének) fogalmát. „A világi egyeduralom, amelyet császárságnak hívnak, egyetlen fejedelmi hatalom az összes többi fejedelmi hatalmak fölött az időben, vagyis azon dolgokban és

azok fölött, melyeket időbeli múltussal mérhetünk”. (E. 6.) Ebben a hangsúly az „egyetlen” kifejezésen van, amit a későbbiek során részletesen és elméleti síkon bizonyít. Arisztotelész *Politika* című művében Dante szerint „azt állítja, hogy amikor több dolog egy célra rendeltetett, akkor szükséges, hogy egy közülük uralkodjék és irányítson, a többi dolgok pedig irányíttasának”. (E. 11-12.) Ez, mai szemmel nézve, nyilvánvalóan antidemokratikus elv, de Dante nem is a demokrácia, hanem az egyeduralom, a monarchia mellett érvel művében. Lukács evangéliumára támaszkodva is mondja, hogy „minden megosztott ország elpusztul”, ami Itáliában nem kis (és egyértelműen pozitív) visszhangot váltott ki később az olasz patrióták között. Van erre még teológiai érve is, hiszen az „emberiségnek akkor megy legjobban a dolga, amidőn mozgásában és mozgató erőiben egyetlen fejedelem, mint egyetlen mozgató és egyetlen törvény, mint egyetlen mozgás szabályozza”. (E. 15-16.) Dante gondolkodását mindig, itt is a transzcendencia járja át. Egyenesen kijelenti, hogy „az emberi nem akkor hasonlít leginkább Istenhez, amikor egyetlen fejedelemnek van alárendelve”. (E. 15.) Az akarat szabadságát (több akkori gondolkodóval szemben) Dante fontos „isteni adománynak” nevezi, ami biztosítja az ember számára, hogy önmaga legyen. Ez a felfogása már – bár még teológiai köntösben jelenik meg – előrevetíti a humanista alapelveket. A szabadságot szembeállítja a szolgasággal, ami nem lehet célja a monarchiának, hiszen ott az egyik legfontosabb alapelv, hogy az ember „önmagáért legyen”. (E.22-23.) Ebből vonja le egyik legfontosabb következtetését: „ha az emberiség egy monarcha uralma alatt áll, akkor a leginkább szabad”.¹⁵² Emellett többször visszatér ahhoz az egyik központi gondolatához, hogy a világi egyeduralom szükséges a világ jólétéhez. Ez az első nagy kérdés, amit *Az egyeduralomban* bizonyítani kívánt. Ettől némileg eltérő a „közjó” (a *bonum comune*) fogalma, amelynek nem csupán anyagi, de eszmei komponense is van. Inkább azonos a „köz üdvé” kifejezéssel, ami szerinte az egyik legfőbb erény, tehát etikai kategória. Dante mindkettőt szükségesnek és fontosnak tartja. Igazán „a közjóra törekedtek mindazok, akik verítékükkel, nélkülözéssel, számkivetés vállalásával, gyermekeik elvesztésével, testrészeik feláldozásával, végül, akik életük felajánlásával a köz javát igyekeznek növelni.” (E.

¹⁵² Ez a gondolat megtalálható a *Vendégségben* is, ahol Arisztotelész *Metafizika* című művének második könyvére hivatkozva állítja, hogy „az a dolog szabad, amelyik saját létokából van, nem pedig máséból”. Lásd: *Dante Alighieri Összes Művei* (szerk.: Kardos Tibor), Budapest, 1965. Magyar Helikon, 256. old. (III.14. 1445-1446.) A *Vendégség* értelmezéséről lásd tanulmányomat: *Dante életelei a Vendégségben*, in: Szabó Tibor: *Életutak és életelek Dantétól Derridáig*, id. kiad., 19-30. old.

44.) Dante rendkívüli mértékben közösségi jellegű karaktert mutat ebben a művében. Látszik, szinte érezhető, hogy a számkivetett Dante keresi az emberek közelségét. Fontos neki, hogy „a világ számára hasznosság” váljon (E. 6.), hogy a „közjót szolgálja”. (E. 44.) „Jól élni” fontos követelmény az államban (E.20.), de a „boldogság elérése” talán még ennél is lényegesebb. A monarcha az igazságosság letéteményese, ugyanakkor azonban – ahogyan ez Dante szerint már az ókori Görögországban is bebizonyosodott – „mindenki más szolgája” is egyben. (E. 23.)

Ráadásul csak az egységes és igazságos elveket képviselő egyeduralkodó képes megvalósítani az emberi nem sajátos tevékenységének célját, azaz az *egyetemes békét, mint legfőbb jót*. Az egyetemes békét „érveink szilárd princípiumának” tartja (E. 11.), amit Cicero alapján nevez legfőbb jónak. Emiatt joggal tartják Dante e művét az európai „örök béke”-felfogások egyik első megfogalmazásának.¹⁵³

Dante államról, törvényről, jogról

Dante a világi egyeduralom általános kérdéseivel párhuzamosan felveti a modern politikai gondolkodás néhány alapfogalmát is. Láttuk, a monarchia államának legfőbb célja az egyetemes béke, az igazságosság, a szabadság és az emberek közös üdvének biztosítása. Miért is tartották később a dantei politikai írást sokan a hazaszeretet kifejeződésének? Van-e ebben valami, ami az Egyetemes Birodalom univerzalizisztikus látásmódján túl, utalna Itáliára, egyáltalán a hazára? Igen, van. Ezt mondja például: „a haza szabadságáért minden javunkat, még gyermekeinket is fel kell áldoznunk”. (E. 45.) Vagy egy másik helyen, Arisztotelész nyomán mondja: „az embernek úgy kell feláldoznia magát a hazáért, mint kisebb jót a nagyobb jóért”. (E. 51.)

Ugyanakkor Platónhoz és Arisztotelészhez hasonlóan ő maga is beszél jó és rossz államformákról. A „helyes államformák a szabadságra törekednek, vagyis arra, hogy az emberek önmagukért legyenek”. (E. 23.) Ezek közül is kiemelkedik a világi egyeduralom, amely egy „közös szabály” alapján működik, ami mindenkit „békére vezet”. (E. 27.) Felsorolja a számúra elfogadhatatlan, rossz, „eltévelyedett” államformákat is: a *demokráciát*, az *arisztokráciát* és a *zsarnokságot*. (E. 22.) A zsarnokságra különösen haragszik, mert az „a közhatalmat nem a köz hasznára, hanem saját hasznukra igyekeznek elferdíteni”. (E. 75.) A demokráciát, mint „népuralmat” szintén elveti, de ugyanakkor igényli a demokratikus kormányzási módszereket. „Nem az állampolgárok vannak a konzulokért, sem az alattvalók a királyokért, hanem ellenkezőleg, a konzulok a polgárokért, a királyok az

¹⁵³ Például Jean-Baptiste Duroselle: *L'idée de l'Europe dans l'histoire*, Párizs, 1965. Denoel, 67. old.

alattvalókért”. (E. 23.) Ugyanígy van a törvényekkel is, mert „nem a társas együttélés van a törvényekért”, hanem pont fordítva „a törvények vannak a társas együttélésért”, azaz a társadaloméért.

Dante könyvében jelentős szerepet szán a törvény és a jog problematikájának. Szerinte az emberi élet összetartója (ahogyan Senecát idézi) a törvény. (E.42.) Más helyen „az élet vezérlő szabályának” nevezi a törvényt, (E. 26.), amit a római történelem különböző eseményein keresztül illusztrál könyvének második nagy fejezetében. „A törvényeknek az embe-
reket a közös haszon érdekében kell egyesítenie”. (E. 42.) Ez utóbbi gondolatot nem fejt ki, de joggal feltételezhetjük, hogy itt is inkább a morális értelemben vett „haszonnál” van szó, mint ökonómiai értelemben vett, materiális haszonnál. Az egyeduralom urának, a monarchának pedig egyik legfontosabb feladata, hogy a jog szerint törvényeket, „közös szabályokat” alkosson. (E. 23.) A törvények célja pedig nem más, mint az egyetértés megteremtése az egyetlen monarcha akaratának megfelelően, hiszen „az egység a jó, a többség a rossz gyökere”. (E. 28.) Az egyetértés „több akarat egyező mozgása”, ezért aztán „több embert is akkor mondanánk egyetértőnek, ha a szándékuk szerint mindannyian olyan cél felé mozognak, amely formailag benne foglaltatik akaratukban...”. (E. 29.) Mindebből a filozofikus jellegű okfejtésből Dante egy fontosnak vélt következtetésre jut: „az emberiség legjobb állapotában az akaratok szándékában lévő egységtől függ”. Ez a Dante-féle univerzalisztikus látásmód *akkor* a világi egyeduralom, az egyetlen monarcha alatt egységesülő világ imperatívusza volt. Nincs ennek relevanciája *ma* a mi számunkra? Az „egyetemes békét és szabadságot tartva szem előtt” vajon nem „az emberi nem közös üdvéért” kellene munkálkodni *ma* is, ahogyan Dante (abban a korban kissé utópisztikus módon) gondolta? Vagy ennek az ideje már lejárt? A globalizáció kora már mást diktál? Nem hiszük.

Danténak a jogról alkotott felfogását Sallay Géza „korához képest jogtörténeti szempontból is kiemelkedőnek és eredetinek” nevezi.¹⁵⁴ A jog „embernek emberhez való személyes és dologi viszonya, amelynek tiszteletben tartása megőrzi, áthágása megrontja az emberi társadalmat”. (E. 42.) A jog célja az állam javának szolgálata, azaz „a közjó kell, hogy legyen”, hiszen „lehetetlenség jognak tekinteni azt, ami nem a közjóra irányul”, aki pedig „a köz javára törekszik, a jog céljára törekszik”, (E. 46.) és viszont: „bárki, aki a jog céljára törekszik, jog szerint jár el”. (E. 47.) A földi boldogság, a földi Paradicsom többek között ezért is foglal el fontos szerepet nála műveiben, az *Isteni Színjátéktól* a *Vendégségen* át egészen *Az egyed-*

¹⁵⁴ Lásd: Sallay Géza: *Jegyzet*, in: Alighieri Dante: *Az egyeduralom*, id. kiad., 111. old.

uralomig. A közjó és a boldogság itt a Földön egymást feltételező fogalmak. Nem jutottunk-e már ettől túl messzire?

A jogról alkotott nézetei közel állnak a későbbi természetjogi elképzelésekhez. „Amit a természet rendelt el, az jog szerint tartatik meg” – mondja. (E. 48.) Ráadásul „jog nélkül a természetes rendet nem lehet fenntartani a dolgokban, mivel a jog alapja elválaszthatatlanul kapcsolódik a rendhez”. (E. 49.) Ez a rendpártiság, a Firenze által jogtalanul elítélt Dante számára eleven problémaként jelentkezett. Mindehhez járul még a dantei gondolkodásban az a fontos hitbéli alapelv is, ami meggyőződésében, azaz az igazságosság keresésében még inkább megerősíti, hogy „ami a természet szándékával nem egyezik, azt Isten nem akarja”. (E. 68.)

Nem lehet a joggal visszaélni sem, mert a „jog bitorlásából ugyanis nem lesz jog”. (E. 91.) A császárnak például „nem áll jogában megosztani a birodalmat”, hiszen „a birodalom az egyetemes monarchia egységét jelenti”. Hasonlóképpen „nem szabad semmit sem tennie az emberi jog ellenében”. (E. 88.) A birodalom: joghatóság, amely „minden világi joghatóságot magában foglal, tehát elsődlegesebb, mint bírója, aki nem más, mint a császár, minthogy a császár van érette, és nem megfordítva.” (E. 89.) A bíróság tehát Dante szerint alá van rendelve a birodalomnak, mint joghatóságnak, de ha a birodalomnak, a monarchának célja a közjó, az egyetemes béke, a szabadság, akkor az igazságosságot kell követnie minden esetben. Ha például a „büntetést nem az illetékes bíró szabja ki, azt nem büntetésnek, hanem sokkal inkább igazságtalanságnak kell nevezni”. (E. 65.) A jog alapelveit mindenképpen be kell tartani, mert ha valami „nem jog szerint volt, igazságtalan volt”. (E. 63.)

Dante a jog és az igazságosság kérdésében mégis téved, amikor Arisztotelész politikai elveihez mindenben ragaszkodni kíván. Téves, és a modern politikatudomány demokratikus alapelveivel semmiképpen sem összeegyeztethető¹⁵⁵ az az álláspontja, hogy „nemcsak egyes emberek, hanem bizonyos népek is uralkodásra alkalmasnak születtek, s mások meg engedelmességre és alávetettségre...”. (E. 49.) Ezt az alávetettséget ráadásul még hasznosnak és igazságosnak is tartja, „még ha kényszeríteni kell is őket”. (E. 50.) Ezt az elvet olvassa ki Vergilius *Aeneis* című költeményéből is,

¹⁵⁵ Gramsci például azt a kérdést veti fel a *Börtönfüzetekben*, hogy – az ő terminológiájával élve – mindig legyenek-e vezetők és vezetettek, vagy ezt a megkülönböztetést egyenesen meg kell szüntetni. Lásd: Antonio Gramsci: *Az új fejedelem*, Budapest, 1977. Magyar Helikon, 33. old. Lásd még monográfiámat: *Gramsci politikai filozófiája*, Szeged, 1991. Szegedi Lukács Kör kiadása, 100-104. old.

véleményünk szerint, nem teljesen megalapozottan. A latin költő ugyanis a Dante által idézett részben ezt mondja:

„*Am a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj,
El ne feledd, – hogy békés törvényekkel igazgass,
És kíméld, aki meghódolt, de lezúzd, aki lázad!*”

Ebben a részben Vergilius, megítélésünk szerint, inkább a hatalmi eszközök (az erőszak és a meggyőzés, a kényszer és a konszenzus megszerzése) megválogatását, mintsem a római nép mindenek feletti hatalmát, a természet által uralkodásra „ítélt” Róma képét festi le. Dante koncepciójának téves voltát részben menti az, hogy tanulmányának Második könyvében mindenképpen igazolni szerette volna azt a kérdést, hogy „a római nép joggal tulajdonította-e magának az egyeduralom tisztét”. Okfejtése után le is vonja a következtetést: „a római nép a természet által rendeltetett az uralkodásra.” (E. 51.) Ebben a gondolatmenetben Dante az okozatiságot, azaz hogy „a római nép a világ uralmáért folytatott harcban fölibe kerekedett valamennyi versenytársának” (ami az akkor ismert világra még történetileg igaz is, hiszen Augustus császár idején „akkoriban az egész világ a római joghatóság alá tartozott”), helyettesíti az eleve elrendeltség mítoszával, azaz egy teleológiai elvvel, ami tévedés, logikai hiba és már akkor az instabilitás rémét vetítette előre.

A Második könyv IX. fejezetében azonban újból felveti azt a (most már általános) kérdést, hogyan lehet jog szerint, azaz igazságosan elnyerni valamit. „Amit bajvívással (*duellum aquiritur*) nyernek el, jog szerint nyerik el”. (E. 57.) Más szóval, az erő alkalmazása jogos azokban az esetekben, amikor „az igazságszolgáltatásban hiányosság mutatkozik” vagy, mert „hiányzik a bírói ítélőszék”. De ekkor azonban „mindig ügyelnünk kell arra, hogy *amiképpen a hadi dolgokban szokás* (kiemelés tőlem – Sz. T.), előbb kíséreljünk meg megtenni mindent valamely megegyezés elérésére, és csak végső esetben vívjuk meg a harcot...”. A harcokat mindig az „igazságosság szükségességétől hajtva, közös megegyezéssel, igazság iránti buzgalommal” kell eldönteni, ahogyan a Horatiusok és a Curiatiusok az ókorban. És ha ez így történik, akkor az jog szerint van. A háborúkat pedig „kevesebb elkeseredettséggel kellene viselni”. (E. 58.) Nem az instabilitás egyik következménye és fő forrása a háború?

Transzcendencia és immanencia együttes jelenléte a dantei politikában

Dante, miközben politikaelméletét a kor kérdéseivel kapcsolatban, az antik és kortárs szerzők ismeretének birtokában kifejti, mint hívő keresztény, sohasem feledkezik meg Istenről, Isten földi hatalomban betöltött szerepéről. Nagy József egyenesen úgy véli, hogy az állam és az Egyház viszonyá-

ban Dante a transzcendencia „elsődlegessége mellett érvel”.¹⁵⁶ Azt mondja, hogy Dante az „egyházi és világi hatalom szétválasztása szükségességének tézisével – szándéka szerint – az Egyház szellemi vezetését követő, de lényegét tekintve szekularizálódott Egyetemes Birodalom létrehozását alapozta meg.” Mások, például Sallay Géza a két hatalom szétválasztásában az „államiság és a földi lét autonómiájának szilárd állítását” látják. Mi, értelmeseinkben, inkább ez utóbbi álláspont elfogadása mellett vagyunk.

Mindez összefügg azzal az alapvető elméleti, az egész középkori bölcséletben végighúzó problémával, hogy milyen viszony is van hit és tudás között. A hívő Dante számára nem kétséges, hogy a hitnek fontos a szerepe számára, akár a tudással kapcsolatban is. A Második könyv VII. fejezete erre igen jó példa. Ebben Dante a következőket mondja: ha a legfőbb erkölcsi jóra, az igazságra rá akarunk találni, akkor „tudnunk kell, hogy a dolgokra vonatkozó isteni végzés hol nyilvánvaló az emberek előtt, hol rejtve marad”, azaz, sohasem tudunk és tudhatunk mindent. A tudás helyettesítésére áll, Dante szerint, a hit. Az isteni végzés pedig szerinte „kétféleképpen nyilatkozhat meg: az ész útján és a hit útján. Vagyis vannak az Istennek olyan végzései, amelyeket az emberi ész saját erejéből is megismerhet...”, de vannak „Istennek olyan végzései, amelyekhez az emberi értelem saját erejéből nem tud felemelkedni, csupán csak a hit és a Szentírásban foglalt kinyilatkoztatás segítségével...”. (E. 51.) Hit nélkül például senki sem üdvözülhet. Ráadásul „rejtve marad az emberi értelem előtt az Istennek olyan végzése, amelynek megismeréséhez sem a természeti törvény, sem az írott törvény útján el nem lehet jutni, csak valamiféle különleges kegyelem útján”, ami nem más, mint a kinyilatkoztatás. Dante megkülönbözteti a kinyilatkoztatásnak is kétféle, azaz egyszerű és „bizonyos fejtegetések által közvetített” formáját, amelyekről azután, történelmi példák alapján hosszán értekeznek.

Láthatjuk tehát, hogy a hit, a kinyilatkoztatás számára fontos, de az is kiderül, hogy a hitet megkülönbözteti az észtól, a tudástól. Egyúttal keményen bírálja azokat, „akik magukat a keresztény hit buzgó híveinek mondták”, mégis becsapják a szegényeket, és nem adják meg a császárnak a köteles hálát.

Ezzel a gondolatmenettel függ össze, hogy hit és tudás kérdésében az isteni kinyilatkoztatást nem tartja egyenlőnek a római pápa hitbéli és intellektuális hatalmával. Közismert, hogy VIII. Bonifác pápával, a pápa koncepciójával számos konfliktusa volt. Talán ez is okozhatta azt, hogy többször visszatér, különösen *Az egyeduralom* Harmadik könyvében ahhoz a gondolathoz, hogy „Péter utóda nem egyenlő értékű autoritás Istennel” (E.

¹⁵⁶ Nagy József: *Dante és Marsilius...*, id. kiad. 80. old.

80.), a pápának „nem tartozunk ugyanannyival, mint Krisztusnak, hanem csak annyival, amennyivel Péternek”. Ez a pápa tekintélyét kétségbe vonó, relativizáló kijelentésnek is tekinthető. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy milyen (szinte tiszteletlenül) beszél Péterről. Hívó embertől, amilyen Dante volt, kissé meglepő, amikor többször is bírálja Szent Pétert, mint olyat, aki „szokása szerint valóban hajlamos volt a felületes beszédre” (E. 85.) és aki „szokásához híven, hirtelen és csak a dolgok felszínét érintve” (E. 83.) válaszolt meg fontos egyházi kérdéseket.

A római császár és a római pápa autonóm viszonya

A transzcendencia és immanencia, a hit és a tudás viszonyával függ össze a mű talán legfontosabb bizonyítandó tétele, azaz hogy a világi hatalom nem függ az egyházi hatalomtól, mindkettőnek önálló területe van, amelyet el kell látniuk, és hogy a világi hatalom tekintélye nem a pápától, hanem közvetlenül Istentől függ. (E. 94.)

Erre legalább három elméletet hoz fel, amelyek abban az időben pro és/vagy kontra foglalkoztak e témával.¹⁵⁷ Ezek olyan nagy elméleti, teológiai kérdések, amelyek megválaszolása akkor elméleti okfejtést igényelt és látszólag nem volt közük a konkrét társadalmi-politikai kérdésekhez. A kérdések felvetési és megválaszolási módja azonban már érintette a napi politikát is, hiszen arról volt szó, hogy melyik hatalmat milyen jogok és kötelességek illetik meg. Ilyen értelemben van e kérdéseknek szinte napi politikai vonzatuk. Ezért lehet ezt az elméleti művet, következményeit tekintve, aktuális politikai relevanciájúnak is tekinteni. Nem véletlen tehát a mű Egyház általi elítélése, és nem véletlen az sem, hogy Dante művét csak 1559-ben adták ki először Bázelen.

A három legfontosabb kérdés közül az első a Genézis alapján a „két nagy fénylő test”, a Nap és a Hold, azaz az egyházi és világi hatalom kapcsolatára vonatkozik. Erre (az akkori természettudományos ismeretek alapján) azt válaszolja, hogy hibás az az érvelés, hogy „a Hold a Naptól kapja fényét, a Nap a lelki hatalom, a világi hatalom a Hold, a világi hatalom tehát autoritását az egyházi hatalomtól kapja”. Dante viszont, bonyolult szillogisztikus érvelés után kijelenti, hogy „a Hold semmi módon nem függ a Naptól,...minthogy mozgása az első mozgatótól való, hatása pedig saját

¹⁵⁷ Mi itt csak három érveléssel foglalkozunk, de Dante több tételben is bizonyítja, hogy a Bibliában használt példák (például Jákob két fia, Lévi és Júda megkülönböztetése, vagy Saul megválasztása és letétele vagy a napkeleti bölcsök kettős ajándéka a tömjén és az arany) nem támasztják alá az egyház és nevezetesen a pápa világi hatalomra tartott igényét.

sugarai révén van.” Ebből vezeti le azt, hogy a császári hatalom autonóm jellegű.

A második fontos példa a Lukács evangéliumából vett „két kard”-elmélet. Ez az, ahol Péter így szól Krisztushoz: „Ecce duo gladii hic”, s azt mondták abban az időben az Egyház világi hatalmának szószólói, hogy a két kardon a két (egyházi és világi) hatalmat kell érteni, amely Péternél van. Dante ezt az érvelést nem fogadja el. A Biblia különböző részeire hivatkozva mondja, hogy ez nem egyezik Krisztus szándékával. Ez talán a legkevésbé meggyőző érv Dante részéről.

A harmadik pedig az úgynevezett „Constantinus adománya” volt, azaz tulajdonképpen egy hamisításon alapuló, általánosan elterjedt tévhit¹⁵⁸. Ezt Dante akkor még nem tudta és ellene hatásos érveket állított szembe. Itt arról lett volna szó, hogy „Constantinus császár, minthogy az akkori pápa, Szilveszter, meggyógyította a leprától, a császárság székhelyét, azaz Rómát, sok más császári méltósággal együtt az Egyháznak adományozta”. (E. 87.) Ezzel szemben Dante állítja, hogy „Constantinus nem idegeníthette el a császárság méltóságát, s az Egyház nem fogadhatta el azt.” (U. o.) Ha ugyanis a világi hatalom is a pápa hatalmába került volna, akkor „szétszakadt volna ama varrás nélküli köntös, amelyet még azok sem mertek darabokra tépni, akik Krisztust, az igaz Istent, lándzsával átdöfték”. (E. 88.)

Mindebből az érvrendszerből az következik Dante szerint, hogy nem lehet alkalmazni erre a helyzetre azt az Arisztotelész *Metafizikájában* található elvet, hogy ami egy nemhez tartozik, azt egy egységre kell visszavezetni, mert a császár és a pápa nem tartoznak egyazon egységhez. Ugyanis „más a pápa fogalma, és más a császáré”. (E. 93.) Ha fölrendeltségben kell gondolkodni, akkor ki kell jelenteni, hogy a „császárság tekintélye közvetlenül Istentől függ”, (E. 94.), azaz a világi hatalom autonóm módon nyilváníthatja ki tekintélyét. „Az Egyház tekintélye nem meghatározható oka a császári tekintélynek”. Erre még egy döntő történeti érvet is hoz, a prioritás elvét: „a császárság működésének teljében volt már akkor, amikor az Egyház még nem létezett, vagy nem működött.” Ezt, egy kis indulattal, megtoldja még azzal, hogy „különben is nagyon unalmas érveket felsorakoztatni nyilvánvaló dolgok bizonyítására”. (E. 97-98.) A két hatalom elkülönítését az is igazolja, hogy az egyiknek a célja a földi élet boldogságának megteremtése, a másiknak pedig az „örök élet boldogságának” elérése. Van azonban a tanulmány végén egy azóta is vitatott megjegyzése, amely szerint a császár a pápával szemben köteles „olyan tiszteletre, amint amilyennel az elsőszülött fiúgyermek atyjának tartozik”.

¹⁵⁸ Ezt fejti ki jegyzeteiben Sallay Géza is. Lásd: Sallay Géza: *Jegyzet*, id. kiad. 115-116.

Dante erkölcsi elvei és a politika

Mindezek a politikai és teológiai elvek és értelmezések szoros kapcsolatban állnak a Dante-féle erkölcstannal. Az egész könyvön végigvonul például Danténak a „kapzsi vágy” (a *cupiditas*, a *cupidigia*) elleni polémiája.¹⁵⁹ Ha a világi egyeduralomnak célja az igazság szeretete, ahogyan mondja: „az igazság csak a monarcha uralma alatt lehet teljes” (E. 15.), akkor mindenképpen ki kell küszöbölni ennek ellentétét, a kapzsi vágyat. „Az igazságosság legnagyobb ellensége a kapzsi vágy...”, (E. 18-19.) Ez olyan káros, hogy „a megátalkodott kapzsi szenvedély elhomályosítja az értelem világát” (E. 70.), az „ítélet megrontója”. (E. 25.) Dante itt vajon saját sorsáról beszél?

A monarchiában viszont az igazságosság „mérték és szabály”, amely az „igaz ember cselekedeteiben”, és a monarchiában egyaránt megnyilvánul, hiszen ez utóbbinak mindene megvan, a kapzsi vágy ezért elkerüli. (E. 18.) A kapzsi vágy viszont „könnyen eltéríti a helyes útról az emberek elméjét” – mondja. (E. 19.) Az igazságosság habitusát viszont „kifinomítja és megvilágítja” „a szeretet, az emberben való igaz kedvtelés”. A szeretet mindig „az emberek javát keresi”. Dante annyira az egyetlen monarcha hatalma mellett érvel, hogy kijelenti: a legbiztosabban a monarchában „lakozhat az igazságosság”, azaz a szeretet, az igaz kedvtelés. „Ő törekszik leginkább az emberek javára”. (E. 20.) Ettől függetlenül azonban az igazságosság, a kapzsi vágy elutasítása, a szeretet, mint erkölcsi elv hangsúlyozása Danténál fontos etikai koncepció részeit alkotja.

Mindez pedig illeszkedik ahhoz a politikai koncepcióhoz, hogy az egyetemes béke, az emberi boldogság elérése az evilági Egyetemes Birodalom alapvető célkitűzése, hiszen ezeket a politika elé tűzött célokat csak a *cupiditas* elutasításával, az igazságosság erkölcsi elvének megvalósításával érhetőek el. A „jó élet” kívánalma azért is lehet etikai követelmény, mert magát az egyetemes békét is a földi javakkal állítja szembe. Az *egyetemes béke* a „legjobb jó”, nem pedig azok, amiket az emberek általában és tévesen jónak tartanak, mint például a vagyon, a gyönyör, a méltóság, az erő, a szépség. (E. 10-11.)

Dante ezen kívül számos, a kereszténység erkölcsi elveihez közeli etikai normát tart fontosnak. Ezek közül, sok esetben történelmi példákön illusztrálva, megemlíti a „szent önfeláldozás” (E. 45.), a „hála”, a „könyörületesség” (E. 62.) kategóriáit, amit a hétköznapi cselekedetben követni kell. A negatív erkölcsi magatartásformákat is bemutatja. Az evidens kategóriá-

¹⁵⁹ A magyar fordító ez esetben nehéz helyzetben van, mert a *cupiditas* fogalma igen összetett és a különböző szövegösszefüggésekben más- és másképpen kell fordítani. Mi a kapzsi vágyat érezzük legközelebb a fogalom tartalmához és politikai jelentéséhez.

kon (mint például: a hazugságon) kívül olyan erkölcsi elveket ítélt el, amelyek saját sorsában is szerepet játszottak. Ezek között sorolja fel, például, a vak szenvedélyt „olyan embereknél, akik hajlamukkal elébe vágnak az értelmi meggondolásnak, gyakran az történik, hogy a rossz hajlamoktól vezetettve, háttérbe szorítván az értelem megértő fényét, a vak szenvedély ragadja el őket, s ugyanakkor csökönnyösen tagadják vakságukat”. (E. 70.) Ezek köré sorolja, sok kommentátor szerint, valószínűleg, a „fekete guelfeket” is, akik száműzetésének okozói voltak. Szerinte minden vitából ki kell zárni azokat, „akiket bár hollótollak borítanak, mégis Isten nyájának fehér báránykaiként hivatkoznak”. Ezek a „gonoszság gyermekei”, akik „eladják tulajdon anyjukat, elűzik testvéreiket és semmilyen bírót nem ismernek el maguk felett”. (E. 72-73.) Ezek „rabul ejtve szenvedélyüktől, még az alapelveket sem látják be”. (E. 73.) Dante ezekben a sorokban ismét (ahogyan már az *Isteni Színjátékban* láttuk) igen *szenvedélyesen* nyilatkozik. Érdekes és figyelemre méltó még, hogy a rossz erkölcsi tulajdonságok között többször is felsorolja a *tudatlanságot*. (E. 33.) Fontos kérdésként tünteti fel, hogy miként lehet a tudatlanságok kiküszöbölni és eloszlatni, mint olyat, amely konzervál bizonyos előítéleteket.

Ember-felfogás Az egyeduralomban

A dantei mű kétségkívül egyik csúcspontja az a filozófiai antropológia, amelyet a Harmadik könyv végén, a politikától nem függetlenül, a XVI. fejezetben fejt ki. Itt az ember kettős természetéről beszél. „A létezők között egyedül az ember az, amely közbülső helyet foglal el a múlandó és a romolhatatlan dolgok között. Ezért a filozófusok helyesen hasonlítják az embert a horizonthoz, amely két félteke középvonala. Az embert ugyanis mindkét lényeges alkotórésze szerint tekintethetjük, ti. a lelke és teste szerint, és ha csak egyik része, mármint a test szerint tekintjük, akkor múlandó, ha viszont a másik része, azaz a lélek szerint, akkor romolhatatlan”. (E. 100.)

A test és lélek dualizmusa talán az emberiség egyik legrégebbi mítosza, és Dante ehhez kapcsolódik, amikor az ember kettős célját megfogalmazza. Az embernek kettős célja van az életben: „a kimondhatatlan Gondviselés két eredendő célt állított az emberek elé: az egyik a földi élet boldogsága, mely saját erőink kifejezésében áll, s amelynek jelképe a földi Paradicsom, a másik az örök élet boldogsága, amely az Isten boldog színélátásában áll, s amelyre saját erőnkől eljutni nem tudunk, hacsak az isteni kegyelem fénye meg nem világosít bennünket, ezt pedig csak a mennyei Paradicsom útján érthetjük meg”. (E. 100-101.) A két különböző boldogságra más-más utakon lehet eljutni, az „elsőre a filozófia tanításain keresztül”, a másodikhoz pedig „az emberi értelmet meghaladó hitgazságok révén juthatunk el, ha azok a teológiai erények (hit, remény, szeretet)”. (E. 101.)

Az ember kettős céljának megfelelően van szükség a hit és tudás megkülönböztetésére, a császárság és a pápaság elkülönítésére, és önálló szféráként való tételezésére. Az egész értekezés az egyeduralomról éppen a filozófiai antropológiában éri el tetőpontját, hiszen itt kulminálnak azok a problémák, amelyeket az értekezés Első könyvében már felvetett. Az egész szerteágazó politikai probléma-halmaz, amit felvet, arra irányul, hogy kimutassa: a testi és lelki komponensekből álló ember itt a Földön szabadon és békességben éljen. Ezt a célt kell szolgálnia a monarchának, a monarchiának.

Az egész tanulmány igazi értelmét és jelentését, minthogy egy tudatosan komponált műről van szó, csak akkor tudjuk igazán helyesen értelmezni, ha, miután végigolvastuk és eljutottunk az emberről szóló részhez, újból – most már ennek a tudásunknak birtokában – visszatérünk a mű elejére, és újraolvassuk azt. Ekkor derül ki igazán, hogy a korra általánosan jellemző teológiai érvelés és arisztotelészi szillogizmus mögött, amit Dante gyakran használ, igazából a hívő, de az immanensen, evilági értékekben gondolkodó firenzei polgár, költő és tudós bújjik meg. Valószínű, hogy ennek a problematikus jellegét az Egyház által uralt világban maga is látta. Talán ez is lehetett az egyik oka annak, hogy életében ezt a művet sohasem jelentette meg.

Heterodoxia és egyházi hatalom. Giordano Bruno esete

Az evolucionizmus és a kreacionizmus napjainkban is zajló vitája idején érdemes újból megvizsgálni, hogyan vélekedett az olasz reneszánsz egyik jelentős személyisége, Giordano Bruno (1548-1600) a világról, a világokról és a Bibliában (ott is elsősorban az evangéliumokban) rögzített, hagyományos vallási elképzelésekről.¹⁶⁰ Ezekből a gondolataiból kiténik, hogyan járult hozzá Giordano Bruno – saját halála árán is – a vallási elképzelések hatásának destabilizálásához, az evilági immanens gondolkodás elterjedéséhez.

¹⁶⁰ Nagyon jellemző Bruno érvelésére harmadik kihallgatásának egyik gondolata: „valamennyi könyvem tárgya filozófiai...Bennük mindig a filozófia és természetes ész szempontjából okoskodtam, nem tekintve főként arra, amit hitünk parancsol, de nem hiszem, hogy találni lehessen bennük olyasmit, amiből azt lehetne következtetni, hogy szándékosan a vallást akartam támadni és nem a filozófiát lelkesen szolgálni, bár lehet, hogy természetes eszemet követve csak, sok helyütt vallástalanságba tévedtem”. In: *Giordano Bruno válogatott dialógusai*, Budapest, 1950. Hungária, 249. old. (A továbbiakban VD.)

A nolai szerzetes alakja és munkássága körül ma, Galileinek a katolikus Egyház általi tulajdonképpeni „rehabilitációja” után¹⁶¹, még mindig sok a vita. Vannak még ma is olyan kutatók, mint például Pierre Thuillier, akik számára Bruno nem más, mint „provokátor”,¹⁶² aki vegyes és össze-vissza tételeivel, ezeknek a legkülönbözőbb európai egyetemeken és intézményekben való tanításával csak összezavarni akarta a katolikus hívők lelkiismeretét és tudatát. Benne a legkülönbefőbb filozófiai koncepciókon és hipotéziseken túl jelen van mágia és hermetizmus, kabbala és ezotéria,¹⁶³ panteizmus és a katolikus dogmatizmus bírálata, elutasítása. Mások, mint például Marc Silberstein egyértelműen dicsérik és kimutatják „ontológiájának radikális ateista következtetéseit”.¹⁶⁴ Szerinte Brunót és egész munkásságát az egyházi obskurantizmus, a „teológiai abszolútizmus” elleni fellépéséből lehet legjobban megérteni. Hasonló, de talán kevésbé radikális álláspontot képvisel Hélène Véderine, aki Brunóban az „ostobaság elleni harc” egyik legfőbb képviselőjét látja¹⁶⁵, aki a „halódó skolasztikával szemben” az „arisztotelészi fogalmak lerombolását” tűzte ki céljául. Vannak azonban olyan szélsőséges értelmezések is, főleg az angolszász és frankofon világban, melyek szerint Brunót nem is égették meg, hanem egy római kolostorban halt meg, egyébként pedig angol kém volt. Lényegében még ma is nagyon nehéz találni olyan tudományos írást, tanulmányt, könyvet, amely elfogulatlanul szemlélné és mutatná be a Nolában született tudós életművét.¹⁶⁶ Legutóbb,

¹⁶¹ Erre utal, hogy II. János Pál 1992-ben sajnálatát fejezte ki Galilei perbe-fogásával kapcsolatban. Börtöne mellett 2008-ban állított neki a Vatikán saját területén szobrot.

¹⁶² Pierre Thuillier: *Martyr de la science ou illuminé? Le cas de Giordano Bruno*, La Recherche, 1988. 1. sz. 511. old. Bruno a francia szerző szerint „c’était un passionné et il avait le don de la provocation”.

¹⁶³ Brunót valóban vonzották az okkult, mágikus és hermetikus tudományok. Valószínűleg jól ismerte az egyiptomi bölcsesség ősi dokumentumának tartott *Corpus Hermeticum* című művet - amelyet *Marsilio Ficino* fordított le 1460-ban Firenzében.

¹⁶⁴ Marc Silberstein: *De la nécessité „mécréantielle” de défendre un hérétique*, in: Jean Rocchi: *L’irréductible. Giordano Bruno face à l’inquisition*, Paris, 2004. Éditions Syllepse, XX. old.

¹⁶⁵ Hélène Véderine: *Préface*, in: Jean Rocchi: *L’irréductible*, id. kiad., IV. old.

¹⁶⁶ Ebből a szempontból üdítő kivétel újabban Kaposi Márton összefoglaló jellegű tanulmánya: *Giordano Bruno*, in: Kaposi Márton: *Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*, Budapest, 2006. Hungarovox Kiadó, 123-144. old. Magyar monográfiát majd száz évvel ezelőtt írtak róla utoljára. Lásd:

1999-ben például Török József, a közép- és újkori egyháztörténelem tan-
székvezető professzora több mint 600 oldalas, *Egyetemes egyháztörténelem*
című könyvében egy mondatot szentel neki, így: „Az 1600-as szentévi jubi-
leum már a megújuló Egyház diadalünnepe volt, aminek békéjét csak
Giordano Bruno aposztata szerzetes pere és kivégzése zavarta meg.”¹⁶⁷
Ennyi.

Valóban, Giordano Bruno életműve nehezen megfejthető, igen
enigmatikus, amely még sokáig ad majd témát a tudósoknak. Mindenesetre
annyi bizonyos, hogy – a történelmi tényeknek megfelelően – Brunót 1600.
február 17-én Rómában, a Campo de' Fiori terén nézetei miatt, az Inkvizí-
ció döntése alapján megégették. Az egykori dominikánus szerzetest eret-
nekséggel vádolták meg, mert heterodox, a Tantól eltérő nézeteket vallott.
A Sant'Uffizio képviselői elítélhették volna kozmológiai nézetei miatt is,
mert Kopernikusz felfedezéseit felhasználva azokból radikális következteté-
sre jutott. Ahogyan látni fogjuk azonban, kivégzésének döntését mégis
szinte kizárólag teológiai nézetei miatt hozták meg. A római Inkvizíció
képviselői ugyanis úgy ítélték meg, hogy azok összeegyeztethetetlenek
voltak a katolikus Egyház alaptételeivel. Brunót azonban emiatt nem csak a
katolikus, hanem a lutheránus és a kálvinista egyház is kiközösítette. Reha-
bilitációját tehát mindhárom egyháznak meg kell majd tenni. Abban az
időben ugyanis, amikor – ahogyan erre Marc Augé utal legújabb könyvé-
ben¹⁶⁸ – a „planetáris tudat” korába lépett az emberiség, ez a döntés talán
már még nehezebben odázható el, mint korábban.

Perek Bruno előtt és Bruno idejében

A Római Szent Inkvizíció története bővelkedik olyan epizódokban, amelyek
a heterodoxia azaz a Tantól való eltérés, vagy az aposztázis, a hittagadók
bűnébe esett gondolkodók elítélésére vonatkoznak. Talán az első áldozatok
között volt (anélkül, hogy itt hosszabban kitérnénk rá) 1535-ben a VIII.
Henrik által elítélt és kivégeztetett *Morus Tamás* Londonban, majd követte
őt 1553-ban a protestáns, antitrinitárius *Szervét Mihály* Genfben.¹⁶⁹ Mindkét
eset megítélésünk szerint eléggé ismert a közvélemény előtt.

Szemere Samu: *Giordano Bruno*, Budapest, 1917. A Magyar Tudományos
Akadémia kiadása.

¹⁶⁷ Török József: *Egyetemes egyháztörténelem*, I-II. köt., Budapest, 1999.

Szent István Társulat, II. köt. 181. old.

¹⁶⁸ Marc Augé: *Où est passé l'avenir?*, id. kiad. 42. old.

¹⁶⁹ Erről írt meghatóan szép drámát Sütő András (*Csillag a máglyán*), amely
az értelmetlen könyvégetés és a felesleges, sehova sem vezető máglyahalál
egyetemes, irodalmi értékű elítélése.

A kevésbé ismert esetek közül (azért is, mert némileg Brunót idézik) említsük meg Pietro Pomponazzi (Petrus Pomponatius) esetét. A padovai egyetemen orvosként végzett arisztotelianus filozófus 1516-ban közölte *Tractatus de immortalitate animae* című könyvét, amelyben azt állítja, hogy a lélek a testtel együtt elhal. A könyvet, amely heves polémiát váltott ki, Velencében azonnal máglyára vetették, mint amely nem felel meg a katolikus Egyház elveinek. 1518-ban X. Leó pápa kényszerítette Pomponazzit arra, hogy tételeit vonja vissza, és csak befolyásos támogatójának, Pietro Bembonak köszönhető, hogy a könyv szerzője nem jutott könyve sorsára, azaz máglyára. Később írott könyveit, amelyekben támadta például a csoda iránti babonákat, már nem publikálhatta. Tanítványai (és számos értelmezés) szerint talán ez vezette oda, hogy 1525-ben véget vessen életének.

Bruno korában pedig a Tridenti zsinat, az Ellenreformáció következtében, a *Societas Jesu* Loyolai Szent Ignác általi létrehozása után még inkább felerősödött a katolikus tanoktól való eltérés, a heterodox gondolkodás üldözése. Gondoljunk itt csak egy nevezetes, és a szakirodalomban csak igen kevésbé idézett esetre, ahol a „mindenható katolikus Egyház” megmutatta erejét. Ez pedig Giulio Cesare (Vanino) Vanini esete volt. A dél-itáliai születésű karmelita-rendi szerzetes előbb teológiát tanult Padovában, majd kánonjogi és polgárjogi diplomát szerzett Nápolyban. Fellépett V. Pál pápa ellen, ezért elhagyta Itáliát, Angliában lemondott katolikus hitéről és áttért az anglikán vallásra. Brüsszelen keresztül Párizsba ment, ahol vissza akart térni a katolikus vallásra, és dicsérte a Tridenti Zsinat határozatait. Lyonban 1615-ben azonban kiadta *Amphithéâtre de la Providence éternelle* című művét, amellyel felhívta magára az Inkvizíció figyelmét. 1616-ban Toulouse-ban pedig kiadta a *De Admirandis Naturae* című könyvét, amelynek tételei miatt 1618-ban letartóztatták, ateizmus és istenkáromlás vétségével Inkvizíció elé állították, és 1619. február 9-én kegyetlen módon kivégezték. Műveiben a természetnek (és a csodáknak) racionális magyarázatát kereste, tagadta a lélek halhatatlanságát (Pietro Pomponazzi követője volt ebben), az egyház – szerinte – csak hatalmát és gazdagságát akarja növelni, amikor a vallási hiten keresztül uralja a tömeget. Vannak olyan feltételezések, hogy a katolikus Egyház az Ellenreformáció idején hatalmas barokk stílusú templom-építkezéseit éppen a számos elítélt vagyonából finanszírozta volna. A Tridenti Zsinat következményeként Rómában például hatvan év alatt hatvan pompás templomot építettek.

Giordano Bruno, a heterodox gondolkodó pere

A párizsi egyetem (Paris I – Panthéon Sorbonne) filozófia emeritus professzora, a neves Bruno-szakértő Hélène Véderine szerint Bruno „lenyűgöző személyiségéről már mindent elmondtak”. Annál meglepőbb, hogy az eret-

nekséggel vádolt Bruno hét évig tartó római kihallgatásának összes dokumentuma, Giovanni Sale jezsuita szerzetesrendi professzor szerint véglegesen eltűnt.¹⁷⁰ Jean Rocchi viszont kételkedik ebben a „tényben”, azaz, hogy a Vatikán titkos archívumainak Napóleon általi elszállítása közben veszttek volna el ezek a fontos dokumentumok.¹⁷¹ Lehetséges, hogy az eltűnt dokumentumok egyszer mégis előkerülnek?

A Bruno elleni eljárásnak tulajdonképpen két szakasza volt: egyik még Velencében, „jótevőjének”, a velencei patrícius Giovanni Mocenigónak (gyóntatópapja sugalmazására megtett) feljelentése kapcsán kezdődött, amely pontosan kilenc hónapig tartott. Ennek a hét kihallgatásnak a jegyzőkönyvei megvannak, annak néhány részletét magyarul legutóbb 1952-ben tették közzé.¹⁷² A római Inkvizíció pedig majdnem hét évig hallgatta és vizsgálta a „megátalkodott és megrögzött eretneket”. Amit tudni lehet a perről az, hogy abban részt vett személyesen VIII. Kelemen pápa¹⁷³, valamint megbízottja és bizalmasa, Roberto Bellarmino bíboros. Bár a római kihallgatás dokumentumai nem kerültek elő, mégis egy *Compendium*ból, amit monsignore *Angelo Mercati* fedezett fel 1940-ben, és amelyet az inkvizíció belső használatára állítottak össze 1597-ben összefoglaló jelleggel, megismerhetjük a Bruno elleni római per vádpontjait is.

Vádpontok Bruno ellen

Az „eretnek”, sőt: „főeretnek” Brunóval szembeni nyolc vádpont a következő volt:

1. A Szent Hittel ellentétes nézeteket vall, és a Szent Hit ellen és annak hivatalnokai ellen beszélt.
2. Téves nézeteket vall a Szentháromságról, Krisztus Isten voltáról és a megtestesülésről.
3. Téves nézeteket vall Krisztusról.
4. Téves nézeteket vall az átváltozásról és a szentmiséről.
5. Azt tartja, hogy több világ van, és ezek örökkévalóak.
6. Hisz a lélekvándorlásban és abban, hogy az emberi lélek állatokba költözhet.
7. Jóslással és má-

¹⁷⁰ Giovanni Sale SJ: *Giordano Bruno: „filosofo”, „eretico”, „mago”*, La Civiltà Cattolica, 151. évf., 1. kötet, 2000. február 5., 3591. sz., 226-239. old.

¹⁷¹ Jean Rocchi: *L'irréductible*, id. kiad. 12. old.

¹⁷² Lásd: *Giordano Bruno és az inkvizíció. A velencei inkvizíció jegyzőkönyvei és egyéb dokumentumok*, Budapest, 1952. Szikra.

¹⁷³ A római színhagyomány szerint VIII. Kelemen pápa a Cancelleria egyetlen, Campo de' Fiorira néző erkélyéről maga is végignézte az „eretnek” Bruno megégetését. Erre Maróti Lajos is utal *Az utolsó utáni éjszaka* című drámájában (in: Maróti Lajos: *A számkivetett*, Budapest, 1979. Magvető kiadó, 76. old.).

giával foglalkozik. 8. Nem hisz Mária szüzességében. A velencei szakaszban két vádpontját ehhez a nyolchoz még hozzácsapták: 9. A test bűnébe esett. 10. Eretnek országokban, az ő módjukon élt. Ez utóbbi kettő a kor akkori szokásának megfelelően valóban eltért a katolikus Egyház morális felfogásától. Kortársak beszámoltak arról, hogy a nőtlen Bruno igen szerette a szebbik nemet és epikureus módjára élt¹⁷⁴, ráadásul olyan – úgynevezett – protestáns (az Inkvizíció szerint „eretnek”) országokban élt egy ideig, mint Svájc (Genf), a német fejedelemségek egy része (Wittemberg) vagy Csehország (Prága), ahol vándorlásai (tulajdonképpen folytonos menekülése) során megfordult.

Ami miatt máglyára vetették a volt dominikánust az Brunónak az a szándéka volt – mondja Giovanni Sale jezsuita professzor – hogy a katolikus ortodoxiával, az egyházatyák műveivel „szembehelyezzen egy olyan világgépet, amely bővelkedett antik és mágikus sugalmazásokban, s így összeegyeztethetetlenek bizonyult nemcsak a keresztény hagyomány hitlételeményével, hanem még a skolasztikus filozófia spekulatív racionalizmusával is”. Ez utóbbin kétség kívül Aquinói Szent Tamás nézeteit értette.

A jezsuita professzornak ezt az állítását, hogy ugyanis elsősorban a mágia-hívő Jordanus Brunust ítélték volna el, igen nehéz tényszerűnek elfogadni. Nem csak azért, mert a 21. század elején anakronisztikus módon próbálja megvédeni az Inkvizíció intézményét, annak kegyetlen módszereit, hanem azért is, mert Bruno maga többször elítélte már a velencei per során is a judiciárus asztrológiával való foglalkozást. Ráadásul a vádpontok másik része – amely szinte csak megbújik a nyolc tételben – a végtelen világegyetemre, tehát egy – akkor még – spekulatív filozófiai érvre épült. Ez pedig valóban nem volt összeegyeztethető a kreacionizmus akkori, még eléggé csak a Biblia szövegéhez, nem pedig valamiféle természettudományos magyarázathoz ragaszkodó felfogással. Az olasz és tegyük hozzá: az akkori Európa szinte minden államát uraló Egyház, valamint a feudális politikai despotizmus autoritása minden hatalmával és tekintélyével uralkodott az akkori emberek, tudósok, írók, művészek gondolkodásán és tudományos művészi lelkiismeretén. Csak fél évszázaddal később, elszigetelt és társadalmi-politikai hatással alig rendelkező gondolkodók – nem jelentéktelen elnyomatást, száműzetést, megaláztatást is vállalva (gondolunk itt Descartes-ra, aki a Galilei-per után elégette művét az emberről, vagy gondolat-és szólásszabadságot hirdető Spinozára, aki üvegcsiszolásból élt), kezdtek

¹⁷⁴ Erről lásd: Madarász Imre: *Martire, libero pensatore, mistico. La presenza di Giordano Bruno nella cultura ungherese del Novecento*. Nuova Corvina, 2001. 9. sz. 123–125. old.

írni a gondolatszabadság, a vallásszabadság és a lelkiismereti szabadság kérdéséről.

A kihallgatás jegyzőkönyvei

Abból az anyagból, amely ma rendelkezésünkre áll, a kihallgatások jegyzőkönyveiből sok minden kiderül.¹⁷⁵ Van azonban a jegyzőkönyvekkel kapcsolatban néhány komoly filológiai probléma. Nevezetesen az, hogy egyrészt aki vezette a kihallgatást, az gyakran csak összefoglalta az elmondottakat, másrészt igaz, hogy a szöveget megmutatták a fogva tartott Brunónak, de utána tetszés szerint beleírtak az elhangzott szövegbe. Nehezítette a problémát, hogy Bruno nápolyi dialektusban beszélt, Velencében a helyi nyelvjárást ismerték, Rómában viszont a kihallgatás nyelve a latin volt. Így – főleg a kézzel jegyzetelt szöveg olvashatatlansága, a nyelvtani hibák, a beszúráások értelmezése miatt – még ma sem áll rendelkezésünkre végleges szöveg a kihallgatásokról. Mégis, ezekből a lényeg talán mégis kihámozható.

Az mindenképpen látszik, hogy Bruno kezdetben mintha nem vette volna eléggé komolyan az őt illető vádakat. Tudnunk kell, hogy a maga módján Bruno hívőnek, vallásos embernek tartotta magát. Mindig is tagadta, hogy heterodox nézeteket vallott volna. Elvászott a viszont egymástól a teológia illetve a filozófia szakterületét. Ezzel persze máris ellentmondott a *duplex veritas* középkori elvének, amennyiben hit és tudás nem lehet egymással ellentétes, mert mindkettő Isten alkotása. Ráadásul a duplex veritas Aquinói Szent Tamás koncepciójának és tehát a katolikus egyháznak egyik lényeges alaptételét alkotta. A maga, kissé naiv módján hitt benne, hogy tételei nem mondanak ellent az Egyház tanításainak, dogmáinak. A kézirat szerint mindig kész volt írásban is visszavonni tételeit, amit többször meg is tett. Ezt a részét a kihallgatás jegyzőkönyveinek azonban nem mindenki tartja autentikusnak. A visszavonás persze úgy értendő, amit a szöveg is visszaad, hogy „elismerem”, „csak...” és hozzátette, ami tudományos meggyőződése volt, például a lélekről vagy a szeplőtelen fogantatásról. Ezért aztán a Castel Sant’Angelóban fogva tartott Brunót, hogy jobb belá-

¹⁷⁵ Szemere Samu kitűnő Bruno-monográfiájában, amely 1917-ben jelent meg, még azt volt kénytelen írni, hogy azt, „hogy melyik az a nyolcz tétel, a melyet Bruno elé terjesztettek, arra nézve talán mindig csak sejtésekre leszünk utalva”. Ezeket csak később, 1940-ben fedezték fel. Lásd: Dr. Szemere Samu: *Giordano Bruno*, Budapest, 1917. Az MTA kiadása, 161. old. Lásd még erről a legkorábbi híradást: Domenico Berti: *Vita di Giordano Bruno da Nola*, Firenze, 1868. G. B. Paravia ed.

tásra bírják, 1599-ben két alkalommal is megkínozták, majd adtak neki negyven napot, hogy gondolkozzék és visszavonja tanait.

Az Inkvizíció módszereihez nem csak a kínzások válogatott módszerei tartoztak, hanem a (lelkiismereti vagy politikai okok miatt elítéltek esetén azóta is alkalmazott) besúgás, a „megbízható” cellatárs beépítése is hozzá tartozott. Bruno esetében is ez így történt. Az első feljelentő, a velencei Mocenigo vallomása az Inkvizíció „szabályai” szerint nem volt elegendő, hiszen „egy tanú nem tanú”. Az egyik cellatárs vallomása, akit később szintén eretnekség miatt kivégeztek, részletesen beszámolt arról, mit is mondott neki Bruno a cellában. Ez sem volt elegendő a per során. Ezért azután, a rossz emlékezetű VIII. Kelemen pápa utasítására, Bellarmino bíboros közbenjárására Bruno műveit kezdte el tanulmányozni a Szent Kongregáció egy csoportja, hogy abból merítsen érveket Bruno eretnekségének bizonyításához. Különösen *A győzedelmes vadállat elűzése* (1584) keltette fel figyelmét a Társaságnak.

A per

Bellarmino bíboros, a „jezsuiták lelke”, Bruno legnagyobb ellenfele, a per tulajdonképpeni irányítója még Nápolyban, az ottani jezsuiták Kollégiumának rektoraként hallott a nolai filozófus és domonkosrendi szerzetes vesztlyességéről. A neves teológus¹⁷⁶ Bellarmino méltóságos hevesességéhez az is hozzájárult, hogy a két szerzetesrend, a dominikánusok és az új rend képviselői, a jezsuiták eleve ellenséges viszonyban álltak egymással. Ez Bruno kilátásait és életlehetőségeit is jelentősen megnehezítette. Ráadásul Bruno arra készült, hogy a Montecitorio palotában, vagy a Piazza Navonán található Sant’Agnese in Agonében tartott per során vitában megvédi tanait. Csak-hogy a Szent Kongregáció feladata nem a hitvita volt, hanem a hittételek és a keresztényi dogmák feltétlen védelme, és annak kikutatása, hogy Bruno vajon jó katolikus-e. Így tehát minden hiába volt.

A kínzások, a kihallgató „atyák” lelki terrorja, a besúgók információi következtében álltak össze a per fő pontjai. A velencei kihallgatás jegyzőkönyvében a „főtisztelendő atyák” egyike, amikor meglepődik, hogy Bruno megdöbben a neki feltett kérdéseken, összefoglalja azt, hogy mit is tudnak Brunóról és miért is akarják perbe fogni. „Nem szabad csodálkoznia azon, hogy ilyen kihallgatásnak vetik alá. A szent officiumhoz olyan értesülések jutottak, hogy a vádlott sok eretnek országban, városban és államban érintkezést tartott fenn eretnekekkel, beszélgetett velük és részt vett prédikációikon. Ennek alapján, mint maga is elismerte, hihető, hogy azt mondta és

¹⁷⁶ Bellarmino bíborost, aki Pázmány Péterrel is kapcsolatban állt, később szentté avatták az egyház érdekében kifejtett tevékenységéért.

gondolta, miszerint Krisztus nem volt isten fia, nem öltött testet és nem született a boldogságos szűztől, és az emberi meg isteni csak egyetlen hiposztázisban volt meg benne. A vádlott azt is mondotta, hogy Krisztus mágus volt, hogy csodák álcodák voltak, és nem csodálatos, ha előre meg tudta mondani saját szégyenletes halálát, mivelhogy gonosztetteket követett el. Továbbá, hogy a keresztény hit tele van istenkáromlással, hogy jámbor életet élő szerzetesrendek nincsenek, sőt a szerzeteket meg kell semmisíteni és a szerzetesek jövedelmeit el kell venni. Tagadta, hogy a kenyér és a bor átlényegül a mi urunk testévé és vérévé, valamint a többi szentség malasztját, amely Jézus Krisztus szenvedései által szereztetett. Azt mondotta, hogy a gyónás felesleges a lélek üdvözüléséhez, hogy a testi bűn nem bűn, és hogy az anyaszentegyház igen nagy tévelygésbe esett, amikor ezt megtiltotta, hiszen ez igen hasznos a természet számára.¹⁷⁷ Felhívták figyelmét, hogy ha töredelmesen bevallja „tévelygéseit” és elismeri „isten irgalmasságát”, akkor esetleg megvilágosulhat. Ellenkező esetben a „szent officium a törvények teljes szigorával fog eljárni ellene”. (GBI. 48.)

Megvádolták azzal is, hogy húst evett böjt idején, és részt vett a protestánsok Úrvacsora-osztásán is. Mindkettőt tagadta. Ami az emberek származását illeti, megvádolták azzal, „miszerint az emberek fajtalanságban születnek, miként a többi állat, és hogy ez az állapot még a vízözön idejétől kezdődött”. Ezt persze Bruno elutasítja, mint olyat, amit Epikurosnál és Lucretiusnál olvasott. (GBI. 53.) Nem fogadta el azt a vádat sem, hogy tagadta volna az isteni gondviselést, de hozzátette, hogy elismeri ugyanakkor a szabad akaratot. (GBI. 54.) A kettő viszont rendkívül nehezen összehárítható, ahogyan azt ötödik kihallgatása során szemére is vetették.

Az egyik lényeges vallási és egyúttal politikai érv volt ellene, hogy találkozott „eretnek fejedelmekkel”, a navarrai királlyal és Anglia királynőjével. A vádakra adott válaszában próbált tudományos érveket felhozni, nevezetesen hogy eretnek fejedelmeket nem mint „vallásos embereket” dicsérte, hanem a „bennük lévő erényekért”. (U. o.) Az inkvizíció képviselőinek azonban az volt a meggyőződésük, hogy a navarrai királynak Bruno azt mondta volna, hogy „a keresztény vallás bármely más vallásnál jobban tetszik (neki), de ez is nagy változtatásokra szorul”. (GBI. 55.) Felidézett egy beszélgetést, amely során bírálta, hogy az „eretnekek tudatlanok és nem jártasok a skolasztikus terminológiában”, helyette azt az érvet hozta fel, hogy bár „állításaikat nem öltöztetik skolasztikus formába, de mindenesetre az értelem számára teljesen hozzáférhető módon fejtik ki nézeteiket”. (GBI. 57.)

¹⁷⁷ *Giordano Bruno és az Inkvizíció*, Budapest, 1952. Szikra, 47. old. (Giordano Bruno negyedik kihallgatása). (A szövegben: GBI.)

Az inkvizítorok részletesen kikérdezték életének szinte legkisebb részleteiről is. Különösen felrötták neki, hogy Franciaországban, ahová azután került, hogy „levetette szerzetesi öltözetét” és „kilépett a szerzetből” (GBI. 57.) semmiféle hajlandóságot sem mutatott azzal kapcsolatban, hogy visszatérjen a „szent katolikus hit igazságához”. (GBI. 62.) Bruno ez idő alatt kiközösítés alatt állott és nem is volt joga részt venni „szent istentiszteleten”. Igaz viszont, hogy a pápának átadni kívánt műveivel akarta tisztázni magát a heterodoxia vádjától, és az volt a szándéka, hogy majd „szerzetesi életmódot folytat”, de „klastromon kívül”. Mindenképpen abban reménykedett, hogy nem bizonyul rá a „katolikus hit megvetése”, a heterodoxia. Beismerte viszont, hogy fél az akkori egyházi hatalomtól, a „Szent officiumtól”, de kívánta és mindennél többre tartotta - ami már nagyon brunói - a „szabadság szeretetét”. (GBI. 62.)

Az összefoglaló római dokumentumokból kiderül, hogy Bruno – miután eretnekségét „bizonyító” már említett nyolc „tétellel” megvádolták – már semmiféle lojalitást sem mutatott az inkvizíció intézményével szemben. Ippolito Beccaria feljegyzéseiből ismerjük, hogy Bruno kijelentette: „nem hajlandó alávetni magát az egyház tekintélyének”. (GBI. 146.) Követelte, hogy „ellenőrzött tények és érvek alapján mutassák ki – ha tudják – nézeteinek helytelenségét”. Kifogásai ma – oly sok történelmi koholt vád ismeretében – jogosnak tűnnek, a vád pedig ismerősnek. Az ítélet, nem minden szándék nélkül (ahogyan az lenni szokott), ködösen fogalmaz és részletkérdésekre nem is tér ki. Egyszerűen csak „istentagadónak” minősítették, majd kijelentették: „mindennek ellenére te makacsul és megátalkodottan ragaszkodtál tévelygéidhez és eretnekségeidhez”. (GBI. 86.) A római inkvizíció előtt ebben szerepet játszhattak kozmológiai nézetei, bár erről részleteket ma sem ismerünk. Annyi bizonyos, hogy – ahogyan Szemere Samu írja – Velencében a „filozófiai tanításokra” nézve ki sem hallgatták a filozófust”.¹⁷⁸ Kozmológiai nézetei – nem is azok tartalma, hanem következtetései miatt minősülhettek akkor eretneknek. Arról van ugyanis szó, hogy ha több világ van, akkor ott szintén emberek laknak, amiből „az az eretnekség következne, hogy Krisztus a többi világban lakó emberekért is meghalt”.¹⁷⁹ Ráadásul akkor Ádám és Éva bibliai története is „sántít”, mert azoknak az embereknek Ádám és Éva sehogyan sem lehettek ős-szülői. „Ezért – szólt az ítélet – kivetünk téged a papi méltóságból és...megfosztatól minden nagy és kis egyházi tisztségtől”, aminek következtében „át kell adni téged a világi bíróságnak”, hogy az „méltó büntetéssel sújtsdon téged”. (GBI. 87.) Mellék-

¹⁷⁸ Lásd: Szemere Samu: *Utószó*, in: Giordano Bruno: *Két párbeszéd*, Budapest, 1972. Magyar Helikon, 310. old.

¹⁷⁹ U. o. 311. old.

büntetésül „megparancsoljuk, hogy könyveidet, amelyek a szent officium kezében vannak...a Szent Péter templom lépcsői előtt a téren nyilvánosan széjjel kell szaggatni és el kell égetni”. (U. o.) A könyvek címeit pedig fel kell venni a tiltott könyvek, az „Index librorum prohibitorum” listájába. Erre 1603 augusztusában sor is került.

Míndezezből tehát világosan látható, hogy az Inkvizíciónak, az egyházi hatalomnak Bruno elleni vádjai között nem elsősorban kozmológiai nézetei, hanem egyrészt azok vallásra nézve „veszélyes” következtetései, illetve vallási nézetei játszottak szerepet. Teljesen világos ez a velencei harmadik kihallgatásának anyagából, ahol hosszan beszél arról – bár nem is kérdezték róla – hogy „végtelen sok a mi földünkhöz hasonló külön világ létezik”, ami „végtelen univerzumnak” nevez. (VD. Látja és maga is beismeri, hogy ezzel „közvetve mindenesetre egy hitigazság látszik megtámadottnak”, de az inkvizíció jelenlévő tagjai ezt nem kommentálják és soha sem térnek vissza ennek a kérdésnek a feszegetésére. (VD. 250.) Ez fontos szempont Bruno egész élete, máglyahalála és munkássága megítélése szempontjából. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a római per idején jelen lévő Bellarmino bíborosnak döntő szerepe volt abban, hogy Kopernikusz tanait eretnekségnek nyilvánították. Nagyon kifejező viszont, hogy Bruno a második kihallgatása végén azt mondja: „tanításomat az érzékekre és az értelemre, nem pedig a hitre alapoztam”, (GBI. 27.) „könyveimben pedig mindig a filozófia és a természetes ész szempontjából okoskodtam”. (VD. 249.)

Ahogy a Galilei-per után megmaradt az a nevezetes (talán anekdotikus) aforizma, hogy „Eppur si muove!”, úgy Giordano Bruno máglyahalálra ítéltése is ezt a Szókratészt idéző gondolatot hagyta ránk, az utókorra: „Con maggiore timore forse voi pronunciate contro di me il giudizio di quanto io non lo ascoltí”, „Maiori forsan cum timore sentientiam in me dicetis, quam ego accipiam”, azaz, „Nagyobb a ti félelmetek, amikor ítéletet hoztok ellenem, mint az enyém, ahogyan azt fogadom”.

Azon a helyen, ahol megégették, Rómában a Campo de' Fiorin, 1889. június 9-én egész alakos szobrot állítottak neki, hirdelve az utókorak egy állhatatos és következetes életút máig is ható erejét. Ez a nap azóta a szabadgondolkodás napja a világban.

Leonardo világszemlélete és etikai gondolatai

A toszkánai Vinci nevű kis településhez tartozó Anchianóban 1452-ben született Leonardo a kor szokásának megfelelően toldalék nevét szülőfalujától kölcsönözte. Neve tehát nem da Vinci (ahogyan az újabb keletű bestsellerekben olvasni lehet), hanem Leonardo.¹⁸⁰ A jegyző édesapja mellett felnőtt fiatal, tulajdonképpen mint „tanulatlan ember” („*omo senza lettere*”,¹⁸¹) gyorsan bekerült a neves festő és szobrász, a velencei Colleoni lovasszobor alkotója, Andrea Verrocchio műhelyébe, ahonnan művészi karrierje egyenesen ívelt felfelé. Előbb Firenzében, majd 1482-től 1500-ig a Sforzák (akkor éppen Lodovico il Moro) által uralt Milánóba, majd újból Firenzébe (1500-1508-ig) onnan Velencébe, Rómában majd újból Milánóba, és végül 1516-ban I. Ferenc francia király meghívására Franciaországba ment, és a Loire-völgyi Amboise melletti Cloux-i kastály lakójaként halt meg 1519-ben.¹⁸²

Leonardóval kapcsolatban eléggé közismert, de igaz kijelentés, hogy egyetemes ember, „*uomo universale*”, azaz polihisztor volt. Még felsorolni is több oldalt venne igénybe, milyen tudományokkal foglalkozott olyan behatóan, hogy a mai, 21. századi ember is alaposan elcsodálkozhat felismerésein. Mi ebben a tanulmányban néhány ismeretelméleti és etikai kérdését próbáljuk úgy rekonstruálni, hogy szándékosan eltekintünk – amennyire ez persze lehetséges – az igen jelentős festői, szobrászi és mérnöki munkásságától.

Érdekes megfigyelni az európai kultúra történetében azt a jelenséget, hogy nagy költők, írók, festők, szobrászok, építészek és egyéb művészeti ágakat művelő alkotóművészek egyrészt nem maradnak meg szűkebb szakterületük témáinál és elkalandoznak más művészeti ágak felé is. Erre jó példa lehet Michelangelo, aki festő, szobrász, építész és költő is volt egyszerre, vagy Goethe, aki költő, filozófus, útleírások szerzője, festő és tudós is volt egyben. Számos ilyen példát lehetne még sorolni. Másrészt ezek a művészek általában sajátos (rájuk jellemző módon) művelték a filozófiát, a

¹⁸⁰ A szokástól eltér például Caravaggio megnevezése. Ő ugyanis teljesen elvesztette keresztnévét, de még nevét is (Michelangelo Merisi), hogy akként nevezzék, ahol született: egy észak-olasz kisvárosban, Caravaggio-ban.

¹⁸¹ Leonardo da Vinci: *Tudomány és művészet. Válogatás művészeti írásai-ból*, Bp. 1960. Magyar Helikon, 49. old. (A szövegben: TM.)

¹⁸² Életével ebben a tanulmányban csak a legszükségesebb mértékben kívánunk foglalkozni. Erről számtalan (többé-kevésbé tudományos értékű) könyv áll rendelkezésre. Mi itt az életrajz tekintetében csak Richard Friedenthal: *Leonardo* (Bp. 1975. Gondolat) című könyvét említjük meg.

filozófiai gondolatokat beépítették alkotásaikba. Ugyanakkor magatartásukkal, viselkedésükkel és a teória szintjén is példát mutattak az erkölcsi, az etikai elvek példás képviselőjére és betartására. *A stabil elvek következetes hirdetői és megvalósítói voltak egy lassan letűnő korban.*

Leonardo hagyatékában nem maradt fenn koherens bölcseleti mű, vagy rendszeres etika, erkölcsfilozófia. Írásából azonban rekonstruálni lehet, hogyan gondolkodott a mindennapi életben, milyen erkölcsi elveket követett a reneszánsz művész. Ezek irányították gondolkodásmódját, világszemléletét.

Az empirizmus művésze

Leonardo szülőfalujában, Vinciben nőtt fel és annak közelében gyermekként is a kisváros környékét gyalog bejárva nap–mint–nap tanulmányozhatta a természetet: a füvet, a fákat, növényeket, rovarokat, felhőket, dombokat, hegyeket. Ez a gyermekkori élményvilág határozta meg a természethez való közvetlen viszonyát, és ezért írhatta később, hogy „a tudás a tapasztalat leánya”. (TM. 49.) Később már tudományos alapossággal látott neki ennek a munkának és ez képezi számos feljegyzése alapját. Tudományos észlelése és ébredése idején ezt a közvetlen természetélményt egészítette ki az empirikus tudományok, elsősorban a matematika és a geometria elsajátításával, valamint a művészetekben való alkalmazásukkal. Az empirizmus választása tehát, a skolasztika módszerei után Leonardónál tudatos volt. Kijelenti, hogy: „semmilyen emberi vizsgálódást nem lehet igazi tudománynak nevezni, ha útja nem a matematikai bizonyításon vezet keresztül.”¹⁸³ Ugyanis a matematikai tudományokban „foglaltatik a dolgok igaz ismerete”¹⁸⁴ A matematikára még a festőnek is szüksége van, „amennyiben az a festészethez tartozik”. (VÍ. 123.) Osztotta azt a felfogást, hogy „a természet a matematika nyelvén íródott, a mi feladatunk az, hogy a matematika segítségével megfejtjük a természetet”.

Leonardo ahhoz a művésznemzedékhez tartozott, amely az európai tudományos és filozófiai életben felfedezte magának a matematikán és a fizikán alapuló mechanika tudományát,¹⁸⁵ amely a tapasztalat és a kísérlete-

¹⁸³ Leonardo da Vinci: *A festészetéről*, (ford.: Gulyás Dénes), Budapest. 1973. Corvina kiadó, 15. old. (A szövegben: F.)

¹⁸⁴ Leonardo da Vinci: *Válogatott írások*, (ford.: Kardos Tibor), Budapest. 1953. Művelt Nép Könyvkiadó, 84. old. (A szövegben: VÍ.).

¹⁸⁵ „A mechanika a matematikai tudományok paradicsoma, mivel általa jutni el a matematika gyümölcséhez”. (VÍ. 42.) Egyik feljegyzésében ezzel kapcsolatban azt írja, hogy: „a madár matematikai törvények szerint működő gépezet”. (VÍ. 81.) A mechanikának ez a hatása az európai gondolko-

zés fontosságát mindennél előbbre tartotta. A korabeli, és elsősorban Angliában egyre inkább elterjedő *empirizmus* szinte minden eleme megtalálható nála. Több alkalommal is utal rá, hogy a megismerésnek két útja van: az empirizmus és a racionalizmus: „Azt mondják, a tapasztalatból született megismerés csak mesteremberhez illő és mechanikus: és csak az a tudományos, ami az értelemben kezdődik és végződik”, azaz racionalizmus körébe tartozik. Leonardónak erről határozott, de ettől eltérő álláspontja van: „...nekem viszont úgy tűnik, hiú és tévedéssel teli minden tudomány, ha nem a tapasztalat, minden bizonyosság anyja hozza világra, és ha nem igazolja kísérlet is”. (F. 34.)

Leonardónak a tapasztalatra vonatkozó megállapításai igen jelentősek, mert a természet közvetlen tapasztalatára akarja alapozni a tudományt, ami már kifejezetten a reneszánsz, sőt, az újkor eleji filozófusokra emlékeztető gondolat. Ehhez azonban hozzáteszi azt a fontos módszertani elvet is, hogy a valóság közvetlen tapasztalatát mindenféleképpen ki kell egészíteni a *kísérlettel*, amely verifikálhatja a kapott eredményt. Sőt, nem elégszik meg az egyszerű kísérleti eredménnyel, hanem a kísérlet megismétlését is szorgalmazza. A valóság tudatos megfigyelése mellett a kísérlet volt a két kulcsfogalma ennek az empirián alapuló gondolkodási irányzatnak.

A megfigyeléssel, a szemlélődéssel kapcsolatosan további általános megjegyzéseket tesz. Azt ajánlja a festőknek, hogy „állj meg néha és nézd meg a falak faltjait vagy nézz bele a hamvadó tűzbe, föl a felhőkre vagy le az iszapba s más hasonló helyekre, ha ezeket jól megfigyeled, a legcsodálatosabb leleményekre jutsz...”. (F. 53.) A megfigyelt természeti jelenségeket pedig rögzíteni kell, hogy azok bármikor felidézhetőek legyenek. (F. 81., 82.) A *természet megfigyelésére* azután számos olyan példát hoz fel, amely ma is ámulatba ejti az olvasót. Hosszan tárgyalja a nap és a hold járását, az árnyékok és a fények különböző megjelenési formáit, a hegyek és völgyek látványát, a fák, a lombok, a felhők és a horizont természeti viszonyait, a tűz és a víz hatását, a négy lábú állatokat, ahogyan mozognak, stb. Ismereteit pedig a természet átalakítására, az ember számára élhetőbbé tételére: alagutak, gépek, vízrendszerek, új városok kialakítására akarta hasznosítani.

A megfigyelés tárgya elsősorban tehát, ahogyan azt majd Francis Bacon filozófiájában is láthatjuk, a természet volt minden aspektusában. A természet újrafelfedezése volt a reneszánsz egyik vitathatatlan érdeme.¹⁸⁶ A

dásmódra egészen a felvilágosodásig érezhető volt, ahol Lamettrie az embert is gépezetként („*l’homme-machine*”) írta le.

¹⁸⁶ Petrarca ennek a természet szeretetnek adott kifejezést nevezetes (és újabb megkérdőjelezett) Mont Ventoux-ba tett kirándulásával. Kardos Tibor szerint „Leonardóra mélyen hatott Petrarca lírai, színes természetlátá-

tapasztalás, az empiria annyira alapvető volt számára, hogy a természet megfigyelését hihetetlen tökélyre sikerült fejlesztenie. Leonardót annyira lenyűgözte a természet, hogy írásaiban mindig vissza- visszatér dicséretére. Mindenki számára ajánlja, hogy „láss és szemléldj”, és akkor feltárul előtted a „világ természetes szépsége”. A szem elvesztése azért olyan tragikus (lenne), mert az ilyen ember „nem élvezhetné a derús vidékek látványát, nem láthatná a játszi, ide-oda kígyózó patakok szelte árnyas völgyeket, nem láthatná a különféle virágokat, melyek színeikkel harmóniát keltenek a szemben”. (F. 27.) Az embernek érzékelnie és meg is kell értenie a „természet műveinek szépségét, a világ ékességét”. (F. 23.) A természetben arányosság és harmónia van, ami a gyönyörködés alapja. A természeti és művészi szépség nem más, mint a „részletek isteni arányossága”. (F. 34.) A festészet feladata, amelyről különösen sokat (és tegyük hozzá, kissé elfogultan, a költészet kárára¹⁸⁷) beszél, elsősorban a „tények szemléltetése”. (F. 24.) A festészet klasszikus kánonja megfogalmazását adja, amikor arról beszél, hogy „egyedül a festészet képes utánozni a természet látható műveit”. (F. 19.) A festészet ábrázolja és imitálja a természetet, ezért fontos minél teljesebb megismerése.

Nemcsak a mimézis elfogadása, hanem Epikurosz és Lucretius természet-szemléletének elemei is felfedezhetőek ezekben a megjegyzéseiben. Elfogadja ezen túl az ógörög atomista filozófia képelméletének lényegét is. Ezt mondja: „a képzelőerő nem lát olyan csodálatosságokat, amelyet a szem, mert a szem felfogja a képmásokat, vagyis a tárgyak pontos kis hasonmásait, átadja őket a felfogó szervnek, és ez a benyomásokat az egyetemes érzékelés elé továbbítja”. (F. 21.) A természet pedig végtelen sokféleségét továbbítja érzékszerveinkhez. „Dicséretre méltó és csodálatos a természet műveiben, hogy egyetlen teremtménye sem hasonlít pontosan a másikhöz, akármilyen fajta is...”. (F. 106.) Ez vonatkozik az emberre is, amit szintén a természet részeként értelmez. A természet minden alkotóelemét a helyes megértés érdekében apránként és fokozatosan kell megismerni.

Tulajdonképpen az empirizmus induktív értelmezését adja, amikor azt mondja, hogy „ha meg akarod ismerni a tárgyak alakját, a részleteknél kell

sa”. Lásd: Kardos Tibor: *Leonardo humanizmusa*, in: K. T.: *Élő humanizmus*, Bp. 1972. Magvető kiadó, 274. old.

¹⁸⁷ Érthetetlen a költészetnek Leonardo általi rendkívül szenvedélyes elutasítása. A költőt „piaci árúshoz” hasonlítja, aki „összeszedegeti a különféle kézművesek készítette árukat” (F. 28.), vagy „a sokféle tudományokból összelopkodott dolgok orgazdájának” nevezi. (F. 34.) Ezt a szenvedélyes megbélyegzést talán az indokolhatta, hogy az írók kirekesztették a festőket a szabad művészetek közül. (F. 31.)

kezdeden...”. (F. 47.) Másutt így ír erről: „ha valódi jártasságot akarsz a dolgok formáiban, kezd el a részeknél, és ne térj át a másodikra, amíg nincs jól emlékezetedbe vésődve és begyakorolva az első. Ha másként cselekszel, elvesztegeted az időd...”. (VI. 39.) S erre számos példát hoz. Ugyanakkor azonban a természet szemléletében nem szabad megállni a részleteknél. Leonardo több alkalommal is elítéli azokat a festőket, akik csak az arc, vagy a test megfestésére specializálódnak és nem látják a dolgok egészét: „nem lehet dicsérni azt a festőt, aki csupán egyetlen dolgot csinál jól...”. (F. 48.)

Ezzel szemben követelményként fogalmazza meg a rá és a reneszánszra általában is oly jellemző *egyetemesség* igényét: „nem lehetsz jó festő, ha nem vagy egyetemes mester, ha nem tudod művészeteddel utánozni a Természet létrehozta összes formák minőségét”. (F. 48.) Egyszóval az ember szinonimájaként is értelmezhető festőnek „egyetemességre kell törekednie”. (57.)

Ez az igényesség Leonardo részéről oda vezetett, hogy csak rendkívül kevés művét (mintegy tíz festményét) tudta majdnem tökéletesen befejezni. André Chastel ezt szellemi „nyugtalanságának” tudja be.¹⁸⁸ Számára az előkészületek, a felkészülés, a tárgy megismerése és vizsgálata, a *kísérletezés* mindennél fontosabb volt. Egyik alapvető módszertani elvét az jelentette, hogy csak a jó elméletből származhat jó gyakorlat: először tehát meg kell ismerni, aztán el kell gondolni a tárgyat, amelyről valamit írni, festeni, egyszóval alkotni akarunk: „a gyakorlatnak mindig jó elméletre kell épülnie”. (F. 58)

Ezért aztán egyértelműen és határozottan elutasítja a „csalárd szellemi tudományokat” az „igazi és tapasztalati tudományokkal szemben”. (F. 35.) Ezek közül az elítélendő ismeretek közül is kiemeli a fekete mágiát, az alkímiát (VÍ. 86.), a „csalárd csillagjósokat”, aki „az ostobákat becsapva ebből élnek”. (F. 29.) A fiziognómia híveiről ezt tartja: „a csalárd fiziognómiától és kiromantiától távol tartom magam, mivel semmi igazság nincs bennük, és nyilvánvaló, hogy az ilyen elmeszüleményeknek nincs tudományos alapjuk, igaz, az arcvonások részben megmutatják az ember természetét, gondját-baját és érzelmeit.”. (F. 112.)

Ezeket a jellemvonásokat maga is ábrázolja majd portréin, hiszen a haragvó, a nevető, a szomorú és más arckifejezések mutató embereket hosszan tanulmányozza és leírja. A Medici udvarban virágzó firenzei újplatonizmus, amelynek ő is híve volt, éppen ezt a helyes aspektust, „a

¹⁸⁸ André Chastel: *Itália művészete*, Bp. 1963. Corvina kiadó, 167. old. A nyugtalanság mellett Chastel elsősorban Leonardo „szellemi tisztaságát” emeli ki. (U. o. 166. old.) A nyugtalanságra vonatkozó kijelentés valószínűleg Giorgio Vasari híres *Vite*-jében tett megjegyzésén alapul, aki szerint Leonardo „sokoldalú és állhatatlan” természetű művész volt.

lélek érzelmi állapotát” hangsúlyozta, hiszen a természeti anyagon átvilágít az alkotó szellem. (F. 49.) A neoplatonikus tanok elfogadása nem mond ellent annak, hogy az elutasított „áltudományok” közé sorol tulajdonképpen mindenféle babonás és vallásos elképzelést és kinyilatkoztatott vallást is. Jézust egyszerűen csak embernek tartotta (VÍ. 92.), az *Utolsó ítélet*en Jézust, az elárult embert ábrázolja. A papokat csalással vádolja, a hívő embereket „ostoba tömegnek” tartja (VÍ. 94.), a „szent szerzeteseket” „farizeusoknak” nevezi. (VÍ. 93.) Következik mindez abból az általános világszemléletéből, hogy a tapasztalható természeti világon kívül, amely a mozgás, okok, hatások és törvények alapján működik (VÍ. 40.), nem lehet semmi más, hiszen szerinte a test és a lélek sem válhat külön. (VÍ. 66.) Igazi imanens gondolkodóhoz híven úgy gondolja, hogy ha van gondviselés, akkor az nem más, mint „saját magunk értelme és önuralma”.¹⁸⁹ (VÍ. 106)

Leonardo tehát, amikor természetéről beszél, általában az objektív világot érti rajta, amibe természetszerűleg tartozik bele a teljes emberi létezés. A „természet és az emberi dolgok tanulmányozását” („*studi delle opere di natura e delle cose umane*”) összekapcsolja. Számos gyönyörű alkotása példázza ezt. Gondoljunk csak a *Madonna piros szegfűvel* (München, Alte Pinakothek), az *Angyali üdvözlet* (Firenze, Uffizi) vagy a *Szent Anna harmadmagával* (Párizs, Louvre) című képekre. Hasonlóan mutatja ezt a felfogását a két *Sziklás Madonna* (London, National Gallery, illetve Louvre, Párizs) képe valamint a híres *Mona Lisa* (Louvre). Mindegyik alkotáson az ember és a természet együtt van jelen.

Leonardo életbölcseleti elvei

Igazi reneszánsz emberként Leonardo tehát, a természet mellett nagy teret szentelt az *ember tanulmányozásának* és bemutatásának. Nem csupán arra gondolunk, hogy az emberi test boncolása¹⁹⁰ révén szerzett anatómiai ismeretei eredményeként lerajzolta az emberi (férfi és női) testet, annak részletes felépítését, az izmok vagy akár a magzat elhelyezkedését, hanem arra is, hogy vizsgálta és elemezte az emberi érzelmeket, szenvedélyeket. Az ember

¹⁸⁹ Lásd erről Kardos Tibor: *Leonardo, a gondolkodó*, in: Leonardo da Vinci: *Válogatott írások*, id. kiad. 27. old. Leonardo szerint ugyanis „semmilyen dolgot nem lehet sem szeretni, sem gyűlölni, míg meg nem ismertük”. (VÍ. 106.)

¹⁹⁰ Egy helyen azt írja, hogy „több mint tíz emberi testet boncolt” (VÍ. 62.). Másutt arról számol be részletesen, hogy egy öregember és egy kétéves kisgyermek boncolását végezte el (TM. 25-26.). Lehetséges, hogy *Szent Jeromos* című, idős férfit ábrázoló képe éppen ezen anatómiai ismeretei alapján keletkezett?

a reneszánsz általános felfogása szerint a természet teremtménye, és egyben ura is.¹⁹¹ A középkori mikrokozmosz elmélet, azaz hogy az ember a világ tükré, kis letükrözése, képmása, a firenzei akadémia (elsősorban Pico della Mirandola) értelmezésében átszellemül. Ez pedig újfajta filozófiai antropológia alapját képezi, ami közel áll Leonardo felfogásához.¹⁹²

Ennek megfelelően nem csupán az emberi test felépítését, mozgásának változásait akarja megérteni, hanem belső világát, jellemének sajátzerűségét is. Ezt mondja a festőnek: „két alapvető dolgot kell megfesteni, nevezetesen az embert és elméje szándékát”. (F. 83.) Még a költészet és a festészet vetélkedésekor veti össze a kettőt és azt mondja, hogy amíg a költészet az erkölcsfilozófiához (*filosofia morale*), addig a festészet a természetfilozófiához (*filosofia naturale*) tartozik. Úgy tűnik, mintha a kettő szemben állna egymással, de egy következő részben azt mondja: „ezzel is, azzal is sokfajta erkölcsi dolgot lehet ábrázolni”. (F. 24., 25.)

S valóban, Leonardóhoz a morálfilozófia is közel állt, ahogyan ezt aforizmái, maximái is bizonyítják.¹⁹³ Ezeknek mindnek valamilyen élettapasztalat, életbölcesség az alapjuk, de túl is mutatnak azon. Például: „Társatlan, aki szabadabbá teszi magát”, vagy: „olyan lesz az öntvény, amilyen nyomás feszül rája” (VÍ. 112.), „ahol több az érzés, több a szenvedés is” (VÍ. 105.), stb. Ezen túl, érdekeseek azok a példázatok, állatmesék (rókáról, hattyúról stb.), olykor látomások, amelyek gyakran találhatók a mintegy hétezer oldalas feljegyzései között. Például: „a tollak madárként föl fogják emelni az embereket az ég felé” (VÍ. 82.), azaz az irodalom és a tudomány által, melyet akkor tollakkal írtak. Vagy: „az emberek emberekhez szólnak, de azok nem hallják, szemük nyitva, de nem látnak, beszélnek hozzájuk, de ők nem válaszolnak, holott van fülük, fényt gyűjtenak azoknak, akik vakok” (VÍ. 93.), azaz ilyen a szentképek tisztelete. Mély bölcséletet tartalmazó kis mese a következő: „a papír és a tinta. Kesergett a papiros, látva, hogy a tinta sötét feketesége egészen beszennyezi. Mire a tinta megmagyarázta neki, hogy a szavak által, melyeket ráír, fennmaradását mozdítja elő”. (VÍ. 110.) Sok enigmatikus, igen nehezen megfejthető gondolata van, például: „árnyak

¹⁹¹ Lásd erről újabban Kaposi Márton: *Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*, Budapest. 2006. Hungarovox kiadó.

¹⁹² Marco Rosci kiemeli Leonardo „határtalan kíváncsiságát és elmélkedő hajlamát”. Lásd: Marco Rosci: *Leonardo da Vinci*, in: *A korai reneszánsz, (A művészet története sorozat)*, Budapest. 1990. Corvina, 275. old.

¹⁹³ Lásd a Rubicon folyóirat *A da Vinci titok. Leonardo és kora* című számát (2006/5-6.). Megjegyezzük azonban, hogy a „sfumato” egy festészeti technikai eszköz, és nem életbölcesség („ködben” tartózkodás”), ahogyan Sztanek Péter gondolja.

jönnek napkeletről úgy, hogy elhomályosítják az eget és beborítják Itáliát” (ezek a törökök lennének?). (VÍ. 97.) Ilyen enigmatikusak voltak példabeszédei: „a cédrus szép nagy gyümölcsöt akart teremni csúcán és azt minden erejével és nedvével táplálta. A gyümölcs azonban megnőtt és oka lett annak, hogy a fa magas, egyenes sudara meghajolt”. (VÍ. 109.) Életrajzírói rendszeresen beszámolnak erről a rejtőzködő gondolkodásmódjáról: félt ugyanis, hogy ellopják gondolatait, újításait. Ez lehetett egyik oka nehezen kibogozható tükörrírásának, valamint valószínűleg ez ad táptalajt a „misztikus Leonardo”-elképzeléseknek is.

Igazi empiristaként azonban, mint aki a természettudományokat (a matematikát és a fizikát) mindennél előbbre valónak tekintette, elsősorban a rendszeresség volt rá jellemző, amit – ahogyan a többi erkölcsi elvet is – másoknak is ajánl: az embernek „rendszeresen kell tanulmányait végezni...”. (F. 48.) Az „értelem, ha nem használjuk, megromlik” és berozsdásodik – írja. (VÍ. 75.) Ez pedig nem nélkülözheti a szorgalmas munkavégzést: „előbb tanul meg a szorgalmat, csak aztán a gyorsaságot”. (F. 47.) Mindezt a megfontoltság kell, hogy jellemezze: munkáddal „csak lassacskán haladj előre” és minden gondolatot, tettet „fontolj meg alaposan”. (54.) Csak a megfontolt, szorgalmas és rendszeres munka hozhat tökéletes eredményt. Leonardo egész életében erre törekedett.

Az embernek „egyetemességre kell törekednie” – mondja. (F. 57.) Ez a törekvés látszik elkészült, kevés számú művén, amelyek azóta viszont az emberiség felülmúlhatatlan kincsei közé tartoznak. Az a magabiztos művész, aki Leonardo volt, mindig törekedett arra, hogy állandóan képezze magát, tanuljon. Intette a többi embert arra, hogy: „ismerd meg a saját személyed hiányosságait”. (F. 64.) Még meglepőbb az, amikor a saját hibáinkról beszél: „tudjuk, hányszor téved az ember munkája közben, ha ezt nem ismered fel magadban, figyeld meg másoknál, s tévedéseikből hasznod származik”. (F. 56.) Az sem baj, ha az ember kissé szkeptikus: az az ember, „aki nem kételkedik, kevésre viszi”. (F. 51.) Minthogy a racionális szkepszis a gondolkodás elindítója, joggal hivatkozik erre az elvre Leonardo, aki szinte minden cselekedetét (például az írását is) megkomponálta. Ez a tökéletességre törekvés egyik lehetséges útja, amire ő is rá akart lépni: „Intelek festő: ha saját ítéleted vagy mások szavai nyomán bármi hibát fedezel fel művedben, javítsd ki, nehogy amikor nyilvánosság elé viszed, ezzel a hibával matériád tehetetlenségét is kiállítsd, és ne mentegedőzz...”. (F. 51.) Saját magunk és művünk megítélése viszont nem egyszerű dolog. Leonardo is tudja, hogy „semmi sem csálókább, mint a saját ítéletünk”. (F. 52.) Ezért is kell a tapasztalásra, a megfigyelésre támaszkodni.

Leonardo feljegyzéseiben gyakran találkozhatunk a reneszánszban oly sokszor használt és oly nehezen értelmezhető *virtus* („virtú”) fogalmával.

Szerinte az erény felismerése tulajdonképpen a virtus. (F. 57.) Éppen a virtussal kapcsolatban veti fel egy hosszú feljegyzésében az erény és a gazdagság viszonyának kérdését: „...ha tanulmányokat folytatsz, és műveidet jól kidolgozod..., olyan műveket hagysz hátra, amelyek több becsületet szereznek, mint a Pénz, mert a művet pusztán önmagáért becsülik, s nem a birtoklóé a dicsőség. A birtokos mindig csak vonzza a bajt, rablók pénzesládája lesz belőle. S a gazdag híre életével együtt vész el, megmarad a kincs híre, de nem a kincstárosé. Sokkal nagyobb dicsőséget szerez a halandóknak a virtus, mint ezek a kincsek. Mennyi császár és mennyi fejedelem letűnt már, és melyiküknek nem vészett el az emlékezete? Pedig csak azért harácsoltak államokat és kincseket, hogy hírnevük fennmaradjon, hányan voltak pedig azok, akik aranydénárok nélkül éltek szegényen, hogy erényben gazdagok legyenek?”. (F. 52.)

Az erkölcsös élet és tevékenység, a tudományok művelése mindenképpen előbbre való a gazdagságnál: „annyival inkább teljesül az erényes óhaja, mint a gazdagé, amennyivel *előbbre való az erény a gazdagságnál*. Hát nem látod, hogy a vagyon önmagában semmi dicséretére nem válik gyűjtögetőjének a halála után? De a tudomány mindig teremtőjének tanúja és harsonása marad”. (U. o. - Kiemelés tőlem) Majd tovább folytatja az erkölcsi okfejtést: „ha azt monddod, hogy a vagyon segítségével jobban ki-elégíted ínyedet és kéjvágyadat, az erénnyel meg egyáltalán nem, akkor eredj, figyelj meg a többieket, akik a test mocskos vágyainak rabjai csupán, mint a durva állatok, mi hírük marad fenn?”. Az erényes életet már gyermekkorban kell kezdeni. A gyerekekről és nevelésükről azt mondja: „törekedj arra, hogy táplálékuk az erény legyen...”. Az erény, de pedig a törtetés: „azoknak a törtetőknak, akik nem érik be az élet adományával, sem a föld szépségével, büntetésül adatott, hogy önmaguk tépjék szét az életüket, és a világ hasznosságai és szépsége soha ne legyen sajátjuk”. (VÍ. 106-107.)

Az erényes élettel szemben áll még a pénzsóvár élet is, a vagyon utáni szüntelen sóvárgás. Azt mondja, ha „először pénztőkét igyekszel szerezni, hogy gondtalan öregséged legyen, én mondom, ez a kérdés sohasem oldódik meg, s nem is hagy megöregedni már, de erényeid kincsesládája álmokkal marad teli és hiú reményekkel”. (F. 52.) Az arany és a pénz romboló hatásáról több alkalommal és hosszan ír: „Sötét, fénytelen barlangokból elő fog jönni az, aki az egész emberi nemet szenvedéseknek, veszedelmeknek és halálnak veti alá. Követőinek sok nyomorúság után ad örömet, s aki nem hajlandó híve lenni, az meghal kínosan és gyászosan. Ez fog elkövetni megszámlálhatatlan árulást, ez fogja növelni a gyilkosságokat és rablásokat és szolgaságot, erre ösztökélve az elvetemült embereket. Félelemben fogja tartani párthíveit, el fogja venni a szabad városok létét és sokak életét és az

emberek közösségét csalással, fondorlattal, árulással fogja szétzilálni”. (VÍ. 103-104.)

Ezzel függ össze, ahogyan az egész társadalom és a politika kérdéseit látja. Számára a szabadság mindenekfölött áll: a szabadságot „a természet legfőbb ajándékának” nevezi. (VÍ. 73.) Fennmaradt egy verse, amelyben ezt írja (VÍ. 112.):

„*Ó, emberek, szabadnak lenni kincs!
Jaj annak, jaj, ki szolgaságban senyved.*”

Ami szűkebben vett politikai nézeteit illeti, a reneszánsz zseni, ugyanúgy, ahogyan korábban Dante és kortársai közül Machiavelli, ő is az egyeduralom, a monarchia híve volt. Igazságos uralomnak tartotta, hogy „a népek előkelőiknek engedelmeskednek”, akik vezetik őket, és ahogyan a sas mindig hagy a zsákmányból, úgy az előkelők is megtartják udvaroncikat és a népeket, akiknek juttatnak javaikból. (VÍ. 101.) A békesség és a béke híve. A háborút és a kegyetlenkedést a föld „legnagyobb bűnének” nevezi (VÍ. 68.), mert „gonosz dolog elvenni az életet az embertől” (VÍ. 69.), ártatlan gyermekeket megölni, épületeket tűz által elpusztítani. Ezzel szemben pedig, ha valaki „erényes és jó, ne üzzétek el magatoktól, tisztelettel övezzétek...ha ilyen emberre akadtok, övezzétek tisztelettel, mert ezek a mi földi isteneink, ezek érdemelnek tőlünk szobrokat és bálványképeket és tiszteletet”. (VÍ. 94-95.)

Az erényt a legfőbb emberi tulajdonságok közé sorolja. Ezt mondja: „Ne kérjétek kincseket, melyeket el lehet veszíteni! Az erény a mi igazi javunk és birtokosának igaz jutalma. Ezt nem lehet elveszíteni, míg az élet el nem hagy bennünket”. (VÍ. 105.) Az ilyen erények közé sorolja az ismeretek szerzését, a tudásra törekvést¹⁹⁴: „a jó emberek természetüknél fogva törekednek a tudásra”. (VÍ. 35.) A türelem szintén az erkölcsi erények egyike: „a nagy igazságtalanságokkal szemben növeld meg türelmedet és akkor ezek az igazságtalanságok nem okozhatnak sérelmet lelkeden”. (VÍ. 106.) Ugyanitt mondja ezt az aforizma értékű gondolatot, hogy „a legnagyobb s egyben legkisebb uralom az önuralom”.

A *bűnök* közül, amelyekre az ember könnyen hajlik, említi meg a *világi gyönyörök* iránti hajlamot. Az állandóan a fényt kereső, égő olajba hulló tarka pillangó meséjén keresztül mutatja be Leonardo a romlásba vivő gyönyörkereső szenvedélyt: „azoknak szól ez a mese, akik látva maguk

¹⁹⁴ Ennél az Arisztotelész filozófiájában, a *Metafizikában* már jelentős szerepet játszó gondolatnál sem idézi az ókori bölcsét. Ebből is kiténik, hogy Leonardót nem a szövegek, hanem a természet, az élet érdekelte igazán, és ahogyan az ókori tudósok, úgy ő is a világ (a természet és a társadalom) jelenségeinek átgondolásából vonta le következtetéseit.

előtt a kicsapongó, világi gyönyöröket, a pillangóhoz hasonlatosan odafutnak, és nem veszik tekintetbe a gyönyörök természetét, melyet az emberek csak hosszú szokás, a saját szegényük és káruk árán ismernek meg”. (VÍ. 107.) Igazi modern, askéta típusú értelmiségiként azt állítja, hogy „a szellemi szenvedély elüzi az érzékiséget”. A bűnök sorában előkelő helyet foglal el nála a *hazuugság*. „A vakondok szemei igen kicsinyek és mindig a föld alatt van. És addig él, ameddig el van rejtőzve, amint a napfényre kerül, azonnal meghal, mert ismeretessé válik. Így a hazugság is”. (VÍ. 111-112.) Bűn még az őszinteség hiánya, a *hamisság* is, azaz a színlelt másság. Hasonlatos ez az *álszent* magaviselethez, amit a krokodil viselkedése alapján mutat be. Az álszent ember úgy tesz, hogy „minden apróság miatt arca tele könnyel, de tigrisszíve van és szívében örvendez, a más baján siránkozó arcot vágva”. (VÍ. 112.)

Leonardo, ahogyan a természetet és az életet, úgy az elmúlást, a halált is jól ismerte. Erről is mély gondolatai voltak. „Ahogyan a helyesen eltöltött nap nyugodt álmodt ad, úgy ad a jól eltöltött élet könnyű halált”. (VÍ. 113.) „A hattyú hófehér és foltatlan, és édesen dalol, ha meghal. Így végződik dalban élete”. (U. o.) „Az ember szüntelen vágyakozással, mindig ujjongva várja az új tavaszt, az új nyarat, az új hónapot és az új éveket. És mindig úgy érzi, hogy késve jönnek, de nem veszi észre, hogy tulajdon pusztulását sóvárogya...”. (VÍ. 91.) S végül e filozófiai fogalmakba sűrített gondolat: „a semmi: a lét hiánya”. (VÍ. 90.)

Kitekintés: Dante és Leonardo

A firenzei költő, Dante és a művész Leonardo között igen sok párhuzamot, hasonlóságot, de különbözőséget is meg lehet figyelni.

Először is: tudhatott-e ez a „tanulatlan” egyetemes ember, Leonardo, a kétszáz évvel korábban élt Dantéről? Minden valószínűség szerint tudott Dantéről és az *Isteni Színjáték*ról, hiszen a feljegyzések szerint a nagy költemény bizonyos sorait az egyszerű emberek is ismerték. Igaz viszont, hogy nevét sohasem jegyezte le. Amikor a költőknek a pokolról és a paradicsomról szóló műveit, mint tökéletlen alkotásokat említi általában, valószínűleg Dantét is ide sorolja. Ennek ellenére, rajzai közt felfedeztek nem egy olyant, amely dantei témákkal (például Sordello vagy Piccarda alakjával) foglalkozik.

Kettejük között mindenképpen megfigyelhetőek bizonyos hasonlóságok. Ezek közül először is azt említjük meg, hogy mindketten (akár csak Petrarca, Boccaccio, Michelangelo vagy Machiavelli) *toszkánok* voltak. Ez a külsőnek tűnő jellemvonás azonban végig rányomta bélyegét munkásságukra. Danténál például, aki elsősorban Veneto tartomány különböző fejedelemségeiben járt száműzetése idején, folyton vissza- visszatér a toszkán táj leírása, az *Isteni Színjáték*ban. Elsősorban természetesen Firenze, Lucca,

Siena, Casentino és Toszkána kisebb-nagyobb települései. Ahogyan Koltay-Kastner Jenő mondja, Dante a túlvilági utazása során tulajdonképpen firenzei polgártársai között jár, azokkal találkozik.¹⁹⁵ Hosszan leírja az Arno folyó menti városokat és lakóit. Leonardo első, 1473-ban készült és aláírt rajza pedig éppen ezt az Arno-völgyet ábrázolja. A firenzei Uffizi Képtárban található rajz a levegő, a víz, az ég és a dimbes-dombos toszkán táj kombinációja következtében hatalmas távlatokat érzékeltet, és az addigi tájképekhez képest teljesen újszerű elemeket tartalmaz. Vayer Lajos kimutatja,¹⁹⁶ hogy amikor Leonardo például Milánóba költözött, az ott uralkodó festészeti stílust teljesen toszkánaira formálta át, meghonosítva így a firenzei lágyabb festési módszereket és látásmódot, elsősorban a *sfumatót*.

A természet ismerete és szeretete mindkét művészre igen jellemző volt. Dante gyönyörű tercinákban dicsőíti a toszkán táj szépségét, a hegyeket, völgyeket, patakokat, virágokat. A purgatórium földi paradicsomának leírása (XXVIII. ének) e tekintetben kiemelkedő jelentőségű. Dante „isteni ligetbe”, „fenyőligetbe” érkezik, ahol „a földről illat szállt föl egyre”, „lágyszellőcske” jár és madárdaltól övezve halad a vándor. Útja elé „egy patak vize omlott”, amelynek „kristálytisza habja” volt, partján a fák „üde pompáját csodálta”, amikor meglátta azokat, akik a parton járva, énekelve jöttek „szedni a virágot, mellyel hímzéseként volt az útja tellve”. Leonardo azonban a természetet már matematikai pontossággal térképezi fel és írja le. Írásaiban bemutatja a hegyek, a völgyek, a vizek dinamikus mozgását, képein pedig soha sem hiányozhatnak a fák vagy a virágok (gondoljunk itt például az Uffizi Képtárban található *Angyali üdvözlés* háttérére). Rajzai pedig azóta is felülmúlhatatlan tökéletességben ábrázolják a természet sokszínűségét és szépségét.

Az erények és bűnök hierarchiája Leonardónál nem annyira kidolgozott, mint Danténál, de ennek ellenére egészen hasonló erkölcsi értékeket vallanak. Közös náluk például a kapzsiság elutasítása. Danténál a képes beszédben a nőstényfarkas szimbolizálja a harácsolást, a pénzimádatot, a kapzsiságot. A „céda vággyal terhes” nőstényfarkas

*„oly gonosz, hogy sohse csöndesednék,
rossz vágyának sohsem elég a kár
s evés után csak annál éhesebb még.”*

(Pokol I. 97-102.)

¹⁹⁵ Koltay-Kastner Jenő: *Dante realizmusa*, Új Magyar Szemle, 1921. 3. sz. 269. old.

¹⁹⁶ Vayer Lajos: *Az itáliai reneszánsz művészete*, Budapest. 1982. Corvina kiadó, 283. old.

Leonardo a művészetre leselkedő veszélynek tartja az arany iránti sóvárgást, a kapzsiságot. Így ír: „a valóság dolgainak száma végtelen, s a mi emlékeztünk be nem fogadhatja mind, tehát vigyázz festő, hogy a kapzsiság el ne nyomja a művészet méltóságát, hiszen a gazdagság becsénél sokkal nagyobb a becsület gazdagsága”. (F. 56.) Azt ajánlja, hogy „ne akarj tüstént haszonért dolgozni, mielőtt még tanultál volna, nehogy a kapzsiság megfosszon a művészetet megillető dicsőségtől”. (F. 137.) Dante a purgatóriumban (*Purgatórium*, XIX. 118-120.) a fősvényekkel szemben hasonló gondolatot fejt ki. Ez tulajdonképpen már az új típusú, modern értelmiségi tiltakozása a pénz mindenhatóságával szemben, az emberi méltóság megőrzése érdekében. Ez az, ami képes instabillá tenni az emberek és társadalmak életét.

A *szabadságvágy* az emberi magatartás egyik szabályozó normájává lett a humanizmusban és a reneszánszban. Ez már a hívő Danténál is felmerül, mint a „szabad akarat” iránti vágy (*Paradicsom*, V. 19-21.). Dante odáig megy, hogy a szabadságot összekapcsolja a racionális etika követelményeivel, mivel szerinte „bölcs féket vetni van erőd a vágyra”, mert csak az átgondolt „szabadságon alapulhat minden erény” (*Purgatórium*, XVIII. 72., 73-74.). Ahogyan Leonardo pillangó hasonlatával elutasította a világi gyönyörök hajszolását, a „zabolátlan örömeket” (VI. 86.), úgy Dante már korábban a világi hívságok és csábítás ellen lépett fel. A purgatóriumban jeleníti meg Szirána alakját, aki Ulysseszt is elcsábította és eltérítette útjától: „aki hall, el nem hagyhat: úgy betöltöm” – írja (*Purgatórium*, XIX. 24.).

Jelentősen eltér felfogásuk viszont a hitről. Danténál ez a bizonyosság, ami szinte egész túlvilági útján jelen van, a hit számára nem más, mint „a láthatatlan bizonyosság”. (*Paradicsom*, XXIX. 64-65.) Leonardónál viszont a tapasztalat a bizonyosság, más nem is lehet. (F. 6.) A puszta értelmi fejtegetések távol állnak tőle, mert „hiányzik belőlük a tapasztalat, ami nélkül nincsen bizonyosság”. (F. 15.) Amiben viszont újból egyetértenek, az az intézményesült, és hatalmával olykor igen csak visszaélő egyház, és szerzeteseinek, papjainak, vagy akár püspökeinek, sőt a pápának is az elítélése. Leonardo a szerzetesek és papok mesterkedéseit, például a házak szenteltvízzel történő behintését, csalásnak, félrevezetésnek tartja. (VI. 93.) Mint igazi empirista, nem hisz a „hamis csodákban” sem, melyekkel „elámítják az ostoba tömeget”. (VI. 94.) Tudjuk, hogy ellene volt az inkvizíciónak, akik „tűzzel-vassal fenyegetik” az embereket. Elutasítja azt a szokást is, hogy a papok és a szerzetesek „gazdag és pompázatos hajlékokba mennek lakni” és „árulni olyan igen nagyértékű dolgokat”, amelyek „sohasem voltak hatalmukban”. Leonardo a reformáció létrejötte (1517) után két évvel halt meg. Dante, két évszázaddal korábban szintén igen elítélően szólt a papságról. (*Paradicsom*, XXIX. 109-114.) A locsogást, a fecsegést Leonar-

do sem kedvelte. Amikor az alkotó szellem magányosságáról beszél, akkor ezt mondja: „Ha egyedül vagy, egészen a magadé vagy. Ha csak egy társ kíséretében vagy is, már csak félig leszel a magadé...” és igazából nehéz félrevonulni, mert „el nem kerülheted, hogy gyakorta oda ne figyelj a fecsegésükre”. (TM. 288.) Érdekes, hogy több mint négyszáz évvel később a német filozófus Martin Heidegger a „nem sajátlagos létmód”, a *das Man* egyik megjelenési formájának tartotta a fecsegést.

Az akkori politikusokat, uralkodókat sem Dante, sem Leonardo nem kedvelte. Leonardo például így ír: „Roppant alakok fognak föltűnni emberi alakban, s minél jobban közelítesz feléjük, annál inkább csökken mérhetően nagyságuk”. (VÍ. 101.) Igazából árnyak ezek, nem pedig valódi uralkodók. Tudja azonban, hogy nem csak zsarnokok vannak, hanem jó uralkodók is: „hogy megmaradjon a természet legfőbb ajándéka, azaz a szabadság, tudom a módját, hogyan kell ostromolni és védeni, ha körülfognak a becsavágyó zsarnokok. És először is a falak állapotáról beszélek. És még azért is, hogy a népek megtarthassák derék és igazságos uraikat”. (VÍ. 73.) Az urak szabadsága Leonardo szerint az alávetetteknek is érdekük.¹⁹⁷ Bírálja azokat, akik „örülnek, mikor látják, hogy hatalmasaik elvesztik szabadságukat”. Szerinte azonban ezzel az alávetett rétegek „elvesztik támaszukat is, és ottmaradnak megköötözve ellenségük hatalmában elveszítve szabadságukat, sőt gyakran életüket”. (VÍ. 102.) A „derék és igazságos uralkodókra” tehát mindenképpen szükség van. Danténál ilyen derék uralkodó például Martell Károly, vagy VII. Henrik volt. Ez utóbbtól várta Firenze elfoglalását és ennek következtében száműzetésének végét. Egyébként pedig neki sem volt túl sok illúziója az akkori politikusokkal, politikai vezetőkkel szemben, legtöbbször a pokolba került:

*„Lám, ez míg élt, döllyös volt, durva jellem,
emlékét nem diszíti semmi jószág,
azért dühöng most árnya minden ellen.
Hányat tart nagy királynak a lakósság,
kik itt fürödnek sárban, mint a disznók
és hagyatékuk átok és adósság!”*

(Pokol, VIII. 46-51.)

Vajon van-e, és mennyi megszívlelendő gondolat Dante és Leonardo fenti elképzeléseiben? Vajon érvényesek-e ma ezek az erkölcsi elvek? S egyáltalán: lehet-e ma egyetemességre igényt tartani?

¹⁹⁷ Ez az úr-szolga viszony a filozófiatörténetben később is, például Hegel-nél, kölcsönviszonyt jelent.

A futuristák és az interventista szemléletmód

„Minden egész eltörött...”

Nietzsche - Ady

Az első világháborús konfliktusnak, az úgynevezett Nagy Háborúnak különböző hadszínterei voltak. Nekünk túlságosan is nagyon ismerősen cseng Doberdò del Lago, Isonzo, Piave és más észak-itáliai tájegységek és helyiségek (mint például a Dolomitok, az Alpok vagy Tonnezza del Cimone) nevei. Elődeink, nem egy családtagunk harcoltak a hazájukat védő olaszokkal szemben az osztrák-magyar hadseregben és estek el tízezerrel a Karszt-hegységben, a harcmezőn mérges gázoktól vagy lángszórók tüzetől. Olaszországban, alig ötszáz kilométerre a magyar határtól (például Redipuglia környékén), ma is méltóképpen ápolják, gondozzák ezeket a hadisírokat, lövészárkokokat és emlékeznek az elesett hősökre és a háborúba kényszerrel besorozott áldozatokra.

A Nagy Háború nem ugyanabban az évben kezdődött Olaszországban, mint más államokban, például Magyarországon. Az olasz katonai és politikai elit mindenképpen el akarta kerülni a hadbalépést azzal, hogy a nemrég egyesült ország nincs igazán felkészülve egy fegyveres konfliktusra. Miután ezt már nem lehetett tovább halogatni, Olaszország is hadat üzent az Osztrák-Magyar Monarchiának és 1915-ben belépett a háborúba. Erről a lépésről azonban már korábban éles vita bontakozott ki az olasz közvéleményben. Megosztotta őket az 1911-'12-es líbiai háború és annak következménye, az egész régi európai hatalmak bomlási folyamata, amelyre – így vagy úgy – reagáltak politikusok, katonai vezetők és értelmiségiek is. Ez utóbbiak között voltak sokan, akik úgy vélték, hogy a háború majd megoldja a felgyülemlett társadalmi-politikai konfliktusokat népek és államok között.¹⁹⁸ Ezek közé tartoztak az olasz futurista mozgalom képviselői is.

A futurizmus és a futuristák

A futurizmus olyan nemzetközi művészeti és irodalmi irányzat volt, amely Olaszországban a múlt század első évtizedének végén jelent meg.¹⁹⁹ De a futurista mozgalom nem maradt meg a művészet és az irodalom szűkösnek

¹⁹⁸ Olaszország háborúba lépésének történeti előzményeiről hosszan írtam *Olaszország politikatörténete 1861-2011* (Szeged, 2012. Belvedere Meridionale) című könyvemben.

¹⁹⁹ A futurizmusról lásd: *A futurizmus*, (szerk.: Szabó György), Budapest, 1967. Gondolat Kiadó. Lásd még: Mario Verdone: *Il futurismo*, Róma, 1994. Tascabili Economici Newton.

ítelt határain belül, hanem érezte hatását politikai-ideológiai téren is, amellyel jelentős hatást volt képes gyakorolni az emberek mindennapi életére és gondolkodására valamint magára az olasz politikai életre.²⁰⁰

A futurizmust, mint művészeti irányzatot az új technikai eszközök tudatos használata, az új művészi poétika és a múlt agresszív megtagadása, a jelen agresszív dicsőítése jellemzi. Ennek megfelelően az első *Futurista kiáltvány* (1909) legfontosabb elméleti alapjai a tudományos-technikai haladás perspektíváinak magasztalása, az új érték: a *sebesség*, a jövő felé való rohanás és a korlátoktól, a maradiságtól való megszabadulás kívánalma voltak. A *Kiáltvány* állást foglalt az interventizmus, a háborúba lépés, a nacionalizmus elfogadása, mint *abszolút értékek* mellett, miközben célul tűzte ki az új embertípus létrehozását. A futurizmus legfőbb orgánuma a Lacerba nevű folyóirat volt, amelyet az író és filozófus Giovanni Papini és a toszkán író és festőművész Ardengo Soffici alapítottak.²⁰¹

A futurizmus egyik legfőbb célkitűzése tehát a társadalom gyökeres átalakítására irányult. Ez világosan tükröződik a Filippo Tommaso Marinetti által a párizsi *Le Figaro* napilap hasábjain közzétett, *Fondation et Manifeste du Futurisme* címet viselő kiáltványban. Mi is olvasható ebben, amely az egész európai kultúrára nagy hatást gyakorolt? „1. A veszély szeretetét, az erőre és merészségre való törekvést akarjuk megénekelni. 2. A bátorság, a vakmerőség, a lázadás lesznek költészetünk lényeges elemei. 3. Az irodalom mindmáig a megfontolt mozdulatlanságot, a révületet és az álmat magasztalta. Mi a kihívó mozgást, a lázas álmatlanságot, a futólépést, a halálugrást, a pofont és az ökölcsapást magasztaljuk. 4. Megállapítjuk, hogy a világ nagyszerűsége új szépséggel gazdagodott: a sebesség szépségével... 7. Nincs más szépség csak a küzdelemben...”. Az erő és a kényszer alkalmazásának elméleti igényén túl Marinetti és elvbarátai közvetlenül és nyíltan a háború mellett foglaltak állást. „9. A háborút akarjuk dicsőíteni – a világ egyetlen megtisztítóját – , a militarizmust, a patriotizmust, a felszabadultak destruktív magatartását, azokat a szép elveket, melyekért meghal az ember, és a nő megvetését”. Ez a romboló szándékuk a társadalom más szféráira is kiterjed. „10. Le akarjuk rombolni a múzeumokat, a könyvtára-

²⁰⁰ Egy nemrég megjelent kötetben több tanulmány foglalkozik a háborús készülődésről. Lásd: *Az olasz futurizmus és az európai modernség*, (szerk.: Dávid Kinga és Madarász Klára), Szeged, 2012. Szegedi Tudományegyetem Olasz Nyelvi és Irodalmi tanszék kiadása.

²⁰¹ Papiniról lásd tanulmányomat: *Pareto irracionálisától Papini misztikus pragmatizmusáig*, Világosság, 1992. 3. sz. 237-240. old.

kat, az akadémiák minden fajtáját és harcolni akarunk az erkölcsösködés, a nőmozgalom és minden megalkudó vagy hasznos hitványság ellen.”²⁰²

Marinetti első kiáltványát 1910-ben egy másik követett, a *Pittori Futuristi. Manifesto tecnico*, amelyet „Olaszország fiatal művészeihez” címeztek és az akkori legnevesebb olasz futurista művészek: Umberto Boccioni, Carlo Carrà, Giacomo Balla, Gino Severini és Luigi Russolo írtak alá.²⁰³ Ebben ezt fogalmazzák meg: „1. Lerombolni a múlt vallását, a régiség rögeszméjét, a szörszálhasogatást és az akadémikus formalizmust. 2. Mélyen megvetni az utánzás minden formáját. 3. Magasztalni minden eredeti formát, akkor is, ha vakmerő, akkor is, ha igen vad...” „Minden mozog (*Tutto si muove*), minden száguld, minden sebesen forog.”²⁰⁴ Az 1912-es *Manifesto tecnico della letteratura futurista* szerint: „Futurista költők! Megtanítottam nektek, hogy gyűlöljétek a könyvtárakat és a múzeumokat azért, hogy felkészítselek Benneteket az *értelmiség* gyűlöletére, miközben feltámasztom Benneteket az isteni intuíciót, amely a latin faj jellegzetes adománya”. Itt már (bár még kezdetleges formában) a nacionalizmus és a faji kérdés is (igaz, ez csak majd a II. világháború alatt válik az olasz politika hivatalos részévé). Nem véletlen, hogy Marinetti később fasiszta lesz és kapcsolódik a Repubblica di Salò-hoz.²⁰⁵ Politikai kiáltványuk, amit Marinetti fogalmazott meg, még inkább egyértelműen fogalmaz: „Mi futuristák, akik a Köszvényesek és Hülyék füttyei között évek óta dicsőítjük az erőszak és veszély szeretetét, a patriotizmust és a háborút, a világ egyetlen megtisztítóját, Itália e végre valóban nagy futurista órájában boldogok vagyunk, miközben a békeszeretők piszkos fajzata, nevetséges hágai palotája mély termeibe visszaúzva végre haldoklik.”²⁰⁶

²⁰² Lásd: *A futurizmus*, id. kiad. 132-134. old.

²⁰³ A *Manifesto* részleteiről lásd Szabó Tibor: *Elementi di storia della cultura italiana*, Szeged, 2001. JGYF kiadó.

²⁰⁴ Kétségtől, a futurizmus efféle technikájában szerepet játszhatott Henri Bergson filozófiája is, amely szerint az emberi tudat nem örök adottság, hanem érzetek szakadatlan áramlása („*flux continue qui s'écoule dans une durée*”). Henri Bergson: *L'évolution créatrice*, Paris, Les Presses Universitaires de France 1959. (a könyv először 1907-ben jelent meg). Lásd még: *L'actualité d'Henri Bergson*, Paris, 2012. Archive Karéline.

²⁰⁵ Marinetti 1931-ben járt Magyarországon is. Előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián. Lásd: Dobó Gábor: „A közönség nevet, az elnök komor arccal néz maga elé... F.T. Marinetti előadása a Magyar Tudományos Akadémián, Helikon, 2010. 3. 438-443. old.

²⁰⁶ Lásd: *A futurizmus*, id. kiad. 151. old.

Feltehetjük most a kérdést: a futurizmus miért éppen Olaszországban jött létre? Az olasz futurizmus a háborút megelőző általános nemzetközi klíma *okozója*, vagy csak a háborúért lelkesedő általános légkör *következménye*? Azt mondhatjuk, hogy a futurizmus bizonyos mértékig hozzájárult az olasz nép szellemi-ideológiai átalakulásához, akik viszonylagos nyugalomban éltek a századelőn a Giolitti-korszakban, igaz, hogy közben még számos látens probléma nem került elő. Az Osztrák-Magyar Monarchia ellenes háború akkor vált elkerülhetetlenné, amikor felszínre kerültek bizonyos olasz területi követelések. Evidens volt ekkor, hogy a futuristák támogatni fogják azokat az (illúzió alapuló) elképzeléseket, hogy Olaszország szerezzen meg területeket és változtassa meg határait. Ez a nacionalizmus nem volt teljesen újszerű. Ami a nacionalizmus és a futurizmus összekapcsolódását illeti, Alberto Asor Rosa megállapítja, hogy már korábban, például Corradininél 1903-ba is felmerült a hazáért való módfeletti lelkesedés gondolata, vagy a sebesség imádata, ami oly kedves lesz a futuristák számára.²⁰⁷ A korszak legjelentősebb gondolkodói, filozófusok, politikusok is reflektáltak, saját álláspontjuk szerint pro vagy contra a futurista mozgalom elképzeléseire.

Gramsci álláspontja a futurizmusról

Az 1891-ben született szárd gondolkodó számos alkalommal foglalkozott az olasz futurista mozgalommal. Ezek a megjegyzései, amelyek különböző időszakokban keletkeztek, figyelemre méltóak a futurizmus, mint művészeti irányzat történeti-politikai helyét illetően.

Már első torinói éveiben a fiatal Gramsci reflektál a futurizmusra és hevesen elutasítja az irányzatot ért művészeti és irodalomkritikai vádakat. Védi például Giovanni Papinit 1913-ban, aki a futurizmus mellett áll.²⁰⁸ Így kiált fel: „Mily csodálatos ember ez a Giovanni Papini!”. Mert éppen ő volt az első között, aki kijelentette, hogy a futuristáknak „ez ideig még semmilyen értelmes kritikusa sem volt”. De a fiatal szárd egyetemi hallgató vonzódott a futurista irodalom felé. „Palazzeschi, Govoni, Buzzi: ezek azok, akik a legjobbat tudják ma nyújtani a költészet terén a történelemnek...”. Látja azt az összekötő kapcsolatot, ami a futurista irodalom és képzőművészet között fennáll. Azt mondja, hogy Marinetti írásainak a *La Lacerba* című folyóiratban „tökéletes festői megjelenési formája van Ardengo Soffici vagy Pablo Picasso művészetében.”

²⁰⁷ Alberto Asor Rosa: *La cultura*. in: *Storia d'Italia, Dall'Unità a oggi*, 4. köt. Torino, 1975, Einaudi, 1294. old.

²⁰⁸ Antonio Gramsci: *I futuristi*, in: *Cronache torinesi, 1913-1917*, 6-9. old.

Még 1921-ben is (30 évesen), amikor a torinói munkásmozgalom egyik vezetője lett, az *Ordine Nuovo* nevű lap hasábjain közölt egy cikket *Marinetti rivoluzionario?* címmel, amelyben reagált Lunacsarszkij egyik megállapítására, arra, hogy „Itáliában létezik egy forradalmi értelmiségi és ez Filippo Tommaso Marinetti”.²⁰⁹ Végül is Gramsci elfogadja ezt a megállapítást azzal, hogy az új társadalom létrehozására új kultúrára is szükség van, amely különbözne a régitől. Ezért aztán „le kell rombolni a civilizáció jelenlegi formáját”. A futuristák – szerinte – elvégezték ezt a feladatot: „romboltak, romboltak, romboltak...megvolt nekik ez a tisztán forradalmi koncepciójuk”. De Gramsci hozzáteszi, hogy a rombolás nem jelentheti azt, hogy „megfosztjuk az emberiséget a fennmaradásához és fejlődéséhez szükséges anyagi javaktól, hanem csak azt jelentheti, hogy leromboljuk a régi szellemi hierarchiát, az előítéleteket, a bálványokat, a megkövesedett hagyományokat, azaz hogy nem félünk az újdonságtól...”.

Ebben az életszakaszában, amikor az akkori rendszer megváltoztatására irányuló szándéka olyan erős volt, Gramsci számára a futurizmus szimpatikus volt. És amikor első moszkvai tartózkodása idején (1922-1923) Trockij felkérte, hogy írjon cikket az olasz futurizmusról, szívesen elvállalta. Annál is inkább érdekelt, mert tudta, hogy Olaszországon kívül éppen az orosz futurizmus volt jelentős nemzetközileg is.²¹⁰ Gramsci ekkor azonban már kissé távolságtartóan írt a futurizmusról. „A háború előtti futurizmus legjelentősebb képviselői – Giovanni Papini kivételével, aki katolikus lett és megírta *Storia di Cristo* című könyvét – mind fasiszták lettek. A háború alatt a „mindvégig háború” és az imperializmus mindenre elszánt hirdetői voltak. Csak egy futurista, Aldo Palazzeschi volt a háború ellen...Marinetti, aki mindvégig magasztalta a háborút, közzétett egy kiáltványt, amelyben azt bizonygatta, hogy a háború az egyetlen eszköz, amely megtisztítja a világot. Egy tankcsapat kapitányaként vett részt a háborúban.” Ezután Gramsci a háború előtti futuristák szerepéről írt: „A háború előtt a futuristák nagyon népszerűek voltak a munkások körében. Megtörtént, hogy a futurista művészet megmozdulásain az olasz nagyvárosok színházaiban a munkások védték meg a futuristákat a fél-arisztokrata és burzsoá fiatalokkal szemben, akik összeverekedtek a futuristákkal.” Gramsci céloz a futuristák és D’Annunzio között fennálló kapcsolatra is. „D’Annunzio sohasem foglalt hivatalosan állást a futurizmusról. Meg kell jegyezni, hogy keletkezésekor a futurizmus kifejezetten antidannunziánus jellegű volt. Marinetti egyik első

²⁰⁹ Antonio Gramsci: *Marinetti rivoluzionario?*, in Antonio Gramsci: *Socialismo e fascismo. L’Ordine Nuovo 1921-1922.*, Torino, 1974. Einaudi. 20-22. old.

²¹⁰ Itt mindenekeelőtt a kiváló költőre, Majakovszkijra gondolhatunk.

könyvének ez volt a címe: *Les Dieux s'en vont et D'Annunzio reste*. Bár a háború alatt Marinetti és D'Annunzio politikai programjai sok ponton egyeztek, a futuristák mégis D'Annunzio-ellenesek maradtak.” Gramsci végül azzal fejezi be, hogy „a békekötés után a futurista mozgalom teljesen elveszítette sajátos karakterét és különböző irányzatokba olvadt fel.”²¹¹ Ez a rövid jellemzés helytálló is.

Benedetto Croce álláspontja a futurizmusról

A nápolyi filozófus, aki művészeti kérdésekben inkább konzervatív volt, mint liberális (ahogyan a politikában), finoman kifejezve sem kedvelte ezt az új művészeti irányzatot. Egyik 1918-as *Pensieri sull'arte dell'avvenire* című cikkében például ezt írja róla: a futurizmus „sem nem költészet, sem nem művészet”.²¹² Croce nem tudja elfogadni „az esztétikai futurizmus szélsőséges aktivizmusát”, mert – szerinte – „ez a mozgalom antihistorikus, mert elveti a történelmi múltat”.²¹³ Jól tudja, hogy a futuristák művei nagyon népszerűek voltak a Nagy Háború alatt: „nagy bánatomra, de megrökönyödés nélkül észlelem, hogy a fiatalok a lövészárkokban mindenféle dekadens és futurista dolgot olvasnak” és miután visszatértek a háborúból „teljesen átitatta őket ez a gyenge irodalom”. Még a kritikájától is eltekint ennek a „nem-művészeti” irányzatnak, de egy pozitív oldalát mégis elismeri. A futurizmus egy „nagyon fontos, bár kínos dokumentuma korunk szellemi állapotának”. A futurizmus egyik fő jellemvonása az, hogy ez a „művészeti iskola” nem rendelkezik sem vezéralakkal, sem kiemelkedő alkotásokkal. Croce sok munkát írt Olaszország és Európa történelméről és teljesen tudatában volt a kontinens és saját országa valós állapotának. Ebből a szemszögből érdekes kijelentést tesz: „A dekadentizmus és a futurizmus utolsó és szükséges következménye egy hosszan előkészített morális és intellektuális bomlási folyamatnak.”²¹⁴ Ez a megállapítás egybevág az általunk választott mottó értelmével.

²¹¹ Antonio Gramsci: *Una lettera a Trockij sul futurismo italiano*, in: Antonio Gramsci: *Le opere La prima antologia di tutti gli scritti*, Roma, 1997. Editori Riuniti, 138-141. old.

²¹² Benedetto Croce: *Dal libro dei pensieri*, Milano, 2002. Adelphi Edizioni, 27-32. old.

²¹³ Benedetto Croce: *Antistoricismo*, in: Benedetto Croce: *La mia filosofia*, Milano, 1993. Adelphi Edizioni, 79-82. old.

²¹⁴ U. o., 33. old.

Az értelmiségiek közhangulata a háborúval kapcsolatban

Az értelmiségiek közül nem csak az olasz futuristák voltak, akik óhajtották a háborút, a katonai konfliktust. Persze a futuristák romboló mentalitása igen jelentős mértékben járult hozzá a háború iránti lelkesedés elhatalmasodásához Európában.²¹⁵ Kiváló értelmiségiek: írók, költők, festők jelentettek szinte elsőként besorozásra és sokan közülük ott is maradtak a hadszíntéren. De mind ezen túl az olasz politikai életben is sokan voltak bábórpártiak. Igaz, hogy már 1913-tól három rivális politikai tendencia volt megfigyelhető Olaszországban a hadbalépés tekintetében. Voltak az interventisták (például az akkor még szocialista Mussolini), voltak a pacifisták és voltak a semlegesek, a neutralisták. Ez utóbbit a szocialisták bizonyos irányzata, például Gramsci képviselte.²¹⁶ Ezek mellett és a háttérben jelentős mértékben hatott az aktivista gondolkodásmódra Friedrich Nietzsche gondolatainak elterjedése Olaszországban.²¹⁷ Nietzsche bizonyos olvasata ugyanis felbátoríthatta azokat, akik „kalapáccsal akartak filozofálni” és az értékek teljes átértékelésében hittek.

A futuristák gondolkodásában sokféle irányzat és eszmeiség ötvöződött. A radikális megújulás szándéka áthatotta politikai gondolkodásukat és tevékenységüket. De itt egy fontos megkülönböztetést kell tenni, mert a futurizmus és a politika között nagyon kényes kapcsolat van, amelyet könnyen félre lehet magyarázni. Mit is jelent ez? A futurizmussal kapcsolatos szakirodalomban ma éles különbséget tesznek a kutatók az „első futuristák” politikai-ideológiai felfogása és az I. világháború utáni futurista generáció (az úgynevezett „második futurizmus” képviselőinek a) koncepciója között. Az első kategóriában az intervenció szellemiség (más nem politikai jellegű elképzelésekkel együtt) mindig jelen volt. Ez sok vonatkozásban összhangban állt a háború előtti más konkrét történelmi elképzelésekkel. Ezzel szemben viszont a második esetben, a Nagy Háború után, elsősorban

²¹⁵ Itt kell megemlíteni a francia értelmiségiek (írók, költők és képzőművészek) háború előtti lelkes hangulatát. Ezek közül is kiemelkedik Guillaume Apollinaire neve. A Marinettivel szembeni kemény bírálatai ellenére Apollinaire gondolkodására és művészetére is hatással volt a futurizmus. Lásd: Karafiáth Orsolya: *Marinetti, a futurizmus és a franciák*, in: Helikon, 2010. 3. sz. 389-395. old. A Helikon című folyóiratnak ez a száma (Szkárosi Endre szerkesztésében) teljes egészében a futurizmussal kapcsolatos írásokat tartalmaz.

²¹⁶ Lásd Antonio Gramsci cikkét: *Neutralità attiva ed operante*, in: Gramsci: *Le opere*.id. kiad. 3-7. old.

²¹⁷ Nietzsche hatása ekkor Magyarországon is nagyon jelentős volt, befolyásolta például Ady Endre művészetét is.

Marinetti újabb állásfoglalása szerint a futurizmus bizonyos elvei egybees-
tek a fasizmus ideáljaival. Ezért szükséges megtenni ezt az alapvető különb-
ségtételt a két irányzat között, mert nem lehet a futurizmust, *politikai vonat-*
kozásban, összemosni a fasizmussal.²¹⁸ Annál is inkább, mert ez az össze-
mosás sokáig akadálya volt (különösen a második világháború után) a futu-
rizmus értékei helyes megismerésének. Ahogyan helyesen állapítja meg
Alberto Abruzzese: „egy motivált újraolvasás során kiderül a mély és nem
felszínes, belső kapcsolat futuristák és politika között. Figyelem: futurizmus
és politika és nem – ahogyan sokáig tűnt – futurizmus és fasizmus között.
vagy futurizmus és nacionalizmus között. Még D’Annunzio esete is sokkal
bonyolultabb”.²¹⁹

Egy külön eset: D’Annunzio és Magyarország

A futuristák úgy tekintettek D’Annunzióra, mint olyan személyre, aki az
általuk bírált múltat testesítette meg. „multistának” („passatista”) nevezték,
mint sokan másokat is.²²⁰ A francia orientációjú D’Annunzio (akár csak
Marinetti) 1915-ben tért vissza azzal a meggyőződéssel, hogy csak a háború
tudja megmenteni az emberiséget.²²¹ Az interventista D’Annunzio számára
nem létezett más út csak a háborús konfliktusba való csatlakozás. Aki pedig
ettől tartózkodna, az vagy gyáva, vagy áruló, harmadik út nincs. Éppen a
futuristák hallgatták átszellemlülve a vatesz-költő háborús beszédeit és ép-
pen ők voltak azokon a tüntetéseken, amelyeken szorgalmazták a háborúba
való belépést. D’Annunzióval tökéletes összhangban, Marinetti így ír 1915-
ben, mielőtt Olaszország hadba lépett volna: a „háború a haladás tökéletes
csúcspontja és szintézise (agresszív gyorsaság + az erőfeszítések erőszakos
leegyszerűsítése a jólét felé). A háború a bátorság, az energiák és az értelem
villámló megjelenése mindenkiben. Az ambíció és heroizmus kötelező
iskolája, az élet kiteljesedése és a tökéletes szabadság a haza iránti odaadá-

²¹⁸ Lásd Szkárosi Endre tanulmányát ezzel kapcsolatban: *Elmúlt-e a futu-*
rizmus? Az irányzat recepciójának problémái, in: *Az olasz futurizmus és az*
európai modernség, id. kiad. 10-23. old.

²¹⁹ Alberto Abruzzese: *Futurismo e politica*, in: Ester Coen: *Futurismo*,
Firenze, 1986. Giunti, 62-63. old.

²²⁰ Alberto Asor Rosa: *La cultura*, in: *Storia d’Italia*, IV. köt. 1292. old.

²²¹ Igaz, hogy ez a gondolat elterjedt a francia értelmiségiek között is, akik
az első sorokban akartak harcolni az ellenség ellen. Erre jó példa Apolli-
naire esetén kívül (aki megsérült a háborúban) a kubista festő, Roger de la
Fresnaye.

sért”.²²² Ezekben a megjegyzéseiben is a bátorság már keveredik az interventizmus és a nacionalizmus szellemiségével, melyek majd a háború után is elméleti témái és gyakorlati megvalósulása lesz D’Annunzio tevékenységének. Talán még ennél is kifejezőbb és ismertebb Marinetti cikke: „A háború – a világ egyedüli megtisztítója”, ami a futurizmus támogatóinak és az interventistáknak is a szlogenjévé vált. És valóban: ezzel a tudattal mentek, lelkesen a háborúba (és sokan közülük az értelmetlen halálba).

A dekadens olasz író és költő művei nagyon ismertek voltak Magyarországon is. Az a szellemiség, amely könyveiből árad, jelentős hatást gyakorolt számos magyar értelmiség gondolatvilágában. Itt emlékeztetni kell elsősorban Kassák Lajosra (igaz: lényeges különbségekkel), aki 1915-ben írta például (a futuristáktól nem függetlenül) *Mesteremberek* című költeményét. „Tegnap még sírtunk s holnap, holnap talán a mi dolgunkat csodálja a század. Igen! Mert a mi csúnya tömpe újjainkból már zendül a friss erő, s holnap már áldomást tartunk az új falakon.” *Tett* című folyóirata körül gyülekeztek azok az új művészek, amelyek kapcsolódtak a nemzetközi irodalmi tendenciákhoz. Ebben a folyóiratban már érezhetőek a dezillúzió, a kiábrándultság hangjai, de a béke utáni vágy is. Tehát avantgárdok ők, a futurizmus sok illúziója nélkül.

Magyarországon ugyanis a helyzet más volt: már sok ember, fiatalok, katonák és értelmiségiek estek el a Nagy Háború első évében. Például Přemyslnél szörnyű öldöklés után több tízezer magyar katona esett orosz fogságba és sokan sohasem tértek vissza Szibériából. A magyarok nem érezték igazán magukénak ezt a háborút. Ez tükröződik az akkori elméleti és művészeti folyóiratokban. Kassák is tisztában volt az olasz interventizmus és háborús szellemiség jelenségével²²³ és beszélt is arról, hogy „az olasz monarchiának...fel kell készülnie a háborúra”. Mások is átvették a futurizmust, például Bortnyik Sándor²²⁴ vagy Mattis-Teutsch János. Scheiber Hugó ekkor futurista volt, közvetlen kapcsolatban állt Marinettivel, aki 1933-ban megnyitotta a magyar művész kiállítását Rómában. A háborús tematika elég szélesen volt jelen akkor a magyar képzőművészetben. Ez annak is köszönhető volt, hogy már 1913-ban a Nemzeti Szalonban Budapesten megtartották a futuristák, kubisták és expresszionis-

²²² Filippo Tommaso Marinetti: *1915. In quest’anno futurista*. in: *Teoria e invenzione futurista*, Milano, 1968. Mondadori, 289. old.

²²³ Lásd *A futurizmus* című fejezetet *Az izmusok története* című könyvből. Kassák Lajos: *Az izmusok története*, Budapest, 1972. Magvető Könyvkiadó, 62-75. old.

²²⁴ Borbély László: *Bortnyik*, Budapest, 1971. Corvina Kiadó.

ták nagyszabású kiállítását.²²⁵ Itt voltak Umberto Boccioni, Carlo Carrà és Giacomo Balla művei és a dinamizmus, mint fő motívum, átment a magyar köztudatba is.

A Nagy Háború végével azonban *egy nagy illúziónak is vége szakadt*. Annak az illúziónak, hogy a háború majd mindent megold. Ez az elképzelés – ahogyan azt a történelem is bizonyítja – hamis és téves. *A háború mindig irracionális és igazán semmit sem old meg*, hanem növeli a feszültséget és új konfliktusokat szül. Ez az egyik tanulsága az I. világháborús konfliktusnak és a háborút, az erőszakot dicsőítő futurista mozgalomnak.

Pavese és Bobbio: „a század gyermekei”

A két 20. századi piemonti szerző, Cesare Pavese és Norberto Bobbio (sőt, ahogyan később látni fogjuk, mások is, például Elio Vittorini) életútja párhuzamosan haladt: igaz, az egyik elismert, Premio Stregá-val kitüntetett író lett, a másik elismert filozófus, örökös szenátor. Mindketten torinóiak voltak és ismerték is egymást. A „kor hatalma” (Simone de Beauvoir) azonban őket is maga alá gyűrte és az 1930-as években, az 1940-es évek elején szinte teljesen hasonló politikai hibába estek: rövid ideig, karrierjük érdekében mindketten – különböző utakon – belesodródtak a fasiszta pártba, anélkül, hogy igazán elfogadták volna annak eszmeiségét. Arról a Paveséről van szó, akit a köztudat antifasisztának tud, arról a Bobbióról van szó, akit szociáliberális filozófusként ismerünk.

„A század gyermeke vagyok” – mondta egyik önéletrajzi írásában Bobbio. S valóban: hogy állást kaphasson az 1930-as években, levelet írt a Ducének, arra kérve őt, hogy – mint aki a torinói egyetemi fasiszta csoport (*Gruppi Universitari Fascisti, Gup*) tagja (1927-ben lépett be) – segítse őt tanársegédi álláshoz jutni. Bobbio életének erről a kitérőjéről sokáig nem beszélt, míg 1992-ben egy interjúban el nem mondta mindezt az *Il Foglio* című újság riporterének. Majd önéletrajzában teljes terjedelemben közölte ezeket a leveleket.²²⁶

Igazából azonban nem azonosult a fasiszta eszmevilággal. Baloldali barátai mindig is tudták, hogy csak az olvasás és a tanulás foglalkoztatta (akár csak Pavesét), a politika tulajdonképpen nem. Kilencven éves korában ki is mondta, hogy a kényelem vitte erre az útra: kényelmes volt a fasiszták

²²⁵ Erről a kiállításról lásd Gergely Mariann: *„Basta di >bello e buono>. L'influenza del futurismo sull'arte d'avanguardia ungherese*, in: *Depero. A futurista* (katalógus), Budapest, 2010. Magyar Nemzeti Galéria, 102-112. old.

²²⁶ Norberto Bobbio: *Autobiografia*, (Alberto Papuzzi gondozásában), Roma-Bari, 1999. Editori Laterza.

közt fasisztának látszani, az antifasiszták közt antifasisztának. Mindezek mellett kétszer is börtönbe zárták a fasizmus idején. Az 1940-es évek elején azonban aktívan részt vett az olasz ellenállási mozgalomban és végleg a liberál-szocializmus mellett kötelezte el magát, amelynek sajátos olasz doktrínáját ő maga dolgozta ki. Hatalmas hírnevet és presztizst szerzett tudományos munkáival: a 20. század végének egyik filozófiai „maître-penseur”-je lett, akit Olaszországon kívül is nagy hírnév övez.

Pavese, aki csak néhány hónappal volt idősebb Bobbiónál, - kényelmetlen kimondani – mégis hasonló utat járt be. Pavese értelmezésében mind a mai napig tartja magát az az nézet, hogy ellene volt a fasizmusnak, antifasiszta volt, belépett a kommunista pártba, baloldali, neorealista író volt.²²⁷ Mások már korán felfigyeltek arra, hogy műveiben a partizánokról olykor eléggé kiábrándító képet fest, majd hamar kiderítették, hogy Pavese 1932 és 1935 között a fasiszta párt (a *Partito Nazionale fascista*, *PNF*) tagja volt. Rövid elbeszélése jelent meg 1942-ben a Giuseppe Bottai által szerkesztett – a rezsimhez, igaz, csak gyenge szállal kötődő, de mégis a fasiszta rezsim lapja – az *Il Primato* című folyóiratban.²²⁸ Mindez nem mentette fel őt sem (akár Bobbio-t és többeket) attól, hogy politikai okok miatt 1935-ben letartóztassák és száműzzék Délre, Brancalone Calabrò-ba. Itt azonban „csak” egy évet maradt, mert a Ducéhez címzett két levele folytán hamarosan visszatérhetett Torinóba. Újból kedvenc dombjai, folyói, rétjei és völgyei között sétálhatott és biciklizhetett. Száműzetése azonban – újból kényelmetlen ezt is kimondani – nem tette őt automatikusan a fasiszta rezsim ellenségévé. Sőt, bizonyos tények azt bizonyítják, hogy néhány kérdésben osztotta is a rezsim felfogását.

Erre is csak sokkal később, 1990-ben derült fény. A *La Stampa* 1990. augusztus 8-án közölte Pavese 1942-'43-ban (részben a Salò-i Köztársaság idején) írt, úgynevezett „Titkos napló”-ját (*Taccuino segreto*). Ebben többek között így ír: „csak az antifasiszták ismerik a fasizmus értékeit: mindazt, ami belőlük hiányzik. Látszik, hogy semmijük sincs. Az értelmiségiek túl sokat számítottak az olasz életben. De ők meghunyászkodók, veszekedősek, hiúak. Vissza kell térni az államhoz, a kultúrájánál magasabb rangú politikai személyiségekhez. Azt mondják, hogy ez barbárság, de ez nem igaz. Ez éppen hogy a rend lenne. A fasizmus felvetett problémákat, igaz, nem mindet oldotta meg. Ezek a szalámik tagadják a fasizmust és a problémákat,

²²⁷ Ennek a nézetnek első megfogalmazója Pavese barátja és életrajzírója, Davide Lajolo volt. Lásd: *Il „vizio assurdo”. Storia di Cesare Pavese*, Milano, 1960. Il Saggiatore.

²²⁸ *Antologia di Primato*, (Vittorio Vettori gondozásában), Roma, 1968. De Luca editore, 317-324. old.

majd kijelentik, hogy már meg vannak oldva. Na, most marhászkodunk? Egy dolog mérgesít. Az antifasiszták mindent tudnak, minden átvészelnék, de amikor vitatkoznak, csak veszekszenek...Mindez jól mutatja, hogy a latin virtusnak vagy semmi sem hiányzik vagy csak a fegyvelmezés...A fasizmus ez a fegyvelmezés. Az olaszok morgolódnak, de ez végül is jót tesz nekik.”

A titkos napló közzététele hatalmas vihart kavart az olasz irodalmi és filozófiai közvéleményben, amelynek szintén a La Stampa adott teret. Reagált rá a neves író, Natalia Ginsburg²²⁹, aki szerint „fasisztának nevezni őt tiszta örültség” („*chiamarlo fascista è una follia pura*”), mert aki ismerte személyesen, tudta és látta, hogy személyisége egésze a fasizmus ellentéte volt. Hasonlóan vélekedik Fernanda Pivano, az író egykori szerelme.²³⁰ Szerinte teljességgel „lehetetlen a pavesei mítoszok és művek mögött a fasizmus szabadság-gyilkos és totalitárius eszméihez való kapcsolódást látni”. Megszólalt a vitában a neves filozófus, Gianni Vattimo is, aki Pavese összetett személyiségére hivatkozva felveti, hogy egyszer s mindenkorra le kell számolni egy szerzőhöz kapcsolódó mítoszokkal.

Ez a „Titkos napló”, amelynek hitelességét azóta senki sem kérdőjelezte meg, Pavese életének és nem életművének egyik vonatkozását tárja az érdeklődő olvasó elé. Műveiben – valóban – a fasiszta ideológiának semmiféle jelét nem lehet felfedezni. Akárcsak kortársa, Bobbio, ő sem igazán érdeklődött a politika, a különböző ideológiák iránt. El volt foglalva saját belső vívódásaival, magányosnak érezte magát, igazán sohasem tartozott sehová és senkihez. Ez a tragikus életérzés tükröződik műveiben, a nagyon ritka boldog pillanatok mellett. Emellett azonban mindketten belesodrótak valahova, ahová nem szerettek volna tartozni. Így saját identitásuk is kérdéssé vál(ha)t.

Ugyanez jellemezte a szintén száz éve született Elio Vittorini életét is. Kezdetben (1931 és 1937 között) ő is a fasiszta párt tagja volt. A firenzei fasiszta szervezet lapjában, a *Bargello*-ban publikált, amely a rendszer mellett teljes egészében elkötelezett lap volt. Ezekben az írásokban kifejtette „baloldali” fasiszta álláspontját, amely az antikapitalizmuson alapult. Középről figyelte az olasz és nemzetközi politikát. A spanyol polgárháborúról szóló egyik Franco-ellenes írása miatt gyanús lett a hatóságoknak és kizárták a fasiszta pártból. Ekkor csatlakozott a földalatti kommunista csoportokhoz és ezután lassan antifasiszta lett.

²²⁹ Natalia Ginsburg (tulajdonképpen Natalia Levi) az 1944-ben mártírhalált halt orosz származású Leone Ginsburg felesége volt. Leone Ginsburgról Bobbio rendkívül szép sorokat ír önéletrajzában.

²³⁰ Fernanda Pivano egyik késői interjújában Paveséről mint „mesteréről” beszélt.

Az 1990-es években, amikor számos művészlől, gondolkodóról kiderült, hogy pályájuk egy szakaszán valamilyen mértékben kapcsolatban álltak a fasiszta párttal, Indro Montanelli, a neves történész a *Corriere della Sera* című napilap hasábjain közzétett egy (kissé cinikus és önfelmentő) cikket saját rovatában *Elio Vittorini fascista? Lo eravamo tutti* címmel.²³¹ Ezt a cikket annak apropójából írta, hogy kitudódott: Vittoríni himnuszt írt a Ducéhoz.

Montanelli ebben a cikkében a következőket írja: „saját generációm-ból mindenki, tényleg mindenki kivétel nélkül, átment egy fasiszta szakaszra. A fasiszmussal együtt születünk, a fasiszmus alakított bennünket, hogy legyünk valakik vagy valamik, egyetemi éveinkig nem tudtunk mást csinálni, csak fasisztaként létezni, és nem is volt nehéz, mert a fasiszmusnak volt egy jó oldala, azaz egy perverziója: mindenki fel tudta használni valamilyen módon, mert mindenki azt látott benne, amit akart. A konzervatívok számára ez a Rend és a Tekintély visszaállítása volt. A katolikusok számára a Konkordátum, azaz a Trón és az Oltár jegyessége. A nacionalisták számára a Risorgimento és az egységes állam betetőzése. A populisták számára a forradalom soreliánus megvalósulása. Tehát, ahogyan egyszer Pirandello mondta nekem: olyan „üres cső volt, amit mindenki azzal töltött meg, ami leginkább tetszett neki”. Sőt, mi több, olyan különleges márka volt, amely alatt csempészárúval lehetett kereskedni. A Duce nevében bármely eszmének lehetett valaki hirdetője, még a marxista eszméé is (amilyen Ugo Spirito teljes korporativista eszméjének alkalmazása). Ezért történhetett meg tehát, hogy életünk első fázisában nem volt nehéz, és majdnem elkerülhetetlen volt nem fasisztának lenni.” Az olasz értelmiségnek az a része, amely valamilyen formában kompromittálódott a fasiszmussal (mert Montanelli állításával szemben nem mindenki vált fasisztává²³²), az 1930-as évek végén kezdett elfordulni a fasiszmustól, amikor az egyre inkább „másolni kezdte a nácizmust”. Montanelli szerint „azért, hogy túléljünk és mondhassunk valamit ellene, belépőt kellett fizetnünk”. Valóban ilyen egyszerű lett volna ez? És mi történt azokkal, akik ezt a belépőt nem akarták megfizetni? Száműzetés, börtön és halál.

²³¹ Indro Montanelli: *Elio Vittorini fascista? Lo eravamo tutti*, Corriere della sera, 1997. június 11. 40. old.

²³² Gondolunk itt a szintén Torinóban élő filozófusra, Antonio Gramscira. Igaz, még Pietro Ingrao, a későbbi kommunista pártvezér is azt mondta ekkor: „Duce, sei tutti noi!”.

Gramsci fasizmus-értelmezése

A 20. századi olasz történelem egyik kétségtelenül legmeghatározóbb eseménye az olasz fasizmus hatalomra jutása, uralma, majd felbomlásának hosszú folyamata volt. A hivatalosan 1922-től 1943-ig, majd a *Repubblica di Salò* esetében egészen 1945-ig elhúzódó fasiszta időszak előzményei sokkal korábbra nyúlnak vissza. Gondoljunk csak Filippo Tommaso Marinetti által kezdeményezett futurista mozgalomra, vagy utóéletére az I. és II. Olasz Köztársaság idején.²³³ Tehát olyan történeti, politikai, ideológiai, társadalmi és nem utolsósorban kulturális jelenségről van szó a fasizmus esetében, amely szinte az egész olasz 20. századot átívelte és bizonyos tekintetben meghatározta.²³⁴

Szélsőséges retorikája, majd később erőszakos akciói miatt az olasz fasizmus korán szembetalálta magát a baloldali, szocialista, majd kommunista eszmeiséggel és forradalmi cselekvéssel. Mindkét mozgalom – természetesen eltérő taktikával, stratégiával és főként teljesen más jövőképpel – a felbomlóban és végső válságában lévő társadalomra való reagálásból született. A történelmi események részletes felidézése nem ennek a tanulmánynak a feladata. Mussolini pályafutása, pálfordulása, a szörnyű Nagy Háború következményei, a fasizmus kialakulása, megszilárdulása, kiépülése, gyarmatszerző háborúi és felbomlása megszámlálhatatlan szakkönyv, tudományos és ismeretterjesztő írás témája.²³⁵ Mi arra vállalkozunk, hogy az olasz fasizmus (és Mussolini) egyik legnagyobb ellenfelének, Antonio Gramscinak a fasizmusról szóló reflexióit mutassuk be és elemezzük.

Az elmaradott Szárdínia szigetéről a torinói gyárvárosba egyetemre került Gramsci számára új világ nyílt meg. Korán bekapcsolódott az ottani munkásmozgalomba, újságíróként működött, majd a háború után a gyárfoglaló mozgalom egyik szervezője lett.²³⁶ Már ekkor is felfedezhető volt írásainak az a teoretikus vonulata, amely megkülönböztette őt társaitól. Elmélyült, komoly történeti látásmóddal rendelkező filozófus lett, ahogyan az

²³³ A futurizmusról lásd *Az olasz futurizmus és az európai modernség* című, már idézett tanulmánykötetet.

²³⁴ Az olasz fasizmus nemzetközi szakirodalma igen terjedelmes. Lásd például Renzo De Felice: *Breve storia del fascismo*, Milánó, 2002. Mondadori.

²³⁵ Az egyik legalaposabb monográfiát Ormos Mária írta. Lásd: Ormos Mária: *Mussolini. Politikai életrajz*, Budapest, 1987. Kossuth Könyvkiadó. Más jellegű, de alapos könyvet tett közzé róla Kis Aladár: *A Duce* címmel (Budapest, 1989. Zrínyi Katonai Kiadó).

²³⁶ Gramsci életéről lásd Giuseppe Fiori: *Vita di Antonio Gramsci*, I-II. köt. Roma, 1991. L'Unità Kiadó.

teljesen világosan látszik nevezetes *Börtönfüzeteiből*. Számára a történelmi események elemzése, de a napi történések elméleti reflexiói is érdeklődésnek középpontjában álltak. Elméleti – de nem elvont – módon volt képes elemezni a történéseket. Ez adja Gramsci különleges helyét az olasz antifaszista mozgalomban és egyúttal a (marxista) filozófia 20. századi történetében is. Ismerte Mussolini is, mint szocialista politikust és később parlamenti képviselőt.²³⁷ A Duce érezte, hogy ez a törékeny alkatú ember nagyon jelentős ellenfele: ezért is tartóztattatta le 1926-ban és a börtönben elszenvedett sérelmei, betegségei miatt pár nappal szabadulása után, 1937-ben halt meg.

A Nagy Háború szörnyű pusztítást vitt végbe nem csupán a materiális tárgyokban, a környezetben, hanem és elsősorban az emberekben, morális tudatukban. A szakirodalom gyakran utal arra, hogy a háborúból visszatérő volt katonáknak megváltozott a világról, az emberekről, a társadalomról vallott képe. Éppen a leszerelt katonák voltak azok, akiket – harci tapasztalataik alapján – be lehetett vonni most már a háború utáni, de egyáltalán nem békés politikai küzdelmekbe. Nem véletlen, hogy ekkor jött létre a don Luigi Sturzo által alapított Partito Popolare és egy hosszabb folyamat, a Szocialista Párt szakadása után 1921-ben az Olaszországi Kommunista Párt. A mindig is interventista, majd háborúpárti Mussolini számára fontos tartalékerőt jelentett ez a háborús tapasztalatokkal rendelkező tömeg. Ő ugyanis abban reménykedett, hogy velük sikerül majd megváltoztatnia az olasz helyzetet. Ennek feltétele, hogy „eltakarítsák” az útból azokat, akik ezt gátolják: azaz a baloldaliakat, a szocialistákat. A „*fasci di combattimento*” csapata létrehozásának egyik indoka ez volt. Jelentős mértékben közrejátszott még ebben a folyamatban az olasz nacionalizmus, különösen D’Annunzio-féle változatában. Ugyanakkor a helyzetet egyfajta konfúzió jellemezte, amelybe a rohamosztagok kegyetlenkedései, a munkásság jogos ellenakciói is beletartoztak. A szocialista pártot pedig frakciózás osztotta meg.

Gramsci élete során többször is szembetalálta magát a faszizmus jelenőségével és bár különböző időszakokban más- és másképpen reflektált rá, elvitathatatlanul ő az olasz antifaszista eszme és mozgalom egyik legkövetkezetesebb képviselője.

A pártpolitikus Gramsci a faszizmusról

Az első időszak, amikor Gramsci fellép a faszizmussal szemben, az rögtön a háború befejezése, illetve a munkásság mozgalmának megindulása idején

²³⁷ Mussolinival annak szocialista időszakában nem találkozott. Tudtak egymásról, de személyesen csak 1925-ben a Képviselőházban találkoztak. Lásd: Giuseppe Fiori: *Vita di Antonio Gramsci*, id. kiad. II. köt. 224. old.

történt. Felteszi a kérdést: „Hogyan lehet uralni azokat a hatalmas társadalmi erőket, amelyeket a háború felszabadított? Hogyan lehet megszervezni őket...és politikai formát adni nekik?”.²³⁸ Ekkor úgy véli, hogy a munkáságnak kell kezébe venni a hatalmat, és az Olasz Szocialista Párt irányításával az ipari üzemek gyűlésein kell felkészíteni a munkásokat az ellenük fellépő új erő, a fasiszta squadrizmus (rohamsapatok) ellen. Azt írja, hogy az „állandó propaganda és meggyőzés révén gyökeresen meg lehet változtatni a dolgozók érzés- és gondolatvilágát”. Természetesen ezt nem tartja elegendőnek és gazdasági szférán keresztül akarja elérni a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalatából merített proletárdiktatúrát, amelynek „katonai jellege legyen”. (PI. 88.) „A proletariátusnak nincs sok tapasztalata a kormányzás és irányítás művészetében. A burzsoázia erős – nyílt vagy alattomos, erőszakos vagy passzív – ellenállást fog kifejteni a szocialista állam ellen. Csak politikailag képzett proletariátus...teremtheti meg a diktatúrát”. (PI. 89.) Az antifasizmusnak ebben a korai időszakára jellemzőek Gramscinak ezek a gondolatai, de már csírájukban hordozzák későbbi, érett felfogását. Tehát mindenképpen felvállalja az erőszak szerepét, de a munkásság meggyőzését ugyanilyen fontosnak tartja. Már itt felmerül nála a *konszenzus* gondolata, de – későbbi kifejezésével élve – a mozgóháború felfogása is. Ebben a kezdeti, 1919-'20-ra jellemző felfogásában túlsúlyban van nála az *erőszakos praxis* és a fasizmussal szembeni nyílt (akár fegyveres) fellépés is. Komoly történetfilozófiájának alapelvei is megjelennek már írásaiban. Tisztán látja, hogy „az emberi társadalom a burzsoá állam felbomlási folyamatával összefüggő, rendkívül felgyorsult széthullási folyamatot él át.” (PI. 88.) Ebben – az ekkor más filozófusok által is diagnosztizált – általános válságban jelentkezik a fasizmus is, amely sajátosan rá jellemző erőszakos eszközökkel akarja megszerezni a hatalmat. A hatalomért folyó küzdelemben tehát szükséges a *nyílt konfrontáció*.

Az 1919-1920-ig tartó úgynevezett „vörös kétév” (*Biennio rosso*) éles és erőszakos harcot eredményezett a két tábor között. Ez a munkásság részéről gazdasági téren kezdődő harc a torinói gyárfoglaló mozgalmakkal, akciókkal indul, amelyben a munkásság kipróbálhatta, hogy meg tudja-e szervezni a gyári munkát, a termelést a tulajdonosok irányítása nélkül. Hatalmas feladatot jelentett ez és éles konfliktusokkal járt. A gyárfoglaló akciók azonban nem terjedtek túl az „olasz csizma” néhány tartományán, ezért szükségképpen elbukott. Gramscinak ez alkalmat adott arra, hogy elemezze a bukás okait. Történetfelfogásában ekkor kezd körvonalazódní az a szemlélet, hogy – bár az olasz munkásság törekszik a gyors társadalmi-történelmi

²³⁸ Antonio Gramsci: *Politikai írások (1916-1926)*, Budapest, 1985. Kosuth Könyvkiadó, 79-83. old. (A továbbiakban: PI.)

változásokra, ezek mégis *folyamatjellegűek*. Maga a gyári tanácsok mozgalmá is azt bizonyította számára, hogy a „proletárállam megeremtése nem varázslat: maga is alakulás, fejlődési folyamat. Előkészítő munkát igényel a megszervezése és a propagandája”. (PI. 97.)

Ez fontos elméleti felismerése volt, de az 1920-as évek legelején a probléma még akut volt és igényelte az északi munkásság és a déli paraszt-ság összefogását, amit Gramsci számtalanszor sürgetett is. „A gyári munkások és a szegényparasztok a proletárforradalom két erőforrása”. (PI. 103.) Láttá viszont azt is, hogy 1920-ra a helyzet *rendkívüli mértékben kiéleződött*. „Az osztályharc mostani szakasza után Olaszországban vagy az következik, hogy a forradalmi proletariátus megszerzi a politikai hatalmat, hogy új termelési és elosztási módra térjen át, vagy a tulajdonos osztály és a kormányzó kasztok szörnyű reakciója következik.” (PI. 133.) Ez a „vagy-vagy” szituáció volt jellemző az olasz helyzetre egészen 1922 októberéig, a *Marcia su Romáig* (és még az után néhány rövid évig). Azonban a szocialista párt azzal a feltételezéssel él, hogy a sok háborús és belső politikai konfliktussal terhelt év után ki kell egyezni az akkor szerveződő fasiszta mozgalommal. Gramsci hevesen bírálta az akkori szocialista pártvezetést, amely paktumot kötött a fasisztákkal, az gondolván, hogy ez a pacifikálódás útja. Az egyezés, az úgynevezett *Megbékélési Paktum* mégis megtörtént, amit a torinói szocialisták ordinovista szárnya hivatalosan elutasított.²³⁹ A szocialista párt radikális csoportja már ezt megelőzően is inkább a Komintern felé orientálódott, aminek következtében 1921. január 21-én Livornóban kiléptek a pártból és létrehozták az Olaszországi Kommunista Pártot. A meggyezés pedig a fasiszta pártot is megosztotta.

Gramsci 1921-ben több cikkében is foglalkozik a fasiszta párttal. Mint az *Ordine Nuovo* című lap szerkesztője, az eseményekre reflektálva írja cikkeit. Ahogyan ez történni szokott, ezek mindig magukon viselik a napi történések hangulatát és csak ritkán távlatos inspirációjuk és orientációjuk. Gramsci ezekről azt mondta később, amikor többször sürgették őt, hogy adjon ki belőlük egy válogatást, hogy ezek a „nappal együtt halnak el”. Számunkra azonban érdekesekek, mert egyrészt kordokumentum jellegűek, másrészt pedig mutatják, hogyan fejlődött Gramsci gondolkodása a társadalmi-politikai eseményekre való reflektálás közben.

²³⁹ Ebben az 1921. augusztus 2-án megkötött *Római egyezményben* a felek (az Olasz Szocialista Párt Vezetősége és parlamenti csoportja és az Általános Munkásszövetség egyrészt, másrészt a fasiszták parlamenti csoportjának megbízottai) kimondták, hogy tartózkodnak az erőszak és a fegyveres megtorlás alkalmazásától a politikai harcban. A fasiszták részéről mindez frott malaszt maradt, ami újabb konfliktusok forrása lett.

A *Majmok Népe* című 1921. január 9-i cikkében támadja a munkásságot majmoló kispolgárságot, azt a réteget, amelynek tagjai most – a fasizmus álarcában – utcára vonulnak és „egyre arcátlanabbul és agresszívabban lépnek fel a munkáskamarák és a szocialista községtanácsok ellen, egyre nyíltabban fejezik ki azonosulásukat a felkelést, a barikádharcot hirdető D’Annunzióval”. (PI. 150.) Mindezt pedig Giolitti „békében hagyja”, akit később is a fasizmus meggátolására alkalmatlan miniszterelnöknek tartott. Minthogy a fasiszták – írja Gramsci 1921. június 11-én – „harc tevékenységük hat hónapja alatt számos, igen súlyos bűncselekményt követtek el” és „Olaszország egész területén olyan mennyiségű fegyver- és lőszerraktárakkal rendelkeznek, hogy az elegendő lenne legalább félmillió hadsereg fel-fegyverzésére”, az újonnan létrejött kommunista pártnak egy feladata maradt: „kiadni a felkelés jelszavát”. (PI. 159-160.) Miután felismerte, hogy a „fasiszták katonai típusú hierarchikus rendszert szerveztek” Olaszországban, Gramsci ekkor a mozgósítás, a „mozgóháború” mellett agitál. Lát is erre némi esélyt, hiszen úgy ítéli meg, hogy – a *Megbékélési paktum* fasiszták által történt eltérő értékelése folytán a fasizmus egy válságos szakaszon megy át. Két részre szakadni látszott a fasiszta párt: „a fasiszta mozgalom válsága szakadáshoz vezet. A parlamentáris szárny Mussolini vezetésével, a középrétegekre – a hivatalnokokra, kiskereskedőkre, kisiparosokra – támaszkodva próbálja megalakítani politikai szervezetét, s szükségszerűen együttműködésre törekszik a szocialistákkal és a néppártiakkal. A békiülékenységet ellenző szárny, amely az agrártőkés érdekek közvetlen fegyveres védelmének szükségességét hangsúlyozza, folytatni fogja proletárelles akcióit.” (PI. 164.) Gramsci látja a „két fasizmus” jelenségét, de nem téved meg. Tudja, hogy: „A fasizmus...továbbra is létezni fog...”. (PI. 165.)

Gramsci Moszkvában és Bécsben

Gramsci és a fasizmus kérdésének egyik fontos momentuma, hogy – úgy is, mint a torinói ordinovista mozgalom vezetőjét és nagytekintélyű politikusát és teoretikusát – 1922 májusában a párt a Kominternbe delegálja. Lettországon keresztül 1922 júniusában érkezik Moszkvába, ahol részt vesz a Komintern kibővített VB második ülésén. *Tehát Gramsci nem volt Itáliában a Marcia su Roma idején.* Moszkvában viszont – egy rövid, egészségügyi szanatóriumi gyógykezelés után (ahol megismerkedik későbbi feleségével, két gyermeke édesanyjával, Julia Schuchttal) – aktívan bekapcsolódott a Komintern munkájába. Már novemberben és decemberben is ott van a Komintern IV. kongresszusán, ahol az „olasz kérdés” is napirenden van. Felszólal a Komintern III. kibővített VB ülésén és megismerkedik a szovjet vezetőkkel. Ekkor vita alakult ki arról, vajon a fasizmus átmeneti jelenség-e? Zinovjev a *Marcia su Roma* után a Komintern elnökségi ülésén a „jelenség átmeneti jellegéről”

beszél. Október 28-át így ítélte meg: „Történelmi szempontból ez egy komédia. Néhány hónap múlva a helyzet a munkásosztály előnyére fog változni. Ez most csak egy komoly államcsíny, egy igazi ellenforradalom.”²⁴⁰ Radek, akivel Gramsci közvetlen kapcsolatban állt, hiszen Moszkvában tartózkodott 1922 májusától, teljesen másként látta az eseményeket: „hatalmas szellemi és politikai vereségként” értékelte a *Marcia su Romát*. Gramsci ezt a vonalat érezhette magához közelebb.

Moszkvai és majd később bécsi tartózkodása²⁴¹ miatt Gramsci távolra került az olasz eseményektől. Ennek kettős következménye volt: nem írta napról-napra azokat a krónikákat, elemzéseket, amelyeket addig mindig csinált. Az akkori hírforrások nagyrészt a társak beszámolóira, kisebb híradásokra és hírforrásokra korlátozódtak. Ez lecsökkentette számára az akkori terepet, az elméletalkotás lehetőségét. Ugyanakkor viszont a földrajzi és eszmei-politikai távolság az olasz eseményektől fel is erősíti benne az egész *addigi tevékenységének mélyebb átgondolását*. Ezt fejezi ki *Mi a teendő?* című cikke, amely a *Voce della gioventù* 1923. november 1-i számában jelent meg.

Felteszi a kérdést: „Miért szenvedett vereséget az olasz munkásosztály? Miért nem volt egységes? Miért sikerült a fasizmusnak megbontania, nemcsak fizikailag, ideológiailag is a szocialista pártot, amely pedig a dolgozó nép hagyományos pártja volt? A kommunista párt miért nem fejlődött rohamosan az 1921-'22-es években és miért nem sikerült maga köré csoportosítania a proletariátus és a paraszti tömegek többségét?”²⁴² Válasza is megvan ezekre a kérdésekre: „Mit kell tenni azonnal?...gyengeségünk kíméletlen önkritikáját kell adni”. „Azzal kell kezdeni, hogy feltesszük a kérdést magunknak: miért veszítettünk, kik voltunk, mit akartunk, hová akartunk eljutni”? Sőt, szerinte még egy általánosabb, történetfilozófiai kérdést is fel kell tenni: „Miért voltak forradalmi szempontból mindig is gyengék az olasz proletárpártok? Miért mondtak csődöt, amikor a szavakról a tettekre kellett rátérniük?”. Gramsci válasza egy *döntő felismerést* tartalmaz: „Nem ismerték azt a helyzetet, amelyben működniük kellett, nem ismerték azt a terepet, amelyen harcolniuk kellett.” Az olasz szocialisták harminc éves történetük

²⁴⁰ Spriano: *Storia del partito comunista italiano*, 1. *Da Bordiga a Gramsci*, I. rész, Roma, 1990. Editrice Unità, 239. old.

²⁴¹ 1923 decemberében pedig Bécsbe küldik, ahol az olasz párt és más európai pártok közti összeköttetést szervező irodát vezeti. Otthon pedig éppen ekkor elfogatóparancsot adtak ki ellene.

²⁴² Antonio Gramsci: *Ifjúkori írások 1914-1926*, (Szerk.: Szalai Zoltán), Budapest, MKKE Társadalomelméleti Kollégium kiadása, 130-133. old. (A továbbiakban: IFI.)

alatt „egy olyan könyvet sem produkáltak, amely Olaszország gazdasági-társadalmi struktúráját tanulmányozta volna...”. Nincs könyv és információ az olasz pártokról, az olasz Dél helyzetéről stb. „*Mi nem ismerjük Olaszországot.*” Súlyos kijelentés ezt. Sőt, teszi hozzá, „ami még ennél is rosszabb, alkalmas eszközeink sincsenek, hogy megismerjük Olaszországot, milyen is az a valóságban.” Majd: „nem erősítettük meg aktivistáink tudatát morális és pszichológiai jellegű bizonyosságokkal. Hogyan lehet így csodálni, hogy néhány munkás fasiszta lett?”. Úgy érzi, távol Olaszországtól, hogy a „fasiszta ideológia elvesztette expanzivitását, sőt hátrálni kényszerül”, majd a fiatal olvasók önbizalmát fokozó mondattal zárja cikkét. Gramsci morális alapelveihez tartozott mindig is a közönyösség és a pesszimizmus elutasítása: most is úgy vélte: még nincs veszve minden, de *mindent másképpen kell csinálni.*

Új utakon

Bécsből történő hazautazása után első feladata közé tartozott az *Ordine Nuovo* című lap újraindítása, amelynek programjában az előbbi gondolatok (brosúrák, könyvek kiadása) mellett felveti az újság és a tömegek közötti kapcsolat, a *konszenzus* megteremtését és megőrzését. „Meg kell tehát szervezni a konszenzust” – írja. (IFI, 143.) Ennek a szellemnek a nevében új napilap kiadását javasolja *L'Unità* címmel, amely már gondolkodásának új irányát is jelzi. Megváltozott addigi felfogása: most széles antifasiszta blokkban kezd gondolkodni, amely olyan tömörülés lenne, ahová bármely irányzat beletartozna, ha elítéli a fasiszmus egyre erősödő és kegyetlen rendszerét.

Különösen erőteljesen bírálja viszont Mussolinit. „Vezér” című, 1924. március 1-én megjelent cikkében így jellemzi a kort és a fasiszta vezető: Olaszországban jelenleg fasiszta rendszer van, élén Benito Mussolinivel...Ismerjük ezt az arcot, szemforgatását, amelynek vadsága korábban a burzsoáziát, ma pedig a proletariátust hívatott elrettenteni. Ismerjük ezt a mindig fenyegetően ökölbe szorított kezét. Ismerjük ezeket a fogásokat...és mindez, ha közelről megnézzük, valóban hatásos és döbbenetes. De hogy (Mussolini) >vezető> lenne?...Mint >vezető> nem állt a helyzet magaslatán...mert nem is volt az.” (PI. 180-181.) Majd így folytatja: „Benito Mussolini megszerezte a hatalmat és korlátlan önkénnyel meg a legkegyetlenebb megtorlásokkal tartja fenn...Egész elmélete fizikai maszkiájában rejlik: szemforgatásában, a mindig fenyegetően ökölbe szorított kezben.” (PI. 181.)

De még optimista: „a fasiszta rendszer meg fog szűnni...kimerül és elhal... – írja. (FI. 183.) Ezt a helyzetmegítélést az a pillanatnyi elbizonytalanodás okozta, mely az 1924-es *Matteotti-gyilkosság* után valóban érezhető

volt Olaszországban. Úgy véli, hogy „fellazulás kezdődött a fasiszmus által irányított és ellenőrzött állami intézményekben és e büntény kiváltotta tiltakozási hullám meglepte a fasiszta pártot: pánikba esett és megzavarodott”, a fasiszta párt vezetői elveszítették magabiztosságukat, és hibát hibára halmoztak. (PI. 186.) „Matteotti meggyilkolása ismételten bizonyította, hogy a fasiszta párt sohasem lesz képes a megszokott normáknak megfelelő kormányzó párttá válni, valamint azt, hogy Mussolini az államférfi és a diktátor tulajdonságaiból csak néhány látványos külsőséges pózzal rendelkezik. Mussolini nem lett a nemzeti eszmény hordozója, vidéki folklórjelenség csupán...”. (U. o.)

Ekkor, a Matteotti-gyilkosság után merül fel benne 1921 után újból a „két fasizmus” elve. Tisztán látja, hogy „a világ és az olasz helyzet 1924-ben nem olyan, mint 1920-ban volt, mert mi magunk sem vagyunk már olyanok, mint 1920-ban és nem is akarunk újból olyanok lenni.” (IFI. 139.) Az *olasz helyzet elemzése* című (először csak 1967-ben publikált) hosszabb írásában a fasizmus két irányzatáról beszél. „Egyrészt a Federzoni-, Rocco-, Volpi-féle irányzat, amely a *Marcia su Roma* utáni időszak minden következményét le akarja vonni. Likvidálni akarja a fasiszta pártot, mint politikai szervezetet és be akarja építeni az államapparátusba a fasizmusnak minden más párt elleni harcában létrehozott burzsoá erőpozícióját. Ez az irányzat a Koronával és a főparancsnoksággal együttesen tevékenykedik.” (IFI. 174.) „A másik irányzatot hivatalosan Farinacci testesíti meg”, aki a fináncnöke és a kispolgárság akarátát egy erős párt képviselőjében képzelel el. „A fasiszta kispolgárság a pártban látja védelmének eszközét...a párton keresztül akar nyomást gyakorolni a kormányra, hogy megakadályozza annak szétzúzását”. (IFI. 175.) Mindez természetesen nem jelentette Gramsci számára azt, hogy a fasizmus el fog tűnni az olasz politika színteréről, de mint gyakorló politikus, egyúttal reményeit is megfogalmazta ezekben az írásaiban.

Ebből a szempontból figyelemre méltó az a vita, amit Gramsci (egyetlen) felszólalása váltott ki a Képviselőházban közte és Mussolini, illetve más fasiszta képviselők között. Az 1925. május 16-án lezajlott heves szóváltás pecsételhette meg nem sokkal ezután a szárd gondolkodó sorsát, amikor is 20 év börtönre ítélték a gyenge fizikumú politikust. A polémia a szervezetek (elsősorban a szabadkőműves és más illegális szervezet) betiltásáról szólt. Gramsci érezte, tudta, hogy látenszen már ez a benyújtott törvényjavaslat *minden szervezet* (így az ellenzéki pártok) betiltását készíti elő, így: szelíden, halkán, de egyértelműen elítélően kezdte felszólalását. A fasiszta párt tagjai (köztük Mussolini és Farinacci is) számtalanszor közbeszóltak, megszakítva Gramsci szigorúan fegyelmezett beszédét, aki nem engedte magát eltéríteni eredeti, jól felépített beszédének menetétől. Ez a főlény irritálta Mussolinit, aki mindenképpen el akarta hallgattatni – aho-

gyan később Gramscit jellemezte is – ezt az „púpos filozófia professzort”. A forradalmi mozgalom – hangoztatta Gramsci az olasz Képviselőházban – le fogja győzni a fasizmust, mert az olaszok többségét (a munkásokat és a parasztokat) képviseli, a fasizmus pedig az eddigi konszenzusát botítésekkel érte el („*Il vostro è un consenso ottenuto col bastone*”).

Gramsci ekkor már látta, hogy a megerősödő és egyre jobban kiépülő fasiszta diktatúrával szemben az ellenzéknek taktikát kell változtatni.²⁴³ Maga is felveti a kérdést, hogy folytatni lehet-e Olaszországban a forradalmi, harci cselekményeket, vagy azokat más eszközöknek kell felváltania. Ha a perspektíva kerül előtérbe, egyre több írásában szól a fasizmussal szembeni állóháborúra való áttéréstől és egy átmeneti, koalíciós időszak szükségességéről. (IFI. 178.) Ez olyan periódus lenne, amelyben az elméleti-ideológiai illetve politikai *felkészülés, felkészítés* lenne a központi feladat, és nem a forradalom mindenáron való erőltetése. Világos tehát számára, hogy a *mozgóháborút fel kell, hogy váltsa az állóháború*, azaz hosszú és küzdelmes politikai harcra van szükség a fasizmussal szemben. Erre később, a *Börtönfüzetek*ben is visszatér, amikor azt írja: „Azt hiszem, Illici megértette, hogy a keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás”. (ÚF. 129.) Tulajdonképpen az állóháború taktikája részleteinek kidolgozása lett filozófiai és politikaelméleti gondolkodásának, az „*új fejedelem*” koncepciójának a lényege.

Nem véletlenül szorgalmazza már ebben az időben a „pártiskolák” megszervezésének fontosságát, amely felkészítené a munkásságot elméletileg is arra, hogy miként kell megszervezni a társadalmat, a gazdaságot és a kultúrát. Ennek alapja az lenne, amit korábban, de később is, a *Börtönfüzetek*ben – Benedetto Croce kapcsán – „szellemi és erkölcsi reformnak” nevez. A politikában törekedni kell a konszenzus és a hegemonia megteremtésére, a tudatosság kialakítására. Ezeket a gondolatokat használja majd fel Gramsci 1937-ben bekövetkezett halála után, az 1945 utáni időszakban az olasz baloldal arra, hogy *demokratikus úton és módon* vegyen részt az olasz társadalom átalakításában. Gramscit a fasizmussal való szembenállása nem csak a forradalmi módszerek (a mozgóháború) taktikájának, hanem „mole-

²⁴³ Olaszország történetének ezt az időszakát a legkülönbélebb orientációjú történészek az antifasiszta mozgalmak vereségeként, a fasiszta rendszer kiépüléseként és lassú konszolidációjaként mutatják be. Lásd: Giuliano Procacci: *Storia degli Italiani*, Roma – Bari, 1990. Editori Laterza; Simona Colarizi: *Storia del Novecento italiano*, Milánó, 2000. BUR; Montanelli – Cervi: *L'Italia del Novecento*, Milano, 2001. Fabbri Editori, Adrian Lyttelton: *Liberal and Fascist Italy*, Oxford, 2002. Oxford University Press.

kuláris változások” felismerésének és felhasználásának, azaz a *demokratikus átmenet* formáinak a kidolgozásához vezette.

Miért volt egyáltalán szükség arra, hogy a faszizmussal szembeni fegyveres forradalmi tevékenységet felváltsa egy másik, a konszenzus és hegemónia kiépítésére irányuló hosszú tanulási, szellemi és erkölcsi reform időszak? Gramsci az ordinovista időszak sikertelenségéből azt a következtetést vonta le (többek között), hogy Olaszországban (és általában a nyugati országokban) a faszizmussal szemben nem elegendő csak a forradalmi hév és lendület, azaz a spontaneitás.²⁴⁴ Más is kell hozzá: az, hogy az antifasiszta harcba a tömegek *kövessék is* azt a fő erőt, amely szembeszáll a szélsőjobboldali társadalmi-politikai tendenciákkal. Ezért világosan és érthetően el kell magyarázni az antifasiszta erők célkitűzéseit és be kell vonni a széles tömegeket a cselekvésbe. A participáción alapuló demokrácia Gramsci nézeteitől egyáltalán nem állt távol. De még a mély válságban lévő kapitalista társadalom mással való felváltása sem egyszerű feladat. Ennek a realitásnak a felismerése a nyugati világ baloldali erőinek – véleményünk szerint – alapvető ösztönzést adott. Gramsci ugyanis már 1926-ban egy lényeges, abszolút mértékben higgadt és realista megállapítást kezd megfogalmazni, amikor ezt írja: „meg kell jegyezni, hogy a fejlett kapitalista országokban az uralkodó osztály olyan politikai és szervezeti tartalékokkal rendelkezik, amilyenekkel Oroszország például nem rendelkezett. Ez annyit jelent, hogy még a nagyon súlyos gazdasági válságoknak sincs közvetlen kihatása a politika területére. A politika mindig késik, és nagyon késik a gazdasághoz képest.” És ami a fő: „Az államapparátus sokkal ellenállóbb, mint ahogyan az ember gondolná, és sokkal több rendszerhez hű erőt képes megszervezni a válságos időkben, mint ahogy azt a válság mélysége feltételezni engedné.” (IFI. 180-181.) Majd így folytatja, utalva a faszizmus kispolgári bázisára: „ezekben az országokban a proletariátus és a kapitalizmus között a közvetítő osztályok széles rétege található, amelyek saját politikát akarnak, és bizonyos értelemben tudnak is folytatni.” (IFI. U. o.) Ez már annak a nevezetes gondolatnak a csírája, amit a *Börtönfüzetek*ben így fogalmaz meg: „Keleten az állam volt minden, a civil társadalom kezdetleges és kocsonyás volt: nyugaton az állam és a civil társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a civil társa-

²⁴⁴ Tudatosság és spontaneitás dialektikája a történelmi mozgásban alapos vizsgálatot kapott Lukács György és Rosa Luxemburg írásaiban. Lásd erről tanulmányomat: *Dittatura, democrazia e fattore soggettivo nel pensiero di Luxemburg, Gramsci e Lukács*, Il Politico, Pavia, 1987. 3. sz. 485-503. old.

dalom”.²⁴⁵ Az előkészítő munka pedig csak folyamat jellegű lehet, amihez több időre van szükség.

Ennek a felismerése másokban, az emberekben való tudatosítása fontos feladat, hiszen Gramsci történelemfelfogása szerint az események nem csak objektíven okozódnak, hanem azokat az emberek tudatos tevékenységükkel okozzák, létrehozzák. Egész filozófiai koncepciója már a kezdetektől fogva azon alapult, hogy a *történelmi szubjektum*, a *praxis* fontos szerepet játszik az események alakulásában. Ez az elméleti orientációja pedig már szemben állt a Komintern akkori vezetése néhány tagjának, például Zinovjev koncepciójával, hiszen ők továbbra is az erőszakos, direkt akciót sürgették a fasizmussal szemben. A helyzet azonban az volt, hogy az évtizedes konfliktusokba az olasz emberek belefáradtak, és nem lehetett már őket erre a feladatra mozgósítani. A reális olasz helyzetfelismerés birtokában Gramsci, aki tiszttában volt ezzel a helyzettel, már önálló, (demokratikus orientációjú) de továbbra is baloldali politikát szorgalmazott és dolgozott ki később elméletileg is a *Börtönfüzetekben*.²⁴⁶

Gramsci politikai gyakorlatának, antifasizmusának, filozófiájának és politikaelméletének a 20. század során jelentős hatása volt nem csak Nyugat-Európában, hanem Kelet-Közép-Európában is. Felfogását úgy tartják számon Európán kívül is (elsősorban Brazíliában és Argentínában), mint olyan koncepciót, amely finom elemzéseivel, a valóság változásaira állandóan reflektálva vonta le elméleti következtetéseit. Újabbban éppen antikapitalizmusát emelik ki.

A francia szélsőbaloldali pártokról

A 20. század jelentős instabilitását okozó súlyos háborús, politikai, geopolitikai konfliktusait a teoretikusok és a politikusok is értelmezik, magyarázzák és igyekeznek megoldani. A két világháború közti időszak kiélezett antagonizmusai válságba sodorták az európai népek perspektíváit. Ezekre a konfliktusokra keresték a választ azok a nyugat-európai pártok, amelyek az új szituációban keresték a felmerülő kérdésekre adott válaszokat. S ezek a válaszok rendkívül sokfélék voltak.

Az Európai Unió alkotmánytervezetére mondott francia (és holland) „nem” után mind a politikusok, mind a politika szakértői és elemzői részé-

²⁴⁵ Antonio Gramsci: *Az új fejedelem*, Budapest, 1977. Magyar Helikon, 129. old. (A továbbiakban ÚF.)

²⁴⁶ Igaza van Umberto Cerroni olasz filozófusnak, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy az állóháború – igaz, hogy reformjellegű és konszenzuskereső – de mégis csak „háború” egy új, demokratikus társadalomért. Lásd: Umberto Cerroni: *Lessico gramsciano*, Róma, 1978. Editori Riuniti, 40. old.

ről joggal merül fel az a kérdés: vajon jól ismerjük-e azokat az erőket, amelyek látenszen bár, de olykor alapvetően is képesek módosítani azt a képet, amit a nyugat-európai pártrendszerekről tudunk. Anélkül, hogy kitérnénk a „nem” válasz okaira, megállapíthatjuk, hogy ami Franciaországot illeti, ott a szocialista párt egy jelentős része, a szélsőbal és a szélsőjobb erők egyaránt az elutasítás mellett szavaztak. Ennek számos oka volt, de annyi bizonyos, hogy a szélsőséges pártok nagy sikerüknek tudják be az EU alkotmánytervezet elutasítását. Mindenesetre az is látszott ebből, hogy fel kell figyelni azokra a kisebb pártokra is, amelyek a nagy pártok árnyékában tevékenykednek, hiszen bizonyos esetekben képesek mozgósítani céljaik elérésére a népszerűség egy adott, olykor nem is jelentéktelen rétegét.

Ráadásul, ha a francia politikai- és pártrendszert bemutató és elemző magyar politológusok tollából származó tanulmányokat olvassuk, láthatjuk, hogy a szélsőbaloldali francia pártokról azokban alig esik szó. Erre jó példa az egyébként kitűnő Haskó Katalin-féle újabb elemzés.²⁴⁷ Talán azért, mert manapság „politikailag nem korrekt” beszélni a forradalmi pártokról és mozgalmakról? Vagy azért, mert (ideológiai orientációjuk fő vonalainak megtartása mellett) az állandó átalakulás folyamatában vannak? Vagy azért, mert úgy ítélik meg, hogy alapvetően nem befolyásolják a francia politikai erőviszonyokat? Márpedig ezek a kis pártok léteznek, még ha nem is olyan jelentősek, mint a nagy pártok, de számuknál lényegesebb effektív jelenlétük.

Mi a „szélsőbal”?

A pártok átalakulása és funkcióváltása 1989, a berlini fal leomlása óta komolyan transzformálta az európai pártpalettát. Bekövetkezett az a folyamat, ami megosztotta az értelmezéseket is, hogy egyre kuszáltabb lett az a korábban jól kitapintható különbség, ami elválasztotta egymástól a bal- és jobboldalt.²⁴⁸ Nem is beszélve a szélsőjobbról és a szélsőbalról, amelyek antagonisztikus pártoknak számítottak.

Ha a szélsőbal fogalmát kívánnánk megadni ma, akkor igen nehéz helyzetben kerülhetünk. A szakirodalomban ugyanis igen sok, és a legkülönbözőbb megfogalmazásokat találjuk. Általában azonban annyi elmondható, hogy mindazon pártokról van szó, amelyek a baloldali, azaz *szempont-*

²⁴⁷ Haskó Katalin: *Franciaország*, in: Európai politikai rendszerek, (szerk.: Kardos József és Simándi Irén), Budapest. 2004. Osiris kiadó, 229-277. old. Ebben az egyébként nagyon alapos és tárgyyszerű írásban tizenegy sorban történelmi említés a francia szélsőbal pártokról.

²⁴⁸ A politikai bal- és jobboldalról lásd: *Ezredvégi értelmezések. Demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról*, (szerk.: Simon János), II. köt. Budapest. 2001. Villányi úti könyvek.

jukból nézve reformista pártoktól balra esnek a pártpalettán. Ez azonban csak viszonyukat fejezi ki a többi baloldali párthoz, de semmit sem mond tényleges tartalmukról, programjaikról, lényegükről. Nehézséget okoz továbbá az is, hogy 1989 után, ma gyakran és sokan a baloldali (kommunista) pártokat is a szélsőséges pártok táborába sorolják. Ez még akkor is megtörténik, ha ezek közül a pártok közül sok az Európai Parlamentben is jelen van, mint az Európai Baloldal Pártjának tagja.²⁴⁹ Fokozza a definíciós nehézséget, hogy a szélsőbalos csoportosulások, mozgalmak egy része elutasítja a párttá szerveződést, és a demokrácia egyik fő intézményét, a parlamentet, a parlamentarizmust. Közülük néhány egészen közel áll az anarchizmushoz is. Vannak olyan kisebb pártok, amelyek azt is visszautasítják, hogy rájuk a szélsőbal terminust valaki is használja. Ez utóbbiak közé tartozik az antikapitalista anarchizmus, a tanács-kommunizmus, a munkás-kommunizmus vagy más olyan autonóm mozgalmak, amelyek teljes mértékben elutasítják a jelenlegi kapitalista rendszert. Vannak olyan pártok és csoportosulások is, amelyek ma is forradalmi eszközökkel kívánják elérni a kapitalizmus bukását.

A szélsőbalos pártokon belül Franciaországban a legkülönfélébb ideológiai orientációt lehet megfigyelni. Jellemzi őket a marxizmus elfogadása (annak legkülönfélébb változataiban), a trockizmus, a maoizmus, az operáizmus (az olasz „operaio”, munkás szó után), a bordigizmus (Bordiga szélsőbalos olasz kommunista vezető neve után), a luxemburgizmus (Rosa Luxemburg neve után). A ma is legjelentősebb francia szélsőbaloldali pártok azonban főleg trockista irányzatúak.

A francia baloldali pártok és képviselőik

Ha a szélsőbalos pártok magukat általában a többi baloldali párthoz viszonyítva helyezik el a pártskálán, azaz a szélsőbalra, akkor érdemes megnézni, mihez képest kerülnek ők a szélre, és vajon milyenek is a francia baloldali pártok²⁵⁰.

Francia szocialista párt

Közülük kétség kívül a legjelentősebb és befolyását tekintve is a leginkább figyelemre méltó a Parti Socialiste (France), a Francia szocialista párt

²⁴⁹ Az Európai Baloldal Pártja jelenlegi elnöke az olasz Fausto Bertinotti, a *Rifondazione Comunista* párt vezetője.

²⁵⁰ A francia pártrendszeréről több tanulmányt írt Johancsik János. Részletes és monografikus feldolgozását tette közzé e témának *A demokratikus pártrendszer Franciaországban a 20. században* című könyvében (Budapest, 1998. Napvilág Kiadó, Politikátörténeti füzetek, IX.).

(FSZP). Ez ma, különösen a 2004-es választások óta (amikor egyedül a szavazatok 29,4%-át szerezte meg az országos választásokon) a legnagyobb ellenzéki párt. A reformista kormányzati baloldali örököse, amely időnként szövetséget köt vagy a Zöldek pártjával (*Verts*), vagy a Baloldali radikális párttal (*Parti radical de gauche*), vagy a Polgárok mozgalma nevű párttal (*Mouvement des citoyens*). Az is előfordul, hogy a Francia kommunista párttal szövetkezik (*Parti Communiste Français*). 1997-től François Hollande volt a FSZP első titkára államfővé választásáig, aki a párton belül a legtöbb irányzat bizalmát élvezte, mint „baloldali reformista”. A párt úgy strukturálódik, hogy benne több mint egy tucat nyíltan fellépő és megszerződött irányzat létezik. Nagyon jelentős tömörülés még az első titkár körül formálódott irányzaton kívül az Új szocialista párt pólusa, vagy a legutóbbi időkhöz a Laurent Fabius (jelenleg külügyminiszter) köré tömörült csoportosulás, irányzat. A párton belül erős a demokratikus légkör. A FSZP sohasem volt igazán a munkások pártja. A körülbelül 120 ezer tagjának többsége inkább a középrétegekből (tanárokból, funkcionáriusokból, a privát szféra tagjaiból) és jelentős mértékben fiatalokból verbuválódik. A politikai viták színhelye a párt egyes szekciói, amelyen belül alakul ki álláspontjuk egy adott társadalmi-politikai kérdéssről. A FSZP tagja a Szocialista Internacionálnak, amelyet jelenleg 139 párt és politikai szervezet alkot. Ugyancsak tagja az Európai szocialista pártnak is, amely az EU-n belül működik.

A Francia szocialista párt alapvető ideológiai elve a demokratikus szocializmus, amelynek célja olyan társadalom létrehozása, amely a demokratikus ideálokra és minden polgár egyenlőségén alapul. Legfontosabb számára a szabadság és az egyenlőség eszméje. Mindez összefügg az általános állampolgári értékek és célok kollektív megoldásával és megvalósításával. S ebben mindenkinek azonos jogai és kötelezettségei vannak. A szolidaritás alapvető elv, amely nem zárja ki az egyén kiteljesedését, de tökéletesen szemben áll az egoizmussal, amely mindenféle kizsákmányolásnak az alapja. Minden állampolgárnak beleszólási jogot kell biztosítani a párt ideológiája értelmében a munkafeltételek és a munkaszervezés megtervezésében és lebonyolításában. A FSZP *Elvi Deklarációja* kimondja, hogy a szabadság és egyenlőség mellett fontos és alapvető elv még az emberi méltóság, a jólét, a felelősség és a szolidaritás. Ezen elveknek megfelelően a párt a „társadalmi transzformáció” pártja, amely nem fogadja el, hogy egyedül a piac törvényei uralják a társadalmat. Olyan demokratikus párt, amely az általános választójogot és a pluralizmust természetes követelménynek tartja. Mindazonáltal a bérből és fizetésből élők érdekeit minden eszközzel kívánja védeni. A szabad véleménynyilvánítás pártja, amely az állam és az iskola Egyháztól való elkülönítésének a híve. Szorgalmazza azoknak a réte-

geknek a beilleszkedését, integrálódását a francia társadalomba (azaz a francia értékekhez való kapcsolódását azoknak), akik francia területeken élnek. Nagy vívmánynak tartja a párt a nők jogainak teljes elismerését. A FSZP nemzetközi téren a népek önrendelkezésének a híve. Mindenképpen az európai integráció elkötelezettje, miközben nem feledkezik meg a Harmadik világ problémáiról sem.

A párt 1905-ben jött létre, mint SFIO (*Section Française de l'Internationale Ouvrière*), mai nevét 1969-ben vette fel. Elődei között olyan jelentős személyiségeket tarthat számon, mint Jean Jaurès, (aki szorgalmazta a szocializmus és a köztársaság egyesülését, a marxizmus és a francia forradalom hagyományainak egyesítését), Léon Blum (aki, mint miniszterelnök, az 1930-as években szociális reformokat vezetett be), Guy Mollet (aki az 1940-es években az osztályharcot sürgette, valamint a kommunista párttal való szövetséget), Pierre Mendès-France (aki radikális szocialistaként élte meg a francia gyarmatok felszámolását), valamint Pierre Mauroy (aki az 1981-ben alakult kormányába négy kommunista minisztert is bevett, de gazdasági megszorításokra kényszerült) és Gaston Defferre. 1984-ben Laurent Fabius lett a miniszterelnök, de a szocialisták visszaszorulnak és az akkori köztársasági elnök François Mitterrand kinevezi miniszterelnöknek Jacques Chiracot (ez a „cohabitation”, „társbérlet”). Ekkor lett a párt vezetője Lionel Jospin. 1988-ban újból szocialista párti miniszterelnök lett, Michel Rocard személyében. Amikor 1990-ben Franciaország bekapcsolódik az Öböl-háborúba, Jean-Pierre Chevènement kiválik híveivel a pártból és megalakítja a Mouvement des Citoyens elnevezésű pártot. 1997-ben Lionel Jospin lett a miniszterelnök, és ez idő tájt már Jacques Chirac volt a köztársasági elnök (újabb, fordított „cohabitation”). 2002-ben Jospin csak 16 %-ot kap a köztársasági elnöki posztra leadott szavazatokból²⁵¹, ami abba a kényelmetlen helyzetbe hozta a szocialistákat, hogy Chiracra szavazzanak a második fordulón, hogy elkerüljék a szélsőjobboldali Jean-Marie Le Pen köztársasági elnökségét. Válságot okozott a párton belül a 2005. május 29-i európai alkotmányra történt szavazás, a „nem”

²⁵¹ Ehhez a sikertelenséghez valószínűleg az is hozzájárulhatott, hogy 2001-ben kiderült, Jospin korábban trockista volt maga is. Ez az „átlényegülés” igazából nem szokatlan dolog a francia politikában a másik oldalon sem: például számos mérsékelt jobboldali közszereplő, mint François Furet vagy Alain Besançon korábban kommunisták voltak. A jobboldali Le Figaro egyik főmunkatársa, Annie Kriegel például korábban sztálinista szimpatizáns volt. Lásd erről: Jean-François Kahn: *L’Affaire Jospin. Taupe trotskiste*, in: Marianne, 2001. június 11-17. 7. old.

55%-kal nyert és a szocialista párt tagjai közül, Laurent Fabius és társai kampányának engedve, 60% utasította el az alkotmány tervezetét.

A francia politikai életben betöltött döntő szerepe, demokrácia iránti feltétlen elkötelezettsége miatt, krízisei ellenére is a FSZP meghatározó politikai erő ma Franciaországban. Nagyon jelentősek azok a szocialista párthoz kötődő egyéb intézmények, kutatóintézetek, orgánumok (mint például a *Libération* nevű napilap), amelyek biztosítják a FSZP eszméinek állandó jelenlétét a francia közéletben.

Francia kommunista párt

A többi baloldali európai párthoz hasonlóan a párt elődje (*Section Française de l'Internationale Communiste, SFIC*) akkor jött létre, amikor 1920-ban a Tours-i kongresszuson kiváltak a SFIO-ból, és önálló politikát kezdtek folytatni a Komintern elvei alapján (szigorú pártfegyelem, demokratikus centralizmus, a „burzsoá” pártokkal való együttműködés tiltása, stb.). A *Parti Communiste français* (Francia kommunista párt, FKP) nevet 1943-ban, a Komintern megszűnése után vette fel²⁵².

A kezdeti szektás politikát az 1930-as években felváltotta egy „népfrontos politizálás”, amelynek olyan fiatalok voltak a képviselőik, mint Maurice Thorez és Jacques Duclos. Gyakorlatilag az ezt követő harminc éven át ők vezették a FKP-t. 1936-ban a párt (a többi baloldali párttal közös listán) 15%-ot kap a választásokon, és ezzel 72 helyet szerez a parlamentben. Kívülről támogatja Léon Blum kormányát, de nem vesz részt benne. A párt irányítása alatt működik a CGT (*Confédération Générale du Travail*), a legjelentősebb francia szakszervezet. A francia baloldaliak, így a kommunisták is, az 1930-as években a spanyol polgárháború Nemzetközi Brigádjainak aktív részesei voltak. A német-szovjet paktum aláírása után (1939), a FKP-t törvényen kívül helyezték és illegálisba vonult, ami a felszabadulásig (1944) tartott. A párt hívei jelentős tömegben vettek részt az ellenállási mozgalomban, így a *Conseil National de la Résistance*-ban döntő szavuk volt. A felszabadulás után (1944-től 1947-ig) az egyik legjelentősebb politikai erővé vált, amely a szavazatoknak akár a 29 %-át is képes volt megszerezni. Ezzel az eredménnyel elérték, hogy több francia kormányban is részt vettek. 1947 után, a hidegháború légkörében az FKP kívül kényszerül maradni a hatalmon legalább a következő tíz évig. A párt Sztálin halála után sem változtat politikáján, a Szovjetunióhoz mindig igyekezett lojális lenni.

²⁵² A francia pártok történelmi beágyazottságáról sok információ található Gazdag Ferenc: *Franciaország története 1945-1995* (Budapest, 1996. Zrínyi Kiadó) című könyvében. Lásd még: Nagy Miklós: *A köztársaság Franciaországban*, Szeged, 2013. Universitas Szeged Kiadó.

Az 1956-os magyarországi szovjet beavatkozást is támogatta a párt. Maurice Thorez után, aki 1964-ben halt meg, előbb Waldeck Rochet kerül a párt élére, majd hamarosan (1970-ben) Georges Marchais. Közben a köztársasági elnöki választásokon Jacques Duclos 21.5%-ot szerez, ami igen jó eredménynek számított. 1972-ben közös kormányprogramot dolgoznak ki a szocialistákkal, de ez nem hozza meg a várt sikert az FKP-nak. Így ezt a programot 1978-ban felmondják. Közben ugyanis (1976) a párt megváltoztatja politikáját és a szovjet modell követése helyett egy szociáldemokrata típusú vonalat kezd el követni. Ennek ellenére 1979-ben Georges Marchais támogatta a Szovjetunió afganisztáni invázióját. Ennek következtében jelentősen felerősödött az 1956 óta folyamatosan tartó erózió. Éppen akkor, amikor az elnökválasztáson Marchais négy és félmillió szavazattal 15,34 %-ot ért el.

A tendencia megállni látszott, amikor 1981-től négy kommunista párti miniszter vett részt a Pierre Mauroy-féle kormányban. De Jacques Delors, akkori gazdasági miniszter, szigorító intézkedéseket volt kénytelen bevezetni a gazdaság stabilizálása, a munkanélküliség visszaszorítása, a frank megszilárdítása érdekében. Olyan liberális intézkedések voltak ezek a szocialista kormány részéről, amelyekkel a kommunisták nem érthettek egyet, és 1984-ben kiléptek a francia kormányból. Ez tovább mélyítette a párt belső válságát. 1988-ban már 6 %-ot tudott csak elérni a választásokon.

A berlini fal leomlása után, az FKP új szövetségi stratégiát dolgozott ki, és nyitott a sokszínű francia baloldal és a szociáldemokrácia felé. Ezt a politikát 1994-től a párt új főtitkára Robert Hue szorgalmazta, ami kezdetben sikeresnek is tűnt, hiszen 1995-ben a párt 8 %-ot ért el a választásokon. Sőt, 1997-ben újabb három kommunista miniszter lépett be a francia kormányba. Rendkívül nagy vitát váltott azonban ki az egész országban, nem csupán a párton belül a francia vasút, az SNCF privatizációja, amit éppen egy kommunista miniszter kezdeményezett. 2001-ben Robert Hue-t felváltotta a párt élén Marie-George Buffet, a jelenlegi országos titkár, de ő sem tudta megállítani a párt hanyatlását. A 2002-es választásokon már csak 2 %-ot tudtak elérni. A 2012-es köztársaság elnöki választásokra Jean-Luc Mélanchont jelölték, aki 11 %-ot ért el, a párt főtitkára pedig 2013-tól Pierre Laurent lett.

A francia pártpalettán egyre nehezebb a pártnak elhelyezkednie, hiszen a szélsőbalról egyre jelentősebb a konkurenciája, balközépről pedig nem tud szerezni újabb szociáldemokrata vagy szocialista szavazókat. Sőt, egy újabb ellenféllel is fel kell vennie a versenyt, a Le Pen-féle Nemzeti Fronttal, amely szavazóbázisának egy részét a munkásság és a régi kommunisták soraiból szerzi, akik elégedetlenek az FKP politikájával. A párton belül többféle áramlat is kialakult. Van egy konzervatív vagy ortodox irány-

zat főleg Észak-Franciaországban (Pas-de-Calais), amelynek tagjai a marxizmus-leninizmust tartják fő ideológiai bázisuknak. Van egy irányzat, amely a párt teljes újjászervezését sürgeti (ide tartozik a neves baloldali teoretikus, Lucien Sève is). A legjelentősebb a párt egykori vezetője, Marie-George Buffet körül tömörült, aki nyitást szorgalmazott más baloldali mozgalmak és szervezetek felé (mint például az *Alternative Citoyenne* vagy a *Les Alternatifs*), nem zárva ki esetleg a kormányzati részvételt sem. A 2002-es köztársasági elnökválasztáson katasztrofális, 3,37 %-os eredményt ért el az akkor európai képviselő Robert Hue, de a párt kicsit jobban szerepelt a helyi és az európai választásokon, ahol más szervezetekkel közös listán indult. A 2004 májusában, Rómában tartott, az európai baloldali tömörítő *Parti de la gauche européenne* kongresszusán az FKP is részt vett, és jelenleg is tagja ennek az európai pártnak²⁵³. Közben ugyanis, 1994-es kongresszusán, szakított a múltban a párton belül oly nagy szerepet játszott ideológiával, a demokratikus centralizmussal, és megjelentek benne a legkülönbébb irányzatok. Ezek azon az alapon szerveződnek, hogy milyen legyen az FKP politikája a szocialista párttal való viszonyában: van olyan irányzat (*Buffistes*), amely az autonómia megőrzése mellett a szocialistákban lehetséges szövetségest lát, van olyan (*Huistes*), amely közös listát szorgalmaz a szocialistákkal, van olyan („*réfondeurs*”), amely megszüntetné a pártformációt. Ezek a párton belüli legfőbb irányzatok. De ezen kívül van olyan csoportosulás, („*Marchaisiens*”), amely a régi pártvezér politikáját folytatná, ott vannak az ortodoxok, és a „kommunista baloldal” is, amely a párton belül ellenzéki pozíciót foglal el. Ez utóbbiak folyóiratot is kiadnak (*Pour un Parti démocratique et révolutionnaire* címmel). Vannak a párton belül trockista csoportok is, mint például a *La Riposte*, amelynek honlapja az *In Defense of Marxism*. Itt tehát a *határ már nagyon keskeny baloldal és szélsőbal között*.

Azt is tudni kell, hogy az egyre jelentősebb sikertelenségek ellenére az FKP taglétszámát tekintve még mindig a második legnagyobb francia párt (135 ezer párttag). Ez annak az antikapitalista, antiliberalis és antiglobalista politikának köszönhető, amit sok francia oszt. Az európai alkotmánytervezetre leadott „nem”-szavazatok jelentős részét éppen e párt tagjai kezdeményezték (azóta a párthoz sokan csatlakoztak). Jelenleg a párt a radikalizálódás irányába megy el, szövetséget keres a trockista és antiglobalista

²⁵³ A nemzeti pártok és az európai pártok (illetve szövetségek) kapcsolatát elemzi Havas Péter: *A pártok változó funkciói: az európai „transznacionális” pártok sajátosságai*, in: *Pártok változó szerepben. Nyugat-európai tapasztalatok*, (szerk.: Simon János), Budapest, 2002. Villányi úti könyvek, 119-144. old.

pártokkal, amelyek a 2007-es köztársaság elnöki választások alkalmával, a felmérések szerint, a szavazatok 15 %-át is képes volt megszerezni.

Míndezt elősegíti a francia kommunista párti média, elsősorban is napilapjuk, a Jean Jaurès által 1904-ben alapított *l'Humanité*, és egyéb folyóiratok, mint a *Regard*, *Regards*, vagy az *Économie et Politique*, *La Terre*, *Le Manifeste*, *journal communiste*, stb.

Radikális köztársasági és radikális szocialista párt

A nagyobb baloldali parlamentáris pártok mellett léteznek Franciaországban olyan kisebb pártok, amelyek olykor jelentős mértékben is képesek befolyásolni a politikai élet eseményeit. Ezek közé tartoznak a radikális pártok, az 1901-ben alakult *Parti républicain radical et radical socialiste* (Radikális köztársasági és radikális szocialista párt, RKRSz) nevű és a belőle kiszakadt *Parti radical de gauche* (Baloldali radikális párt, BRP) is.

Az RKRSz rendkívüli befolyással rendelkezett a Harmadik Köztársaság (1870-1940) idején. Több neves politikus volt a tagja, többek között Georges Clemenceau, Pierre Mendès-France, Jean-Jacques Servan-Schreiber, Edgar Faure. Főbb ideológiai törekvésük a magántulajdon és a laicitás védelme volt. Olyan párt volt, amely a bal és jobb között helyezkedett el, és a körülményeknek megfelelően kötöttek szövetséget hol az egyikkel, hol a másikkal.

Szellemi ősök olyan jelentős figurák voltak a politikai életből, mint Louis Blanc, sőt a francia felvilágosodás idejéből, mint Voltaire vagy Condorcet. Ez volt az első országos szintű politikai párt Franciaországban. Mielőtt párttá szerveződött volna, a radikális irányzatnak több képviselője volt már a francia politikai életben, mint például Ferdinand Buisson miniszterelnök. A párttá szerveződés úgy történt 1901-ben, hogy a legkülönbélebb baloldali irányultságú érdekcsoport tömörült bele: a *Ligue Française de l'Enseignement*-tól a szabadkőműveseken át a *Ligue des Droits de l'Homme*-ig.

A francia radikalizmus lényege az individuum elsőbbségére felépülő társadalmi szerveződés. A radikalizmus hitvallása öt pontból áll: *laicitás*, *szolidaritás*, *humanizmus*, *tolerancia* és *egyetemesség*. Politikai célkitűzéseik közé tartozott a 20. század elején a nagy monopóliumok államosítása, az állam és az egyház szétválasztása és a jövedelemarányos egyenlő adóztatás. A két háború között a franciák többsége éppen a baloldali radikális gondolatokkal szimpatizált: a nemzethez és a köztársasági rendszerhez való ragaszkodással, a parlamentarizmus rendszerével, az iskola laikus (nem vallásos) jellegével. Választói elsősorban kispolgári körökből és a Loire-től délre eső területek gazdáiból kerültek ki. A két háború közt alakult 42 kormányból 13-at a radikális párt alakított. Jelentős volt a hatása az iskolai oktatásra,

aminek következtében egyre több értelmiségi csatlakozott a radikális párt-hoz. Közben különböző, a pártfegyelmet be nem tartó csoportosulás alakult, mint a *Gauche radicale*, amely a baloldalra kötelezte el a pártot. Edouard Herriot pártelnöksége idején, 1931-től kezdődően a „köztársasági fegyelmet” vezette be, kormánya pedig az „arany középutat” választotta, amely mind a reakciós, mind a forradalmi erőktől távol tartotta a pártot és az országot.

Baloldali radikális párt

Ez a kis párt tehát a legrégebbi francia radikális pártnak az örököse. Nevét (*Parti radical de gauche*, Baloldali radikális párt, BRP) több alkalommal (először 1973-ban, majd 1994-ben) is kényszerült megváltoztatni különböző jogi okok miatt. Jelenlegi elnevezése 1998 óta van érvényben. Az első szakadást az RKRSz-en belül az okozta, hogy legfőbb képviselőik (mint például Maurice Faure vagy Robert Fabre) támogatták François Mitterrand köztársasági elnök-jelölését 1974-re.

Sokáig marginalizált párttá vált, elsősorban a szocialista párt népszerűsége idején. Amikor viszont a szocialista párt népszerűsége jelentősen csökkent, az 1990-es években, a párt vezetője Bernard Tapie lesz, aki az európai választásokon 12.03 %-ot ért el, amely megközelítette a szocialisták 14,49 %-át. Ennek a sikernek nem volt folytatása, mert Bernard Tapie különböző pénzügyi botrányokba keveredett.

Ezután a BRP népszerűsége jelentősen hanyatlani kezdett. Mára gyakorlatilag a szocialista párt szatellit pártja lett.

Zöldek

Teljes nevén: *Les Verts, Confédération écologiste – Parti écologiste* (Zöldek, Ökológista szövetség – ökológista párt, Z). Az ökológiai mozgalom az 1970-es években kapcsolódott be a politikába, különösen, amikor a köztársasági elnökválasztásra a párt 1974-ben René Dumont-t jelöli. 1979-ben a zöld mozgalmak részt vesznek az európai szavazásokban is. A Zöldek, mint párt 1984-ben jött létre több mozgalom és szervezet fúziójából²⁵⁴. Részt vesz benne a *Parti écologiste* (korábban *Mouvement d'écologie politique*), és az 1982-ben alakult *Confédération écologiste*. 1988-ban a Zöldek jelöltje, Antoine Waechter a francia köztársasági elnökválasztáson több mint egymillió szavazattal 3.8 %-ot ért el.

²⁵⁴ A Zöldek megjelenése bizonyos riadalmat okozott a francia politikában. Erről részletesebben ír Haskó Katalin: *Franciaország politikai intézményei* (Budapest, 1999. Villányi úti könyvek, 176-178. old.) című, igen nagy ívű könyvében.

1986-ban éppen ő, Antoine Waechter fogalmazta meg a Zöld párt alapelvét: „a politikai ökológia nem házasodik”, azaz „sem jobb, sem bal”. Ezt az irányvonalat a párt 1994-ben elvetette és határozottan a baloldalra helyezkedett. Ekkor Waechter kilépett a pártból és megalakította a *Mouvement des écologistes indépendants*-t (Független ökológisták mozgalma). Az 1995-ös köztársasági elnökválasztás idején a Zöldek, szintén több mint egymillió szavazattal, 3,32 %-ot értek el. Lionel Jospin 1997-ben alakult kormányában Dominique Voynet lesz a környezetvédelmi miniszter, majd 2000-tól újabb zöld államminiszter lesz a baloldali kormányban. A Zöldek legnagyobb sikere Daniel Cohn-Bendit nevéhez fűződik, aki 1999-ben a Zöldek listáján az európai választásokon 9,72 %-ot ért el. A 2002-es köztársasági elnökválasztáson majdnem másfélmillió szavazatot kapott Noël Mamère, ami szintén jelentős sikernek számít. A Zöldeknek 4 szenátorra, 3 képviselője, 6 európai képviselője volt. Ezek között volt az antiglobalista José Bové is.²⁵⁵ Ezután azonban – bár jelen volt – még jobban visszaesett, Eva Joly 2012-ben a köztársaság elnöki választásokon alig több mint 2 %-ot kapott.

Francia szélsőbaloldali pártok

A francia baloldali pártpaletta rendkívül színes. Ugyanez vonatkozik a baloldali parlamenti pártoktól jelentősen balra álló szélsőbaloldali pártokra és csoportokra, amelyek az antikapitalizmus hívei, a kommunizmus és a forradalmi mozgalmak elkötelezettjei, olykor közel állnak a terrorizmushoz is²⁵⁶. A francia politikai tradíció következtében ezen pártoknak is olykor jelentős a szerepük a politikai közéletben.

Munkásharc

A *Lutte ouvrière* (Munkásharc, MH) nyíltan szélsőbaloldali, kommunista és internacionalista elveket valló, trockista jellegű párt, amely a társadalomban a munkásosztály központi szerepére teszi a hangsúlyt. Taglétszáma a becslések az ezeröttszáz fő és hat-hétezer fő között ingadozik, a társadalmi-politikai körülményektől függően.²⁵⁷

²⁵⁵ Lásd José Bové – François Dufour: *Le monde n'est pas une marchandise. Les paysans contre la malbouffe*, Paris, 2000. La Découverte et Sylos.

²⁵⁶ A szélsőbaloldali és radikális pártokról az interneten, saját honlapukról lehet többé-kevésbé jól tájékozódni.

²⁵⁷ A Munkásharc taglétszámának becsléséről lásd: Roland Granier: *Des véritables dangers de l'extrême gauche et de l'ultra-gauche en France*, Le Québécois libre, 136. sz., 2004. január 17.

Eredetét 1939-re viszi vissza, amikor a Trockij által 1938-ban létrehozott IV. Internacionáléból egy kis trockista csoport kiszakadt. Alapítója David Korner, alias Barta²⁵⁸ és három társa volt. A II. világháború után a párt nem csatlakozott a *Parti communiste internationaliste*-hoz, mert bizonyos megnyilvánulásait túlságosan is nemzetieknek vélték, ami szerintük kispolgári allűr. 1947-ben részt vesznek a Renault-gyári sztrájkban, majd a párt 1950 körül felbomlik.

Az újjászerveződés Robert Barcia alias Hardy nevéhez fűződik, aki *Voix Ouvrière* néven folytatja elődei szervező munkáját. A párt legfontosabb orgánumát, a *Lutte ouvrière* című hetilapot 1963-tól adják ki. A lap ma is működik. A *Voix Ouvrière* viszont az 1968-as diákmozgalmak után, mint minden hasonló trockista mozgalom, felbomlik. A mozgalom nem sokkal ezután újjá alakul és felveszi a hetilap elnevezését. Szóvivője és jelöltje az 1974-es köztársasági elnökválasztásra Arlette Laguiller lesz (2,33 %-ot, több mint félmillió szavazatot kapott), aki a párt legismertebb alakja ma is. A 2002-es köztársasági elnökválasztáson Arlette Laguiller 5,72 %-ot ért el. 1999-től 2004-ig európai parlamenti képviselő, ahol a *Gauche unitaire européenne/Gauche verte nordique* csoporthoz tartozott.

Ideológiájuk központi elemeit Trockijtól veszik át. A pártot úgy fogják fel, mint a tagok szabad társulását, akik egy forradalmi, kommunista és munkáspárt létrehozására szerveződnek, amely párt rövidtávon védi a munkások érdekeit (az elbocsátások, a munkanélküliség ellen, a magasabb jövedelmekért, a jobb munka- és lakhatási feltételekért), hosszú távon pedig küzd a férfi és nő közötti egyenlőtlenség megszüntetéséért, a környezet tisztaságáért, a háborúk, az éhínség ellen. Mindezek, szerintük a társadalom kapitalista szerveződéséből következnek, a profithajzásából, amely nem francia nemzeti, hanem világprobléma.

A Munkásharc pártja úgy véli, hogy az egyre növekvő különbség a legfejlettebb technikák és a nyomor, az egyenlőtlenségek fennmaradása között lehetővé és szükségessé teszi a kapitalista társadalom felváltását a kommunista társadalommal, azaz a termelési és csereviszonyok közössé tételét és az egész népesség általi demokratikus ellenőrzését. Ez nem jelenti azt, hogy ennek olyan „karikatúra-szerű” formáját akarják létrehozni, mint amely a Szovjetunióban és a kelet-európai szocialista országokban létrejött, hanem épp ellenkezőleg, egy szabadabb, demokratikusabb társadalmat akarnak létrehozni, mint a jelenlegi kapitalizmus, az egész társadalomnak adva meg a cselekvés eszközeit arra, hogy szükségleteit a lehető legjobb

²⁵⁸ A régi illegális kommunista múltból maradt meg a Munkásharc tagjainak a számára az a szokás, hogy magukat álnéven jelenítik meg.

formában elégtse ki a javakkal. Ma ennek a feltételei készen állnak, nem úgy, mint az 1917-es Oroszországban.

A Munkásharc egyébként a munkásosztályban látja azt az egyetlen erőt, amelynek megvan minden ereje, és érdeke is ahhoz, hogy kézbe vegye a termelési mechanizmusok újjászervezését és a gazdagság újraelosztását. A párt tisztában van azzal, hogy ez nem megy konfrontáció nélkül a kisemmi-zettek és a termelési eszközöket birtoklók között. Ezért tartja magát a párt forradalmi jellegűnek.

A Munkásharc politikai-ideológiai elődjének Marxot, Engelst, Rosa Luxemburgot, Lenint és Trockijt tartja, miközben elutasítja a sztálini bürokratikus modellt. Elfogadja Marxnak azt a kitételét, hogy „a proletariátusnak nincs hazája”, ezért az internacionalizmust úgy tartja, hogy az a kapitalista társadalom megszerződéséből egyenesen következik. Ezért hirdeti, hogy a globalizáció idején a jelenlegi társadalmi rend felforgatását csak nemzetközi léptékkel lehet elérni. Ennek a célnak az érdekében a Munkásharc szoros kapcsolatot épített ki más szélsőbaloldali pártokkal, mint az angol *Workers Fight*, az amerikai *The Spark*, a spanyol *Lucha de Classe*, stb.

A világforradalom eljövételéig azonban, a Munkásharc szerint, meg kell valósítani, és küzdeni kell egy minimális programért. Ez mindenekelőtt abból áll, hogy meg kell akadályozni a dolgozók elbocsátását, ugyanakkor átláthatóvá kell tenni a részvényesek, a vállalati vezetők, a társaságok vezetőinek és cégeinek számláit. A többi követeléseik között szerepel a gáz, a villany, az autópályák és a szállítás ingyenessége, az adók emelésének megtiltása, a privatizáció folyamatának megállítása, és az élelmiszeripari ágazat államosítása, az elérhető bérlakások létrehozása, a multinacionális vállalatok számára adandó kedvezmények megvonása. Ezeknek a céloknak és követeléseknek az elérésére a Munkásharc pártja mozgósítani kívánja a dolgozókat, nőket és férfiakat.

A forradalmárság esetükben nem azt jelenti, hogy passzívan várják az események bekövetkezését, azaz nem a társadalmi automatizmus hívei, hanem úgy gondolják, hogy már most fel kell készíteni tagjaikat lélekben és tudatosságban a társadalom átalakítására. Ennek eszközei a sztrájkok, a tüntetések szervezése, amelyek során a munkások megtanulják, hogyan szerveződhetnek meg, és hogyan legyenek képesek önmagukat kormányozni, miközben azt is le tudják mérni, milyen is valójában az effektív súlyuk a társadalomban. Az üzemekben és gyárakban röpcédulákon és egyéb kis kiadványokban bírálják a munkások által nap mint nap észlelt kizsákmányolást és igazságtalanságot. Minden két héten 500 ezer munkáshoz juttatják el információikat. Azokat az alternatív egyesületeket, szervezeteket is támogatják, amelyeknek a tagjai (mint a feminista mozgalmak, a bevándorlók

vagy a lakáshoz való jogért küzdők) nélkülözést, diszkriminációt vagy kirekesztést szenvednek el.

A kommunista mozgalom hagyományainak megfelelően vesznek részt az országos és helyi választásokon. Ezen alkalmakkor népszerűsítik elképzeléseiket arról, miképp lehet a munkások érdekeit a legmesszebb menőkig védelmezni. Egyébként pedig általános politikai és történelmi témákról rendszeresen rendeznek konferenciákat, tanácskozásokat. A párizsi Leo Trockij körnek például ezer aktív tagja van. Rendeznek még politikai jellegű ünnepeket, amelyeken nagy hangsúlyt kap a kultúra és a tudomány, bemutatkoznak írók, költők, tudósok.

Minthogy a párton belül most is a demokratikus centralizmus elve érvényesül, valamint elzárkóznak választások idején a kormányzó baloldali pártokkal való együttműködéstől, ezért gyakran vádolják meg (nem minden alap nélkül) szektarianizmussal.

Forradalmi kommunista liga

Ez a szélsőbaloldali szervezet, illetve párt (*Ligue Communiste Révolutionnaire*, FKL) a marxista hagyományokat úgy képviseli, hogy harcol a sztálinizmus ellen, de nem csatlakozik le teljesen a trockizmus mellé sem. Mégis a párt a Trockij alapította IV. Internacionálé Egységes Titkárságához tartozik. Tagjainak számát 2-3 ezer főre becsülik.

A párt 1969-ben jött létre, mégpedig több kisebb szervezet egyesüléséből. Részt vett benne a *Parti communiste internationaliste*, mint a IV. Internacionálé francia szekciója, a *Jeunesses communistes révolutionnaires*, valamint az FKP-ból kizárt *Union des étudiants communistes*. Ekkor még a pártot csak *Ligue Communiste*-nek nevezték. Csak 1973-ban, egy szélsőjobboldali csoport részéről történt erőszakos támadása után nevezték magukat Forradalmi kommunista ligának. Titkára vagy első titkára nincs, legkiemelkedőbb képviselője a bevándorolt ukrainai zsidó családból származó Alain Krivine, aki egyébként a párt újságját, a *Rouge*-t 1970 óta szerkeszti. Krivine 1999 és 2004 között európai parlamenti képviselő volt a Munkásharc és a Liga közös jelöltjeként.

A Liga olyan forradalmi, antikapitalista, feminista, ökológiai jellegű szervezet, amely azon fáradozik, hogy egységes antikapitalista párt jöjjön létre. Ennek érdekében vesz részt a szakszervezeti mozgalomban és más munkásmozgalmi szervezetben. Erőteljesen antiglobalista, háborúellenes szervezet. Ez abban is megnyilvánult, hogy a Liga támogatta az indokínai és algériai felszabadító mozgalmakat, Titót a Szovjetunióval való szakításában, a kubai, a vietnámi és a bolíviai forradalmakat. Úgy vélték, hogy a világforradalom három szektorát kell segíteni: a gyarmatosítás-ellenes forradalmakat Vietnámban és Latin-Amerikában, a diákmozgalmakat és a

munkások harcát Európában és az antibürokratikus mozgalmakat Kelet-Európában. Ez a nemzetközi és forradalmi szemléletmód élesen szembeállította őket a Szovjetunióval és Kínával.

Mindennek háttérben a Liga kettős ideológiai törekvése állt: egyrészt és mindenekelőtt az a balos trockista felfogás, amelynek antisztálinista vonala volt a meghatározó, másrészt pedig alapvető volt a Liga számára minden mérsékelt parlamentáris irányzat, például az FKP számukra túlságosan is engedékeny politikájának kritikája.

A párt tagjai jelentős szerepet játszottak az 1968-as párizsi diáklázadások és a fiatal munkásság elégedetlenségét kifejező dolgozói szervezetek összekapcsolásában. Részt vettek az 1968. május 13-i általános sztrájkban és a gyárfoglalási akciókban is. Ez a fellépésük nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sokan elfordultak a gaullizmustól és a baloldal felé orientálódtak. Alain Krivine ekkor (1969) a köztársasági elnökválasztáson több mint 200 ezer szavazatot kapott (1,06 %). A Liga azonban nem osztotta a maoista csoportok elképzelését egy polgárháború kirobbantásáról Franciaországban. Hozzájuk képest a párt „mérsékelt balos” volt. Nem osztotta a terrorizmus irányzatát sem, amelyet az „ólom évek” olasz példája inspirált volna.

A Liga ekkor a szocialista pártot „burzsoá pártnak” tartotta, számukra a baloldalt az FKP és a CGT testesítette meg. Bár elutasította az erőszakos cselekményeket, az 1970-es évek elején megszervezett, katonai jellegű rendszolgálati szervezete több támadást intézett szélsőjobboldali találkozóik ellen. Egyik ilyen akciójuk után, 1973-ban a belügyminiszter feloszlatta a pártot, amely így két hónapra illegalitásban folytatta munkáját. Közben számos vita zajlott a párton belül a forradalmi stratégia helyes megválasztásáról, az erőszak szerepéről, a „széles munkás élcsapat” fogalmáról.

Kissé nehezebb lett a Liga helyzete az 1973 utáni időszakban, amikor létrejött Franciaországban az *Union de la gauche* az FKP, a SZP és a BRP között. Közös programot fogadtak el, amelynek lényege a kapitalizmussal való szakítás, az ipar néhány szektorának újra államosítása és a vállalati tanácsokban való vétő-jog volt. A Liga úgy vélte, hogy a program radikális és antikapitalista volt, de nem érintette a legfontosabb kérdést: az állam megváltoztatásának kérdését. Amikor pedig az 1980-as évek elején az FKP, szerintük, megosztó politizálásba fogott, a Liga a „munkásszervezetek egységének” megtartása mellett érvelt. Felhívásuk a Mitterrand melletti szavazásra azonban őket is megosztotta és a Ligából ekkor sokan kiváltak. Mitterrand győzelme után (1981) új politikai stratégiában reménykedtek, amelynek a „munkás-fordulat” nevet adták. Ezt a teljes lelkesedés és az elszánt voluntarizmus jellemezte. Az 1983-as pénzügyi megszorítások, a fizetések befagyasztása következtében a Liga úgy vélte, hogy a kormány csatlakozott a liberális politikához, a SZP pedig „szociál-liberális” lett. Az

1986-os (előre látható) választási vereség után a Liga önkritikát gyakorolt, amikor kimondta, hogy 1981-ben túlbecsülte a forradalom lehetőségeit. Sok tagot is veszített. Mégsem adták föl a harcot: részt vettek folyamatosan a munkások megmozdulásaiban, a sztrájkok szervezésében.

A berlini fal leomlása után úgy vélték, hogy új helyzet állt elő: igaz, hogy a szocializmus veszített, de a kapitalizmus nem oldotta meg saját problémáit, így az osztályharc folytatódik, mert újabb válságok elé nézünk, új ellentmondások, új háború keletkeznek. Ezek megoldásához pedig nemzetközi forradalomra van szükség. 1995-ben elérték, hogy a Juppé-terv megbukott a gazdaság stabilizálására, amit úgy ítélték meg, hogy az „első liberalizmus-ellenes felkelés” volt. Az 1995-ös Seattle-i *No-global-mozgalom* és a 2001-es genovai után a Liga egyre jobban elkötelezte magát az antiglobalista harcra²⁵⁹. 1999-ben az európai parlamenti választásokon a Munkásharccal közösen indultak, amelyeken a szélsőbaloldal öt képviselői helyet szerzett, amelyből kettő (Alain Krivine és Roselyne Vacchetta) a Liga sorából került ki. 2002-ben önállóan indultak a köztársaság elnökválasztáson, ami igazi sikert hozott számukra: Olivier Besancenot 4,25 %-ot kapott (több mint egymillió kétszázezer szavazatot), miközben az FKP jelöltje csak 3,37 %-ot. A fiatal postás, Besancenot csillaga még jobban emelkedett a „nem”-re leadott szavazatok után, 2005-ben, hiszen az európai alkotmánytervezet ellenes kampánynak ő volt az egyik leglelkesebb híve²⁶⁰.

A 2005-ös európai alkotmánytervezet vitájában és a szavazásban is a Liga mindvégig a „nem” táborát erősítette. Ez újból jelentősen növelte a párt népszerűségét nem csupán a munkásokban, hanem mindazokban, akik hasonlóképpen gondolkodtak. Konceptiójukat a Rouge nevű hetilapon kívül a háromhavonta megjelenő *Critique communiste* elnevezésű elméleti folyóiratukban népszerűsítik.

Dolgozók pártja

Az 1991-ben alakult *Parti des travailleurs (France)* (Dolgozók pártja, Franciaország, DP) olyan politikai párt, amelynek ideológiája a trockizmus. 2004-ben a párttagok számát 6 ezer főre becsülték. Tagja az *Entente internationale des travailleurs et des peuples*-nek és az *Alliance européenne*

²⁵⁹ Az antiglobalista mozgalmakról lásd például: Paolo Ceri: *Movimenti globali. La protesta nel XXI secolo* (id. kiad.), valamint Szabó Máté: *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom* (Budapest, 2004. Századvég) című könyvét.

²⁶⁰ Népszerűségének növekedéséről r a Le Monde-ban Sylvia Zappi: *Olivier Besancenot (LCR) relancé par la campagne du non au référendum*, Le Monde, 2005. június 23. 10. old.

des travailleurs-nek. Az államtól finanszírozást nem fogadnak el, saját tagságuk tartja fenn őket. Saját megfogalmazásuk szerint olyan „autentikus és független” munkáspárt akarnak lenni, amelynek célkitűzése az osztályharc elismertetése a társadalomban, az iskola és az állam laicitásáért folytatott harc, az V. Köztársaság „antidemokratikus intézményrendszerének” eltörlése, a pártok és a szakszervezetek egyenrangúságának elismertetése. Olyan internacionalista elveket valló párt, amely nemzetközi téren küzd a pénzügyi alapok „romboló tervei és katonai jellegű beavatkozásai” ellen. Hazai szinten pedig a tulajdonosok, a kormány és az állam embereket elnyomó intézkedései ellen. Híreit minden hónapban az *Informations Ouvrières*-ben teszi közzé. Országos titkára Daniel Gluckstein, foglalkozására nézve történelemtanár. A párt történelmi személyisége Pierre Bousset, alias Pierre Lambert, aki a szocialista párt „szürke eminenciása” szerepét is betöltötte olykor.

A Dolgozók pártjában négy jól elkülöníthető irányzat található. Az egyik éppen a Pierre Lambert által vezetett „kommunista internacionalista”, azaz kifejezetten trockista jellegű csoport (a IV. Internacionálé tagja), amely kétezres táborával döntő szerepet játszik a párton belül. Ezeket „lambertistáknak” is nevezik. Újságjuk a *Vérité*. A második irányzat a szocialista, amelynek folyóirata a *Courrier socialiste*, amelynek kiadásában együtt dolgoznak a szocialista pártból kilépett más balosokkal. A kommunista irányzat a Dolgozók pártján belül az FKP-ből és a szakszervezetekből kilépett szélsőbalos tagokat gyűjti egybe, folyóiratuk a *Rencontres Communistes*. És végül a negyedik áramlat a párton belül az anarcho-szindikalistáké, akik egyébként szorosan kötődnek egy másik szervezethez, az *Union des anarcho-syndicalistes*-hoz is. Újságjuk a *L'Anarcho-Syndicaliste*. Ezek az irányzatok, és maga a párt sem hivatkozik direkt módon a trockizmusra, mint a Munkáspárt vagy a Liga, hanem fő célkitűzésük az osztályharc szellemének ébrentartása Franciaországban.

A párt a választásokon igen gyengén szerepel (50 ezertől 130 ezerig szoktak szavazatot kapni), nincs képviselőjük, csak néhány polgármester kerül ki soraikból. Viszont mindig csatlakoztak azokhoz, akik a „liberális Európát” elutasították. 1997-ben a Maastrichti szerződés ellen léptek fel, az európai alkotmánytervezetre „nem”-mel szavazók táborát erősítették.

A „nem” győzelme után a Dolgozók pártja nyilatkozatot adott ki. Ebben azt írják, hogy az „Alapvető jogok Chartája ürügyén akarták megkérdőjelezni a politikai demokrácia alapjait és a munkások jogait”. A „nem”-et a „francia nép győzelmeként” mutatta be, amely megakadályozta az „alkalmazottak, a fiatalok, a gazdák és a nyugdíjasok jogainak lerombolását”. Ez a „nem” ugyanakkor Európa minden népének győzelme is, akik számára fontos a szuverenitás, a jogvédelem és a jogok garantálása, vala-

mint a demokratikus vívmányok. Ezzel együtt vereséget szenvedtek, szerintük, „a termelési eszközök magántulajdonosaiknak az aspirációi”, akik rég óta ellenőrzik a politikai intézményeket is, és munkásellenes határozatokat hoznak. Ez a szavazás tehát, a Dolgozók pártja szerint, igazi osztályharc volt, amely nyomás sikerült megakadályozni, hogy „az emberiséget a szakadékba taszítsák”. A nép tehát megmutatta, hogy szükség van politikai demokráciára, és hogy az V. Köztársaság intézményrendszere „kifulladásban van”. A társadalom újjászervezéséhez pedig meg kell őrizni a szakszervezeti mozgalom függetlenségét, amely biztosíthatja a „dolgozó tömegek sorsának jobbra fordulását”, a „magántulajdon rothadó rendszerének” eltörlését.

Marxista-leninista-maoista kommunista párt

A kínai ihletésű maoista pártok az 1968-as diákmozgalmak idején jelentős szerepet játszottak, mára azonban számuk és támogatóik száma is jelentősen megcsappant. Közülük említsük meg a *Gauche prolétarienne* (Proletár baloldal, PB) nevű csoportot, amely Nanterre-i diákokból és az elit egyetem, az *École Normale Supérieure* fiatal értelmiségiek marxista-leninista köréből szerveződött. Szervezetüket (*Union des Jeunes Communistes Marxistes-Léninistes*, UJCML) a neves filozófus, Louis Althusser inspirálására hozták létre. A nagy munkás centrumokban frakciókat hoztak létre, de ez nem járt igazi sikerrel. Ezért 1970-től áttértek a „spontán akciókra” és kidolgozták ennek alapelveit.

A Proletár baloldal mellé álltak ebben az időben olyan jelentős értelmiségiek is, mint Jean-Paul Sartre és Michel Foucault, bár baloldali populistaként a munkásokra orientált párt megvetette a hagyományos értelmiségi modellt. A politika libertárius és autokratikus felfogását képviselte újságjuk, a *La Cause du Peuple* (A nép ügye), amit Sartre az utcán is terjesztett²⁶¹. Ezután a Proletár baloldal vezető személyisége a jelentős filozófus (Sartre későbbi személyi titkára), Benny Lévy alias Pierre Victor lett. A pártot azonban hamarosan feloszlatták, bár képviselőik, ismert értelmiségiek, továbbra is szerepeltek a francia médiában. A mai legismertebb francia napilapnak, a *Libération*-nak a születéséhez a megszüntetett *La Cause du Peuple* is hozzájárult.

A Proletár baloldal megszűnte után, az 1980-as években a maoizmus egy kivétellel nem volt többé jelen a francia politikai életben. Ez az egy kivétel a *Parti Communiste Marxiste-Léniniste-Maoïste* (Marxista-leninista-maoista kommunista párt, MLMKP).

²⁶¹ Erről lásd részletesebben Molnár Tamás könyvét (Thomas Molnar: *Sartre, philosophe de la contestation*, Páris, 1972. La table ronde kiadó).

Ez a maoista párt 2000 elején szerveződött, és folytatni kívánja a Proletár baloldal maoista eszmeiségét. Fő célja az osztályok és az állam nélküli társadalom megteremtése. Ennek a célnak az érdekében, ahogyan írják: „a munkásosztály vezette proletariátusnak meg kell dönteni a burzsoáziát, le kell rombolni államát, államosítani kell a termelő eszközöket és le kell rombolni a burzsoá ideológiát”. A kommunizmus szerintük történelmi szükség-szerűség, amit a Párt képes csak megteremteni. Az FKP, Sztálin halála óta revizionista párt lett, amellyel nem szabad tartani a kapcsolatot. A társadalom forradalmi megváltoztatása után az FKP-t újra kell építeni, mert a kommunista párt Franciaországban csak Lenin és Sztálin idején töltötte be igazi funkcióját. A maoisták képesek csak erre az újjászervezésre. Jelszavai-
k: „Éljen a proletár internacionalizmus!”, „Minden elnyomott ország, nemzet és nép proletárjai, egyesüljetek!”.

Ez a maoista párt 2000 óta folyamatosan követi a francia és a nemzetközi politika eseményeit, és úgy véli, hogy 2005-ben eljött számukra a forradalmi „hosszú menetelés” ideje. A Párizs külvárosában kirobbant gyűjtogatási hullám, amit két fiatalok (egykor bevándorolt észak-afrikaiak már francia leszármazottai) halála váltott ki, a népfelkelés látszatát keltette ben-nük²⁶². „Ki lázadt fel Clichy-sous-Bois-ban?” – tették fel maguknak a kérdést. „A fiatalok, ahogyan 1968-ban.” De ma nem az egyetemi hallgatók lázadtak fel, hanem „a legkiszákmányoltabb fiatalok, azok, akik azon felül, hogy proletárok, nap mint nap bőrükön érzik a masszív és totális rasszizmust”. Ezek a lázadó fiatalok ma Franciaországban „az osztályharc élcsapata”, amely azt akarja, hogy minden megváltozzék. „Azt a totális antagonizmust fejezik ki, ami proletariátus és a kapitalizmus között feszül”. Elítélik azt a „rasszista propagandát”, amit a „fasiszta politika” (itt Philippe de Villiers miniszterelnököt egy kalap alá veszik Le Pen-nel) folytat, amikor „Franciaország iszlamizációjáról” beszélnek. Fő célpontjuk a belügyminiszter, Nicolas Sarkozy²⁶³, aki számukra a „burzsoázia legrosszabb hagyományait” testesíti meg, hiszen „igazolni akarja” a Charles Maurras által adott megkülönböztetést a „reális” és a „legális országról”. A néptömegek megvetésének „fasiszta politikája” ez, ami ellen osztályharcot kell folytatni – mondják. Ez a felkelés csak az első lépés, amit folytatni kell. Fel kell venni

²⁶² A Párizs környéki gyűjtogatások okát keresi Claude Askolovitch: *Banlieues. Pourquoi l'incendie?* című írásában a le Nouvel Observateur-ben (2005. november 10-16. 62-82. old.). A hetilap bő összeállítást közöl a témáról a legkülönbélebb orientációjú szerzőktől.

²⁶³ Nicolas Sarkozy portréját lásd: *Tornádó. Nicolas Sarkozy politikai pályája*, (szerk.: Somogyi Zoltán és Szabados Krisztián), Budapest, 2005. Political Capital Füzetek.

a harcot a kapitalista „állam ellen”. Ebből a szempontból bírálják a kommunista pártot, az FKP-t, de a trockista Arlette Laguillert is, akik féltik a gyűjtögetőktől a külvárosok békés lakosait. A maoisták szerint jogosult az erőszak és a forradalom az imperializmus ellen.

Veszélyes-e a szélsőbal a demokráciára?

A francia szélső- és radikális ultrabalos pártok, létszámukat tekintve igazából nem jelentenek veszélyt a francia demokráciára nézve, hiszen valójában elitpártok. Igaz viszont, hogy nézeteik széles társadalmi rétegek számára jelentenek kapaszkodót, vigaszt abban a sokszor igen elkésérítő gazdasági-társadalmi helyzetben, amelyben a franciák (és a bevándorlók) egy nem is kis része éli mindennapi életét.

Tehát nem osztjuk azt a nézetet, amit Roland Granier fogalmaz meg már idézett cikkében, hogy „a szélsőbaloldal igazi veszélyt” jelent a francia demokráciára nézve. Az is igaz, hogy ezek a pártok szisztematikusan elvitattják nemcsak a társadalom alapvető intézményeit, mint a magántulajdon, a „burzsoá szellemű” iskola, a vallási intézmények stb., hanem egyúttal magát az államot és olykor annak erőszakszervezeteit (hadsereg, rendőrség) is. A kapitalista társadalom kialakult hierarchiáját is kétségbe vonják, Rosa Luxemburg alapján mindenféle társadalmi és politikai spontaneitást hirdetnek, elvetnek minden tekintélyt. Ez, amennyiben érvényre jutna, valóban veszélyeztetné a közösség és az egyén szabadságát és jogait, és talán a demokráciát is. Nem feledjük azonban azt sem, hogy a francia jobboldali és baloldali parlamentáris pártok rendkívüli adaptivitásról, a helyzethez való mesteri alkalmazkodásról tesznek folyamatosan tanúbizonyságot²⁶⁴. Ez is záloga, a súlyos problémák ellenére, a nagy tradíciójú francia republikánus hagyományú demokráciának²⁶⁵.

Azonban, a legutóbbi Párizs külvárosait megrázó eseményeket is beleszámítva, úgy véljük, hogy (Gramsci szavaival élve), akár hányszor is megremeg az állam, a civil társadalom a nyugati demokráciákban olyan erős, hogy ezt a krízist mindig ki tudja védeni²⁶⁶.

²⁶⁴ A pártoknak erről az alkalmazkodásról ír Johancsik János: *A pártok válsága és arculatépítése Franciaországban* című tanulmányában (in: *Politika és társadalom*, szerk.: Bayer József, Budapest, 2002. MTA Politikai Tudományok Intézete, 282-294. old.).

²⁶⁵ Erről írt monográfiát Nagy Miklós: *A republikánus hagyomány a francia köztársasági rendszerekben*, Szeged, 2002. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

²⁶⁶ Gramsci politikaelméletének egyik fontos megállapítása, hogy „keleten az állam minden volt, a civil társadalom pedig kezdetleges és képlékeny.

Erre a védelemre gyakran rá is szorul, mert Franciaországban a munkanélküliség, a romló életkörülmények, a nagy létszámú bevándorló olyan jelentős és valós problémát jelent, amire a szélsőbaloldal trockista és maoista pártjai joggal hívják fel a figyelmet. Az igazi megoldást mégis a francia parlamentáris baloldali pártok kínálják, még ha (szinte mindig) egymással vitázva-versengve is. És ne feledjük, ezeknek a pártoknak, a francia szocialista pártnak, a francia kommunista pártnak, a radikális köztársasági és radikális szocialista pártnak, a baloldali radikális pártnak és a Zöldeknek (csupán számarányaikat tekintve is) olyan jelentős a befolyásuk, hogy a baloldal döntő erőit mindenképpen ők képviselik.

Ebben a tanulmányban nem foglalkozunk a francia jobboldali (vagy szélsőjobboldali) pártokkal (MPF, RPF, UMP, UDF, FN, MNR), de a francia politikai paletta egyik döntő oldala természetesen a baloldallal állandó vitában (olykor „társbérletben”) politizáló jobboldal.

A szélsőbalos francia pártok azért érdemelnek mégis jelentős figyelmet, mert olykor (mint az utóbbi két esetben is, azaz az európai alkotmánytervezetre leadott „nem” szavazatok, valamint a Párizs külvárosában kirobbanó, majd néhány más vidéki francia nagyvárosra is kiterjedt gyújtogatás-sorozat, szinte felkelés, az anti-globalizmus esetében) szerepük nem volt elhanyagolható. Szervezettségükkel, szatellit szervezeteikkel és a szakszervezetek egy részével a francia társadalom elégedetlen tömegeinek nem kis hányadát tudták céljaik érdekében mozgósítani. A francia politika alakulásában tehát ezek a szélsőbalos pártok mindig aktívan részt vállalnak.

Olasz szélsőjobboldali pártok

Itáliát 1992-ben politikai földrengés rázta meg. A II. világháború befejezése óta ugyanis az olasz politikai viszonyokban egy viszonylagos állandóság, mozdulatlanság mutatkozott még amellet is, hogy a kormányok igencsak sűrűn váltották egymást. Az állandóság, a folyamatosság és az instabilitás tehát egyszerre volt jelen. Mégis, azt lehet mondani, hogy a jellegzetesen olasz politikai technika, a kompromisszumos politizálás azt eredményezte, hogy a kereszténydemokrata párt hegemoniája olyan kormányok megalakítását tette csak lehetővé, amelyekben a *Democrazia cristiana* politikája játszott a főszerepet²⁶⁷. Ezen a viszonylagos mozdulatlanságon az sem

Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes volt a viszony, s valahányszor az állam megremegett, mögötte mindannyiszor azonnal feltűnt a polgári társadalom erőteljes szerkezete”. Lásd: Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*, Budapest, 1970. Kossuth, 322. old.

²⁶⁷ Az olasz politikai rendszer lényegének és átalakulásának részletes leírását lásd: Bernard Gaudillère: *Le régime politique italien* (Paris, 1999.

változtatott lényegesen, hogy a kereszténydemokrata párttal időleges kormányzóvá lett az olasz szocialista párt is alakíthatott olykor kormányt. Nagyjából kialakult az az ötös pártszövetség, a *pentapartito*, amely kormányzott.

A politikai földrengést azok a radikális változások okozták, amelyek az időközben felhalmozódott (és itt nem elemezhető) gazdasági, politikai és morális problémák által kiváltott súlyos *válság* következtében álltak elő. 1992 februárjában a *Mani pulite* bírákból és ügyészekből álló csoportja antikorrupciós vizsgálatokat kezdeményezett a politikai élet kevésbé jelentős és nagyon jelentős képviselői ellen, amely azon kívül, hogy eredményes volt és a „tangentopoli”, azaz a csúszópénzes világnak tulajdonképpen a végét hozta Itáliában, a politikai életre, a *politikai stílusra* is alapvető hatást gyakorolt. Az olasz pártstruktúra szinte teljesen átalakult, a régi, történeti pártok eltűntek vagy átalakultak és teljesen új pártalakulatok jöttek létre. Ez a folyamat 1996-ig tartott, de ma sem tekinthető véglegesen befejezettnek.

Az átalakulás lényege egyrészt az volt, hogy az olasz közvélemény annyira megelégedett még a túlságosan átideologizált „párt” elnevezést is, hogy a létrejövő formációk nagyobb részt már nevükben is elhagyták ezt a kifejezést. Helyette „szövetséget” és egyéb, a tömörülés jellegét kifejező fogalmat választottak a pártok nevének. Másrészt új közszereplők léptek a politika színterére, mint a média-mánás Silvio Berlusconi, aki televízióbirodalma hatalmát is felhasználta (és felhasználja még ma is) a politikai küzdelmek során. Harmadrészt, és ez igen jelentős változás, hogy Olaszországban is kialakult a *politikai váltógazdaság*, amely a nyugati demokráciákra általában is jellemző, de Itáliában ez mindaddig nem valósult meg. S végül elég jelentős volt ez a változás, amely végül is a jobboldal időleges előretörését eredményezte.

Szélsőjobbról jobbközépre: az MSI átalakulása és eltűnése

Az ötpárti koalícióban soha nem vett részt (mert nem vették be) a *Movimento sociale italiano* (MSI), az olasz újfasiszta párt, amelyet 1946-

Presses Universitaires de France) című könyvében. Ugyancsak jól tájékozódhatunk az olasz történelmi-politikai változásokról Simona Colarizzi: *Storia del Novecento italiano* (Milano, 2004. BUR) című könyvéből. A magyar szerzők írásai közül használható még e tekintetben Pankovits József: *Az olasz politikai pártok választója a 20. század végén* (Politikatörténeti füzetek, Budapest, 1998. Napvilág kiadó) című könyve, és Barabás Balázs: *Olaszország* című fejezete az *Európai politikai rendszerek* (Budapest, 2004. Osiris kiadó) című kötetből.

ban a *Repubblica Sociale Italiana* (1943-'45), vagy más néven a *Salò-i Köztársaság* hívei alapítottak. Az 1945 utáni időkben tehát végig ellenzékben politizáltak. Vezetőjük és legjelentősebb teoretikusuk Giorgio Almirante volt²⁶⁸. A párt 1972-ben egy kisebb monarchista párt beolvasztása után az MSI-Dn (MSI-Destra Nazionale) nevet vette fel s ezzel nyíltan, elnevezésében is vállalta radikális jobboldaliságát²⁶⁹. 1987-től, kisebb időszakot leszámítva, vezetője az igen tehetséges és fiatal politikus, Gianfranco Fini lett. A párt további sorsa nagymértékben függött tőle²⁷⁰.

Amikor átvette a párt irányítását, számolnia kellett azzal a ténnyel, hogy Mussolininek még jelentős és ortodox hívei voltak a pártban. Közülük például Pino Rauti még 1994-ben is az Európai Parlament képviselője volt. A klasszikus és az új olasz fasizmus képviselői a kapitalizmus és a kommunizmus közötti „harmadik utat” szerettek volna megvalósítani. Elveik között erős állam megeremtése szerepelt, amely erőteljesen szociális érzékenységgű, a morális és társadalmi értékek tekintetében korporativista és ultrakonzervatív. Elsősorban a nemzeti aspektusra, a nemzeti értékekre helyezték a hangsúlyt.

A kérdés, az 1990-es évek elején egyre sürgetőbben merült fel: milyen mértékben ragaszkodjon a párt ideológiájában a Mussolini-féle tradícióhoz, és milyen mértékben igazodjon a változásokhoz. A pártot az 1992-ben megindult korrupció-ellenes kampány igen kevésbé érintette, hiszen sohasem voltak kormányon és csak igen kevés politikai és gazdasági döntésben vettek részt. A változtatás tehát számukra ebből a szempontból nem volt sürgető. Gianfranco Fini mégis változtatásokat szeretett volna megvalósítani a párt megjelenítésében, stratégiájában és taktikájában. Ha nem is a szavazói, de militáns párttagjai még 1990-es évek elején is erősen kötődtek a fasiz-

²⁶⁸ Giorgio Almirante (1914-1988) a fasizmus idején kisebb funkciókat töltött be, a *La difesa della razza* (A fajvédelem) című újság felelős szerkesztője, a Salò-i Köztársaság idején harcolt a partizánok ellen, majd 1945-ben illegálisba vonult. Fasiszta és rasszista meggyőződése ellenére zsidókat mentett. 1946-ban részt vett az MSI megalakításában, amelynek titkára lett, illetve tisztségéről 1987-ben mondott le Fini javára.

²⁶⁹ A pártnak erről a kezdeti időszakáról lásd: Roberto Chiarini: *A Movimento Sociale Italiano - történeti áttekintés*, in: *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*, (szerk.: Feitl István), Politikatörténeti füzetek, XII., Budapest, 1998. Napvilág kiadó, (második, bővített kiadás), 89-113. old.

²⁷⁰ Az olasz pártokról, politikai viszonyokról lásd a belga kutató: Bruno Teissier: *Géopolitique de l'Italie* (Bruxelles, 1996. Éditions Complexe) című, valamint Piero Ignazi: *I partiti italiani* (Bologna, 1997. Il Mulino) című könyvét.

mus által képviselt ideológiához, propagandához, a fekete ingtől egészen a „római köszöntésig”. Még 1992. október 28-án is evidens volt ez, amikor a párt a római Piazza Venezia térre hívta szimpatizánsait, ahol egykor a *Duce* szólt a tömeghez, most pedig unokáját, Alessandra Mussolinit köszöntötte előre emelt kézzel. Néhány hónappal később, 1993 júniusában a *La Stampa* című napilapban maga Fini minősítette Mussolinit „a század legnagyobb államférfijának” („*Mussolini? È stato il più grande statista del secolo*”), valamint azt is kijelentette, hogy a „fasizmust 1938-ig nem lehet negatív jelenségnek tekinteni”. Ezek a kijelentései nagy visszatetszést keltettek mind Itáliában, mind külföldön²⁷¹.

A nagy fordulatot az MSI-Dn politikájában talán az 1993-as római és nápolyi polgármester választás hozta. Rómában Gianfranco Fini indult, de 47 %-os eredményével mégis veszített, Nápolyban ugyanez játszódott le Alessandra Mussolinivel. Ezek a fél-vereségek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Fini változtasson a párt megjelenítésén és ideológiáján is. Észre kellett vennie, hogy az olasz politikai identitás egyik fő sajátossága az antifasizmus, és ha ezt elfelejti, a hatalom kapui továbbra is zárva maradnak pártja előtt. Ezért Fini fordított egyet és kijelentette: az antifasizmus „alapvető demokratikus érték”. Megtoldotta még azzal, hogy „a Holocaust a század legnagyobb tragédiája volt”²⁷². Ezzel tulajdonképpen szakított is pártja múltjával, majd az 1994-es választások idején, amikor a Berlusconi vezette párt és koalíció nyert és az MSI-Dn-nak hatalmi perspektívái nyíltak, Fini magát és pártját is *poszt-fasisztának* kezdte el nevezni. 1994-ben először nem ment el megkoszorúzni Mussolini szülőfalujában, Predappio-ban (Romagna tartományban) lévő sír- emlékét, viszont elment a Róma melletti Fosse Ardeatine antifasisztáinak az emlékművéhez²⁷³. Ezekkel a gesztusokkal természetesen Gianfranco Fini nem lett antifasiszta, de szerette volna érzékeltetni az olasz politikai közvélemény- nyel, hogy tiszteletben tartja az 1947-es olasz alkotmánynak azt a még ma is érvényben lévő paragrafusát, amely minden fasiszta pártot és mozgalmat

²⁷¹ A Fini által vezetett (szélső?) jobboldali pártról lásd: Chiara Valentini: *Alleanza Nazionale: la componente „storica” del Polo della libertà*, in: *Stato d'Italia*, (szerk.: Paul Ginsborg), Milano, 1994. Mondadori, il Saggiatore, 677-681. old.

²⁷² A Holocaustról szóló kijelentését idézi: Marcelle Padovani: *Fini le démocrate nouveau est arrivé*, Le Nouvel Observateur, (szélsőjobboldali különszám), 2000. március 9-15., 78. old.

²⁷³ A Fosse Ardeatine Olaszországban szimbolikus hely, ahol a náci megszállók 336 olasz hazafit végeztek ki megtorlásul 33 német katona haláláért. Az olasz köztársasági elnök június 2-án, a köztársaság ünnepén minden évben koszorút helyez el a Fosse Ardeatinén.

törvényen kívül helyez. Több alkalommal elment az Egyesült Államokban is, ahol szívélyesen fogadták.

Az 1994-ben ténylegesen is kormányra került jobboldali pártszövetség (*Polo delle Libertà*) egyik eleme már a Fini vezette új néven megalakult párt, az *Alleanza Nazionale* (AN) volt. 1995 januárjában Fini, a Fiuggi-ban megtartott országos kongresszuson²⁷⁴ elérte, hogy az MSI-Dn, mint párt, csatlakozzék a választásokra létrehozott *Nemzeti Szövetséghez* (AN), s ezután e néven szerepeljen az olasz politikai palettán. Azok a meggyőződéses fasiszták, akik e változásokat nem kívánták elfogadni, új pártot alapítottak *Movimento Sociale - Fiamma Tricolore* néven és az 1996-os választásokon 0, 9 %-os eredményt értek el. Fini új pártja, amely lezárta a múlttal való ideológiai és politikai kapcsolatait, ugyanezen a választáson 15,7 %-ot tudhatott magáénak, miközben az 1992-es választásokon az MSI-Dn csak 5,4 %-ot ért el²⁷⁵. Az osztrák Jörg Haiderrel és politikájával kezdettől fogva nem szimpatizált, a francia Le Pent pedig ezután mindig kínosan került. A Lega Nord vezetőjével kapcsolatban azt mondta: „Még egy kávét sem innék meg vele”, bár el kellett viselnie, mert 1994-ben a Berlusconi vezette kormányban egy rövid ideig mégis együtt vettek részt.

Ez az a radikális átalakulási folyamat tehát, amelynek következtében az olasz szélsőjobboldali, neofasiszta pártból kormányzó jobb-közép párt lett, amelynek Fini volt a vezetője, és amelynek politikája lényegesen képes befolyásolni az olasz politikai viszonyokat. A 2. Berlusconi-kormányban (2001-) előbb a kormányfő helyettese lett, majd (2004-) pedig ő lett a külügyminiszter. Volt még a Képviselőház elnöke is, majd Berlusconival történő szakítása és kormányból való kilépése után 2011-től a *Futuro e Libertà per l'Italia* vezetője volt 2013-ig. Támogatta az új Monti kormány, de az 2013-as választásokon rosszul szerepelt és a politikától (egyelőre?) visszavonult.

Új szélsőjobboldali párt: a Lega Nord kialakulása és politikája

Az olasz szélsőjobboldal karakterisztikus és rendkívül sokat vitatott pártja, az Umberto Bossi által sokáig vezetett *Lega Nord*²⁷⁶. Ma a párt elnöke Roberto Maroni.

²⁷⁴ Jelentősége miatt ezt a kongresszust nevezik a párt történetében „Fiuggi-i fordulat”-nak (Svolta di Fiuggi).

²⁷⁵ Az 1994-es és 1996-os politikai választások eredményeit lásd: Renato Mannheimer: *Les électeurs italiens et l'offre politique*, in: Ilvio Diamanti és Marc Lazar: *Politique à l'italienne*, Paris, 1997. Presses Universitaires de France, 65-85. old.

²⁷⁶ Az interneten a Lega Nordról olvasható oldalakon a régi időket idéző módon a párt bemutatása sokáig Umberto Bossi gyermekkorának („A kis

A párt elnevezésének hosszú történeti előzményei vannak Itáliában. A 12. században ligába tömörültek azok az észak-itáliai városok (Mantova, Brescia, Bergamo és más comunék, városállamok), amelyek tiltakoztak Barbarossa Frigyes uralma és politikája ellen. 1167-ben Pontidában olyan Lombard Ligát szerveztek, amely több autonómiát követelt e városoknak. 1176-ban e comunék csapatai Legnanónál megverték Barbarossa Frigyes csapatait. A legnanói csata emlékére ma is koszttümös felvonulást rendeznek minden évben. Az Északi Liga pedig akcióival mindig középkori eredetét kívánja demonstrálni. Emblémáján is az akkori pontidai harcos, Alberto da Giussano látható fenyegetően felemelt kardjával.

Kis Lega-történelem

Ezt a lokális autonómia-törekvést, regionalizmust fejezi ki az új, szélső-jobboldali párt, a Lega Nord. A mai párt előzményei a korábbi években keresendők és nem is Lombardiában²⁷⁷. Már az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején bizonyos, igaz szerény sikert értek el a helyi választásokon azok az autonómiát és részben Olaszországtól való elszakadást is hirdető pártok, amelyek Észak-Itáliában működtek. Ezek közül említésre érdemes a *Liga Veneta*, amely Velence környékén tevékenykedett és a *L'Union Valdôtaine*, amely Valle d'Aosta régió elszakadását kívánta elérni. Ez utóbbi karolta föl a lombard és milánói regionalista csoportokat és ennek a hatására született meg 1979-ben a Lega Lombarda korai előzménye, az *Unolpa (Unione Nord-Occidentale Lombarda per l'Autonomia)*, amelynek már Umberto Bossi volt a vezetője. 1982-ben ez a szervezet átalakult *Lega Autonomista Lombardavá* (később az egyszerűség kedvéért *Lega Lombardavá*) és egy év múlva előállt programjával. Ebben már megfogalmazódott a túlságosan is centralizáltnak és távolinak látszó, szerintük erős központi államhatalommal való szembenállás gondolata, valamint Északnak és különösen Lombardiának mint „fejőstehének” a képe.

A Lombard Liga első kisebb sikereit a helyi választásokon érte el, majd 1987-ben sikerült egy képviselőt, Giuseppe Leonit bejuttatnia a Parlamentbe, egy szenátort, Umberto Bossit pedig a Szenátusba. Lombard dialektusban azóta nevezik őt *Senaturnak*. A Lega Lombarda első kongresszusát 1989-ben tartotta és még ez évben az Európai Parlamentbe tudott küldeni két képviselőt. A párt 1990-re egyre erőteljesebben tömörült Bossi

Umberto”) bemutatásával kezdődik, majd rátér baráti kapcsolataira, később politikai tevékenységére. Ma már számos könyvben olvasható életrajza.

²⁷⁷ A Lega Nord korai történetéről lásd: Davide Aimonetto: *Lega: un po' di storia*, in: *Il Calendario del Popolo, Lega Nord, federalismo o secessione*, (különszám a Lega Nordról), 1994. január, 4-9. old.

személye köré, aki a vele nem egyező nézetű pártvezetőket sorra eltávolította a Legából. A lombard regionális identitást hangsúlyozó nézeteket éppen ebben az időben váltja föl az új ideológia hirdetése: a föderális Itáliáé, amely szerint három régió föderális uniója, az Észak-, a Közép- és Dél-Itália jöhetne létre Olaszországban. A föderalizmus elképzelések köré a Lega erőteljes kampányt szervezett, amely sok ember számára egyfajta megoldás látszatát keltette a sok és mély válsággal küszködő Itáliában. Programja köré más olasz tartományokban (Piemontban, Liguriában, Emilia-Romagnában) is alakított pártszervezeteket, amelyeket *Alleanza Nord* néven fogta össze. 1991-ben a pontidai kongresszuson bejelentették az „Északi Köztársaság” közeli megalakítását, amelynek székhelye Mantova városa. Ez már az olasz állam szakadásának képét vetítette előre. Az így terebélyesedő párt az 1992-es választásokon már hárommillió szavazatot kapott, a szavazatok 8,7 %-át. Bossi felbátorítva érezte magát, hogy most már határozottan fellépjen a tradicionális pártokkal és pártrendszerrel, az uralkodó politikai elit korrupciójával szemben. A Lega megszerzi Milánó polgármesteri székét, de nem sikerül ugyanezt elérni több észak-olasz nagyvárosban (Torino, Genova, Venezia, Trieste). 1993-ban pedig a Legát is eléri a korrupciós botrány: kincstárnokát csúszópénzek elfogadásával vádolják, Bossit is bíróság elé idézik. 1994-ben 8,4 %-os választási sikert ér el a Lega és kormányzövetségre lép a Berlusconi vezette *Forza Italia*val valamint a Fini vezette *Alleanza Nazionale*val, majd nem sokkal később kilép a kormányból, Berlusconi bukását okozva ezzel. Ötven képviselője deszolidarizál vele. Ellentétbe kerül pártján belül is a föderalizmus teoretikusával Gianfranco Miglioval, aki elhagyja a Legát és új föderalista pártot (*Unione Federalista*) alapít. Szembekerül Franco Rochettával is, a Liga Veneta alapítójával és az *Alleanza Nord* elnökével, aki bírálja Bossi „bonapartista” tendenciáját. Őt is kizárja a pártból Bossi. A párt második embere, Varese képviselője a Parlamentben, Roberto Maroni is kilép a Legából, jobboldali szövetséget sürgetve. Bossi 1995-ben létrehozza az „Északi Parlamentet”, amelynek feladata a római kormány elé terjeszteni sajátos törvényjavaslatokat.

Ebben az időben erősödik fel a Legán belül a hangulat az idegenekkel, a bevándorlókkal szemben. A xenofóbia azóta is a Lega Nord egyik fontos ideológiai eleme. Az 1996-os politikai választásokon a Lega 10,6 %-ot ér el, ennek ellenére elveszíti Mantovát, az Északi Parlament székhelyét. A zöld inget (vagy nyakkendőt, zakót, blúzt) választják új szimbólumuknak. Ez jelenti ma is a Lega-identitást. A Lega Nord azóta olykor kormányon van, váltakozó sikerekkel és kudarcokkal vesz részt az olasz politikai életben. Az „Északi Köztársaság” elnevezést, amelyet gyakran használt, egyre inkább a *Padánia* elnevezés váltja fel, amely a Po-folyó völgyének vidékét jelenti

olaszul. Ennek az új ideológiának, amit Bossi *Il mio progetto* címen 1996-ban fogalmazott meg, a „mély Észak” (gondoljunk csak a „mély magyar” kifejezésre) áll a középpontjában²⁷⁸. A tervnek lényeges eleme az egységes olasz állam megszüntetése („*la fine dell'Italia, intesa come Stato unitario*”). A Legának már zöldinges fél-fegyveres „felülvizsgálói”, gárdistái, valamint hasonló című napilapja is van. Az utóbbi időben lendülete azonban alábbhagyott, mert a Senaturt 2004-ben szélütés érte. Ennek ellenére még ugyanebben az évben jelöltette magát europarlamenternek, ami sikerült is neki. Ekkor vált meg a Berlusconi-kormánytól, amelyben a Szervezeti reformok minisztere volt. A betegségéből csak lassan lábadozó Bossi viszont igazán nem tudja ellátni ezeket a feladatait, és már nem képes igazán összefogni a pártot sem. A párt azonban az északi tartományokban azóta is igen erőteljesen van jelen és hangoztatja szavát a különböző jobboldali kormányokban is.

A Lega Nord programja és politikája

A Lega Nord alapvetően változtatta meg (nem biztos, hogy mindenben pozitívan) a háború utáni Olaszország politikai arculatát²⁷⁹. Megváltoztatta a szavazói magatartást, mert eltávolította őket a hagyományos választási preferenciáktól, a vallástól, az osztály-központú (ideologikus) gondolkodástól, vagy a laikus orientációtól. Helyettük más preferenciákat állított: a központ és a periféria, az észak és dél, a régió és az ország, a civil társadalom és a hagyományos pártok kontrasztját.

A Lega kezdetben az industrializálódásból adódó feszültségeket (például az északi munkanélküliség a déli munkások „bevándorlása” következtében) lovagolta meg: mindezért a feszültségért szerinte az állam és a Mezzogiorno (az olasz Dél) a felelős. A megoldást etno-regionalista szempontból kívánta orvosolni úgy, hogy maximális autonómiát igényelt a régióknak adminisztrációs döntésekben. Ez azonban jelentősen korlátozta a párt országos hatáskörét.

Később Bossi újrafogalmazta a „territorio”, a „terület” fogalmát, amit olyan „érdekközösségnek” tart, amelyen a szorgalmas és tehetséges lombard nép él. E területi és etnikai szempontú elv alapján lép fel a Lega az „immigránsok”, a déli „belső bevándorlók” és a *külföldi bevándorlók ellen*, amelyek a Lega szerint szociális és kulturális fenyegetést jelentenek. Az

²⁷⁸ Idézi Ilvo Diamanti: *Il male del Nord. Lega, localismo, secessione*, Roma, 1996. Donzelli ed. 96. old.

²⁷⁹ Erről ír Ilvo Diamanti: *Lega Nord: un partito per le periferie* (in: *Lo stato dell'Italia*, id. kiad.) című cikkében, valamint Giorgio Galli: *I partiti politici italiani (1943-2004)* (Milano, 2004. Rizzoli) című összefoglaló monográfiájában.

alsóbb társadalmi rétegekből, később pedig (a többi párt identitás-vesztése és társadalmi legitimitáció-vesztése következtében) a középosztályokból (kezdetben a DC, később a PSI szavazótáborából) származó szavazatnövekedése után, a Lega egyre komolyabb szakadás-párti programot dolgoz ki. Ennek része a hagyományos politikai rendszer, az úgynevezett „partitocrazia” (a párturalom), a központosított államhatalom, a közönségnek a privát (társadalmi és gazdasági) szférába való beavatkozása elleni fellépés. Ezzel a politikájával a Lega elhinti a társadalmi és politikai intézmények elleni bizalmatlanság, az intolerancia légkörét Itáliában.

Ez annál is sikeresebben ment, mert az 1990-es években tovább nőtt Itáliában a társadalmi bizonytalanság, az erőszak és a bűnözés. Ekkor egyes taktikával a Lega elhagyta az antagonisztikus politizálást, helyette pedig mint a megújulás ereje, mint az intézmények megszilárdításának bajnoka lépett fel. Gazdaságpolitikájában pedig neoliberalista²⁸⁰ álláspontot foglalt el. Ez még inkább növelte sikerét szavazótáborában és azon kívül is. Egy idő után azonban megtorpant a Lega Nord. Nem sikerült neki jelentős előrelépést elérni sok városban, különösen Közép- és Dél-Itáliában egyre többen fordultak ellene. Több tényező is nehezítette előrehaladását. Először is a Lega, helyesebben szólva Bossi „nyelvezete”, stílusa, amely egyre provokatívabbá vált, azután az erős északi-lombard identitás, amely korlátozta a komolyabb elterjedését országos politikai tényezőként, s végül a választások során mindig egyedül maradt, mert nem volt hajlandó tartalmas és tartós politikai koalícióra lépni egyik párttal sem. Amikor meg koalícióra lépett Berlusconi-val, sokat veszített a párt, mert megrendült a párttagok bizalma és hűsége a „másságot” képviselő Lega-ideológiával szemben. *Bizalmatlanság* alakult ki a Lega mindent felforgatni akaró elemeivel szemben a másik két koalíciós párt tagjainak sorában, akik inkább a középosztályt akarták, nyugalmat sugározva megnyerni. Ráadásul Berlusconi színrelépése azt is jelentette, hogy a Lega automatikusan elveszítette azt az előnyét, hogy egyedül csak ő lenne a megújulás motorja. Ez még inkább így volt, amíg Berlusconi volt a kormányfő. Finivel azért került konfliktusba, mert Fini pedig éppen a Dél, a Mezzogiorno érdekeit kívánta erőteljesebben érvényesíteni és a segítő-állam szerepét mindennél fontosabbnak tartotta.

A Lega Nord politikai stílusa

Az idő előrehaladtával a Lega Nord egyre inkább azonosult karizmatikus vezetőjével, Bossival. Az ő politizálási stílusa nyomta rá bélyegét az egész

²⁸⁰ Az olasz politikaelmélet elkülöníti egymástól a neoliberalizmus (mint ideológia és politikai gyakorlat) és a neoliberalizmus (mint szabadelvű gazdaságpolitika) fogalmát.

mozgalomra. A Lega olyan politikai aktor, amely sikerét (és kudarcait is) nagymértékben a konkrét olasz politikai diskurzus terében elfoglalt helye határozza meg.

A Lega már kezdetben olyan ideológiát dolgozott ki, amely szemléletes és leegyszerűsített, szervezetei hajlékonyak, flexibilisek, döntéshozó mechanizmusai egyszerűek és egy vezető kezében összpontosulnak, *agreszív* és minden megfontolástól mentes nyelvhasználat jellemző tagjaira, akik szókimondóan fejezik ki magukat.

Bossi például ilyeneket mond: „Ha valaki, aljas eszközökkel, meg akarná állítani menetelésünket (*la nostra marcia*) egy igazi autonómia felé, jól vigyázzon: Észak egyetlen ugrással a szabadságot fogja választani. A nép nem fogadja el a végtelenségig, hogy rabszolga legyen. Északot, Padániát, a Ciszalpin Köztársaságot vagy az önkormányzás helyzetébe hozzák vagy lelép. Ezt nem Bossi, hanem a nép mondja.” (Pontida 1991) „Hatalmas tömegek vannak velem. Mussolini idejében sem volt hasonló eset. Ha akarom, mindenkit utcára viszek.” (Stampa, 1993) „Azt kérdezik tőlem: akasztófát fogtok használni? Azt válaszolom nekik: mi jobban szeretjük a géppisztolyt.” (Epoca, 1991) „Nők! Otthon csináljatok gyereket és hagyjátok dolgozni a munkanélkülieket!” (Corriere della Sera, 1993), „Ha valaki, legyen az bármilyen bíró, a Legát bele akarja keverni a csúszópénz botrány történetbe, hát tudja meg, hogy nekünk gyorsan eljár a kezünk és a puskagolyónk. Mifelénk egy golyó ára 300 líra és ha egy bíró be akar vonni minket a *Tangentopoliba*, hát tudja meg, hogy élete 300 lírát ér.” (Stampa, 1992) „A színesbőrű bevándorlás számára az integráció nem előrelátható, talán még évszázadok múlva sem realizálható” (Lega I. Kongresszusán, 1989.), „Az iszlám a barbárok kultúrája”. (Il Sabato, 1993). Bossinak ezekhez a kijelentéseihez képest már igazán európai stílus az, ahogyan a másik két jobboldali politikusról beszél. Berlusconi „a Lega legnagyobb ellenségének nevezi”, Fini pedig egyszerűen csak lefasisztázta. Igaz, Berlusconi a „vállalkozó politikusnak”, és Fini a „elegáns stílusú politikusnak” messze áll a kultúrája Bossiétól. A Lega Nord vezetője azonban igazi populista pártvezér, aki (Machiavellivel szólva) mindig úgy beszél, „ahogyan a szél fúj”.

A Lega és Bossi stílusa azonban nem szorítkozik a kijelentések szintjére. Bossi az osztrák Haidert „bevaló srácnak” nevezte és 1996 óta szoros kapcsolatot tartott fenn vele. Bossi volt az egyetlen Itáliában, aki tiltakozott az Ausztria ellenes Európa Unió határozatok ellen. Sok közös vonásuk van: szeretik a középkori felvonulások hangulatát, a folklórt politikai célokra használják fel, jellemzi őket a természet-kultusz, az idegen-gyűlölet, az Európától való félelem. 1996-ban Haiderrel közösen Maasstricht ellenes

paktumot írt alá²⁸¹. De Bossi zöld-ingesei olykor „tisztogató”-műveleteket is végrehajtanak észak-olasz városokban. Meg akarják „tisztítani” a városokat a déli bevándorló olaszoktól, akiket „megbízhatatlan”, „justa embereknek” tartanak, a külföldiektől, azaz az Európai Unión kívülről érkezettekől (ebbe a kategóriába tartoztak például sokáig a magyarok is), a prostituáltaktól, a drogosoktól, a hajléktalanoktól. Minden „másság” elleni intolerancia jellemzi őket, miközben ők maguk is „másoknak” számítják magukat, mint a többi olasz. Mindezen jegyek alapján tartják a Lega Nordot és Umberto Bossit szélsőjobboldalinak. Bossi betegsége után pártja Roberto Maroni vezetésével ugyanezt a vonalat vitte tovább, bár a hangnem némileg mérésklődött.

Balközépről jobbközépre: Berlusconi és a Forza Italia

Az 1990-es évek olasz politikai változásainak egyik főszereplője kétségkívül Silvio Berlusconi volt²⁸². Itt röviden csak ezért térünk ki rá, nem pedig azért, mintha - ahogyan Magyarországon néha olvasni lehetett - Berlusconi szélsőjobboldali politikus lenne²⁸³.

Berlusconi (korrupció-gyanús) ingatlanpiaci befektetőként kezdte pályáját Milánóban, majd az 1970-es években, kihasználva politikai kapcsolatait, a médiapiac területére került át. Politikai kapcsolatai az akkor nagyhatalmú, többször miniszterelnökként is működő Bettino Craxihoz, az Olasz Szocialista Párt (PSI) akkori elnökéhez fűzték. A PSI akkor a balközéphez tartozott, de erőteljesen elkülönült kezdetben az Olasz Kommunista Párttól (PCI), később ez utóbbi pártból alakult Baloldali Demokratikus Párttól (PDS). Berlusconi is ellene volt a baloldali hatalomátvételnek²⁸⁴, és 1994-

²⁸¹ Haider és Bossi viszonyáról lásd: Marcelle Padovani: *Umberto Bossi, le nettoyeur*, Le Nouvel Observateur, 2000. március 9-15., 78. old.

²⁸² Berlusconiról mára már könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. Elképzeléseit mégis legjobban abból a kötetből lehet megismerni, amelyben Olaszország megreformálásával kapcsolatos gondolatait gyűjtötte össze. Lásd: *I discorsi „a braccio” di Silvio Berlusconi. L’Italia che ho in mente*, Milano, 2001. Mondadori. Részletesebben lásd tanulmányomat: *A Forza Italia*, Politikatudományi Szemle, 2007. 1. sz. 45-64. old. „Elszólásai”, „beszólásai” számos könyv témája.

²⁸³ Ha nemzetközi politikai személyiségekkel hasonlítanánk össze az olaszokat (tudva azt, hogy minden összehasonlítás egy kicsit mindig torzít), akkor Berlusconit Margaret Thatcherhez, az 1994 utáni Finit a francia Jacques Chirachoz és Bossit pedig Haiderhez lehetne hasonlítani.

²⁸⁴ Az olasz baloldal változásáról itt nincs szó. Erről lásd egyebek között: Norberto Bobbio, Giancarlo Bosetti, Gianni Vattimo: *La sinistra nell’era*

ben azért is lépett politikai pályára („scendo in campo”), hogy az általa létrehozott *Forza Italia* jobbközép tömörüléssel és később párttal megakadályozza a PDS hatalomra kerülését. Ez sikerült is neki, hiszen előbb rövid ideig kormányon is volt (1994), majd három újabb kormány élén állt. Azóta is az olasz politikai élet és a jobboldal meghatározó egyénisége, bár különböző pénzügyi manipulációk miatt számos büntetőper folyt és folyik ellene. 2011-ben egyszer már visszavonult a politizálástól, 2013-ban azonban újból megalakította a *Casa delle Libertà*-ból az újjáalakított *Forza Italiát*. Legutóbb pedig érvényes bírósági ítélet van ellene, korrupció miatt.

Kisebb szélsőjobboldali pártok

A jelentős, a mai Olaszország sok vonatkozásban meghatározó jobb- és szélsőjobb pártjai mellett fontos megemlíteni azokat a kisebb szélsőjobboldali, sokszor (de nem feltétlen) neofasiszta jellegű és ideológiájú pártokat, amelyek jelen vannak a politikai pártok palettáján és olykor erőteljesen is hallatják szavukat az egyes politikai kérdésekben.

Szociális Akció

Az Alleanza Nazionale új, Fini-féle vonalát sokan nem kívánták követni. Közéjük tartozott Alessandra Mussolini, a Duce egyik egyenes ági leszármazottja (unokája) is, aki 2003 decemberében kilépett a pártból és megalakította az *Azione Sociale* nevű párt elődjét, a *Libertà di Azione*-t. A párt 2005 áprilisában vette fel az *Azione Sociale* nevet, majd ugyanez év júniusában Adriana Poli Bortone (europarlamenter és Lecce polgármestere), Marcello Veneziani (filozófus) és Alessandra Mussolini létrehozta a *Destra Italiana* nevű új pártot²⁸⁵.

Alessandra Mussolini pártból való kilépésének oka az volt, hogy Fini elutazott Izraelbe és ott kijelentette, hogy a 20. század „legnagyobb bűne” („male assoluto”) a fasiszmus volt. Az új párt, az *Azione Sociale* másik két párttal, a *Forza Nuova* (Új Erő) és a *Fronte Sociale Nazionale* (Nemzeti

del karaoke, Milano, 1994. Donzelli ed. Reset. Lásd még: Giorgio Galli: *La sinistra italiana* (Milano, 1996. Il Saggiatore) című könyvet.

²⁸⁵ A Destra Italiana 2005 júniusában jött létre azokból az új választási konfliktusokból, amelyek akkor feszítették a Fini vezette Nemzeti Szövetséget. Ehhez tartozik a neves politológus, többszörös miniszter, Domenico Fisichella is. Ő a szerzője a magyar egyetemeken is használt *A politikai-domány alapvonalai* (Budapest, 2006. Osiris) című tankönyvnek. Lásd még: Marco Revelli: *La destra nazionale* (Milano, 1996, Il Saggiatore) című könyvet.

Szociális Front) nevűekkel létrehozták a *Szociális Alternatíva* (*Alternativa Sociale*) nevű koalíciót. A párt politikai ideológiája pedig a *neofasizmus*.

A párt programjában viszont az szerepel, hogy védeni kell a családot és az életet, a kiskorúakat mindenféle kizsákmányolástól, szociálisan támogatni kell az időskorúakat, be kell vonni a polgárokat a politikába, el kell érni a szociális egyenlőséget, az emberekben ki kell alakítani a politikai koherenciát, és tiszteletben kell tartani az emberi méltóságot.

Alessandra Mussolini (1962-) egyébként Sophia Loren húgának, Anna Maria Scicolone-nak és Benito Mussolini harmadik fiának, Romano Mussolininak a lánya. Kezdetben filmszínésznői karriert akart befutni. Ebben nagynénje, Sophia Loren segítette is. Játszott Ettore Scola és Alberto Sordi által rendezett filmkomédiákban. Majd amikor a Playboyban fotók jelentek meg róla, karrierje leszálló ágba került. Még játszott 1990-ben egy Lina Wertmüller filmben, de ezután elhatározta, hogy befejezi filmszínésznői karrierjét, és a politikának szenteli magát. Közben 1992-ben sebészorvosi diplomát szerzett, és még ebben az évben a nápolyi körzetből parlamenti képviselővé választották MSI színekben. Támogatta az 1994-es választások előtt az MSI és a Forza Italia szövetségét, de nem helyeselte az MSI feloszlását és megszűntetését, az új párt, az Alleanza Nazionale megszületését. Most már ennek az új pártnak a színeiben indult versenybe Nápoly polgármesteri címéért, de Antonio Bassolino-val szemben nagyon szoros versenyben alul maradt. Kapcsolata a párt vezetőjével, Gianfranco Finivel sohasem voltak igazán jók, de különösen az antiszemitizmus kérdésének megítélésével kapcsolatban különbözött igazán. Amikor Izraelben Fini bocsánatot kért az Olaszországban 1938-ban a Duce által bevezetett zsidótörvényekért, kapcsolatuk végleg megromlott és Alessandra Mussolini kilépett a pártból.

A Szociális Akció nevű párt megalakítása és a Szociális Alternatíva választási tömörülés létrehozása után 2004-ben Alessandra Mussolini indult az európai parlamenti választásokon és a szélsőjobb koalíció listáján, amely 1,2 %-ot szerzett, képviselőként bekerült az Európai Parlamentbe. Százharminchéromezer személyre leadott szavazatot kapott. Az Európai Parlamentben két bizottság (polgári szabadságjogok, a fejlesztési bizottság) és számos más delegáció tagja volt²⁸⁶. 2009-től a *Szabadság népe* (PdL) parlamenti képviselője.

²⁸⁶ Alessandra Mussolini politikai kultúrája igen cizellált, de egyértelműen szélsőjobboldali. Ő is elutasítja a muzulmán nők fátyol-viseletét, az araboktól félti az európai identitást. Az Európai Parlamentben is kifejtette, hogy észre kell venni: „egy erős vallásnak, az iszlám támadásának vagyunk kitéve, amely megpróbálja ránk erőltetni saját krédóját, saját szokásait, saját életmódját”. Ezzel a támadással szemben nekünk „keresztény gyökereinket

A Szociális Akció párt a legutóbbi, 2005-ös regionális választások idején a két pólustól függetlenül indult. Lazio tartományban a szavazatok leadása körüli botrány ellenében Alessandra Mussolini mégis elérte, hogy a Szociális Alternatíva indulhasson a választásokon. A reménybeli 8-9 % helyett azonban csak 1 %-ot sikerült elérniük. Ezt az eredményt csak Campania (Nápoly) és Lazio (Róma) tartományban tudták felülmúlni, ahol a Mussolini-lista 2 % körüli szavazatot szerzett. Ezért is érezhette úgy, hogy változtatnia kell, amikor Berlusconi mellé állt és szövetségese lett.

Új Erő

A Szociális Alternatíva egyik kis szélsőjobboldali pártja a *Forza Nuova* (Új Erő). Ez a párt is a Fini vezette Nemzeti Szövetségből kivált tagokból állt össze, akiknek fő célkitűzése a „nemzeti újjáépítés”: a jog új alapokra helyezése, a stabilitás megteremtése. Ha ez nem következik be, szerintük fokozódik Olaszországban a káosz és az „ország meghal”, nincs jövője. A párt vezetője Roberto Fiore²⁸⁷.

A „nemzeti újjáépítés” érdekében nyolc pontos program-tervet állítottak össze, amely nélkül Olaszország „nem születhet újjá”. Ezek: az abortusz-törvény újratárgyalása, a család és a demográfiai növekedés szorgalmazása, mint a nemzeti újjászületés központi eleme, a bevándorlás leállítása és egy humánus visszatelepítés beindítása, a szabadkőművesség és a titkos társaságok törvényen kívül helyezése, az uzsora-kamat és a közteher megszüntetése, a tradíció védelme és az állam és egyház közti 1929-es konkordátum felülvizsgálata, a cselekvési és a gondolat-szabadságot gátló törvények visszavonása, és végül korporációk létesítése a dolgozók és a nemzeti közösség védelmére. Magukat így az egyetlen igazi ellenzéknek tartják a neoliberalizmussal szemben. Minden háborút elleneznek, az élet védelme szerintük mindennél előbbre való. Szorgalmazzák az olasz áruk vásárlását, embargót sürgetnek a kínai árudömpinggel szemben²⁸⁸.

kell gondozni, ápolni”. A nők embertelen módszereknek vannak kitéve, amit „nem tűrhetünk”. Ezért sem támogatja a bevándorlók szavazati jogának megadását és Törökország Európai Unióhoz való csatlakozását. Lásd: *Sotto il burqa soltanto polemiche, (interjú Alessandra Mussolinivel)*, Libero, 2004. augusztus 4.

²⁸⁷ Roberto Fiore az 1980-as években Angliába menekült, mert megvádolták fegyveres merényletekben való részvétellel az *International Third Position* szervezet tagjaként. Később a vádak alól felmentették.

²⁸⁸ Az Új Erő főtitkára, Roberto Fiore 2004 decemberében sajtóközleményt adott ki a „kínai invázió” ellen. Ebben bírálja az ellenőrzés nélkül beáramló

Mivel az Új Erő párja a Szociális Alternatíva koalíció tagja, ezért közös képviselőjük volt Alessandra Mussolini személyében az Európai Parlamentben, bár ennek maga a párt nem volt tagja. Nehezen is lehetne, hiszen a párt nyíltan rasszista, antiszemita, amely tagadja a holocaust létezését is. Kétezer tagja közül olykor többet letartóztatnak kisebb-nagyobb merényletkísérletek, agresszív támadások miatt²⁸⁹. Különösen az iszlám fundamentalizmus ellen lépnek fel gyakran saját, keresztény tradíciójuk és identitásuk védelmében²⁹⁰. A tradicionalizmust és a nemzeti érzés központi szerepét mindennél fontosabbnak tartják.

Nemzeti Szociális Front

A Szociális Alternatíva szélsőjobboldali szövetség harmadik pártja a *Fronte Sociale Nazionale*, a Nemzeti Szociális Front (NSZF). Az 1997-ben alapított, neofasiszta ideológiájú párt országos titkára Adriano Tilgher²⁹¹.

Céljuk olyan új államforma létrehozása, amely az olasz nemzet minden politikai, jogi, gazdasági és kulturális hagyományát felélesztené. Az államnak így etikai célja valósulhatna meg, amelynek tartalma a „nép jóléte” kell legyen. A liberálkapitalista civilizációs modell helyett, amely „kiéhezhet és megöl”²⁹² olyan alternatív kultúra- és társadalom-modellt kínál,

kínai árutömeget, ami „drámai helyzetet teremt” az olasz kisvállalkozók számára és ezért a kínai áruk vásárlásának bojkottálására szólít fel.

²⁸⁹ A két háború közti időszakra emlékeztető „squadrisimo”-ról, fegyveres csoportok támadásáról 2004-ben számoltak be az újságok. Bari-ban tizenöt Új Erőhöz tartozó, erőszakosan fellépő fiatalot vettek őrizetbe, akik politikai ellenfeleik találkozó helyeit verték szét, botokkal és láncokkal bántalmazták a bent lévőket, megfenyegették a bari egyetem tanárát, Luciano Canforát. Lásd: *Bari, retata contro Forza Nuova. Arrestato anche un agente*, La Repubblica, 2004. április 14.

²⁹⁰ Lásd: *Forza Nuova non si pente. „Comitati civili in tutta Italia*, La Repubblica, 2004. december 16. Ebben a cikkben az olasz muzulmánok vezetője elleni agresszióról számolnak be.

²⁹¹ A politikus Adriano Tilgher 1947-ben született és 1975-ben tartóztatták le először azzal a váddal, hogy újjá akarja szervezni a feloszlatott fasiszta pártot. 1982 és 1987 között ugyanezért ült börtönben is.

²⁹² A Nemzeti Szociális Front kifejezetten antikommunista és antikapitalista párt. Erőteljesen bírálja az „Amerika-központú globális imperializmust”, „radikálisan visszautasítja az amerikai rendszert minden formájában”. Ezért van ellene a baloldali *Democratici di Sinistra* és a jobboldali *Alleanza Nazionale* pártoknak is, mert ezek politikai és társadalmi kampányukban kifejezetten kollaborálnak az amerikaiakkal. A „planetáris közellenség” szerin-

amelynek alapja a munka, azaz, hogy a termelő állampolgár közvetlenül is részt vehessen az üzemek, a vállalatok, az intézetek irányításában, vezetésében és ezzel meghatározza a nemzet politikai választását is.

Adriano Tilgher szerint sem az olasz jobboldali, sem a baloldali pártok nem nyújtanak igazi alternatívát a népnek, amely viszont a szociális állam mellett áll(na), amit a jelenlegi olasz politika szerinte egyre következetesebben lerombol.

Háromszínű Láng

Az eredetileg *Movimento Sociale Fiamma Tricolore* (Háromszínű Láng Szociális Mozgalom, HLSzM) nevű párt 1995-ben, a *Movimento Sociale Italiano* (Olasz Szociális Mozgalom, OSzM) felbomlásakor, *Alleanza Nazionale*-vá történt átalakulása után jött létre. Pino Rauti, aki az OSzM titkára volt, szembeszállt a párt mérsékelt vonalával, amit Fini képviselt, és létrehozta a HLSzM nevű pártot. A Háromszínű Láng pártja, Pino Rauti vezetésével azonban az országos és a helyi választásokon is csupán 1 % körüli eredményt ért el. 2000-ben, egy vitatható pártelnöki választáson többséget kapott. Párton belüli ellenzéke azonban ezt nem fogadta el, bírósághoz fordult, amely hatályon kívül helyezte az elnökválasztás eredményét. Pino Rautit kizárták a pártból, aki 2004-ben megalapította a *Movimento Idea Sociale* nevű pártot. Az új vezető Luca Romagnoli lett, akit a 2004-es európai parlamenti választásokon képviselővé választották. Ehhez 0,7 %-os szavazatarány is elegendő volt.

A párt teljes egészében osztja a neofasizmus összes tételét. Híve a korporatív rendszernek, és a vissza-államosításnak. A Háromszínű Láng a 2005-ös regionális választásokon az Alessandra Mussolini vezette Szociális Alternatíva koalícióval együtt lépett fel. Az europarlamenter Luca Romagnoli szerint antagonistá és alternatív pártnak kell lennie a Háromszínű Lángnak. Össze kell fognia a Szociális Alternatíva koalícióval egy új „Fekete Újjáteremtés” (*Rifondazione Nera*) érdekében²⁹³. Harcolni kell

tük az USA „neokolonialista—imperialista globalizmusában” keresendő. Ezzel szemben a „nemzeti közösség” összefogására van szükség. Az elnyomottak, a kizsákmányoltak, a kisémmizettek, a védtelenek pártján kell állni. Ezért egyik legfontosabb célkitűzésük a tulajdon és a „termelőeszközök társadalmisítása”. Saját történelmi és etnikai identitását a nép csak a globális és a kozmopolita oligarchiával szemben lesz képes megteremteni. Forrás: www.frontenazionale.it/liberazioni.asp

²⁹³ Marco Ferrazzoli: *La Fiamma tra CDL e Rifondazione Nera*, Libero, 2004. december 12. A *Rifondazione Nera* a szélsőbaloldali *Rifondazione*

szerinte a „szociális rosszlét” ellen, a „nagy nemzeti és nemzetközi tulajdonosi és pénzügyi csoportok ellen”. A párton belül olykor arról is hallani, hogy kapcsolódni kell a Salòi Köztársaság eszméihez is.

Szociális Eszme Mozgalom

Ez az új szélsőjobboldali olasz párt 2004-ben jött létre, amikor vezetőjét, Pino Rautit kizárták a Háromszínű Láng nevű pártból. Országos titkára Giuseppe Incardona.

Magát a Giorgio Almirante vezette *Movimento Sociale Italiano* nevű (majdnem negyven évig működő) olasz újfasiszta párt egyetlen és kizárólagos örökösének tartja. A 2004-es európai parlamenti választásokon azonban csak 0,1 %-ot ért el, ami nem volt elegendő ahhoz, hogy önállóan küldjön képviselőt az Európai Parlamentbe. A 2005-ös regionális választásokon azonban a jobbközép *Casa della Libertà* (Szabadságjogok Háza) koalícióval indult, és 0,5 %-ot kapott. Igaz, mindig megtartja autonómiáját a jobbközéppel szemben (például hevesen ellenzi Törökország belépését az Európai Unióba). Az olasz parlamentben egy képviselőjük van, Luigi Caruso, aki időnként a Berlusconi vezette kormánytöbbség mellett volt.

Ideológiájukban a neofasizmus mellett (amely olykor antiszemita színezetet is kap) szintén a korporativizmus és a vissza-államosítás (*socializzazione*) szerepel, akár a Háromszínű Láng esetében. A Mozgalom vezetője, a katolikus Pino Rauti számára a tradicionális család-modell az ideális. Ebből a szempontból száll szembe a „mássággal” és utasítja el a homoszexualitást.

Fasizmus és Szabadság Mozgalom

Ebben az esetben olyan politikai pártról van szó, amely egyedülként nevében még ma is viseli a „fasizmus” szót. Ezzel kívánják hívei érzékeltetni azt, hogy itt nem is neofasiszta, hanem egyenesen tradicionális, „eredeti” fasiszta pártról van szó. Jelvényében is a *fasces* és a *bárd* szerepel, ami a Giuseppe Mazzini-féle republikánus *fasces*-ben is benne van. Ideológiájuk nyíltan a fasizmus és a nemzeti szocializmus. A *Movimento Fascismo e Libertà* (Fasizmus és Szabadság Mozgalom, FSzM) 1991-ben jött létre. Megalapítója Giorgio Pisanò szenátor volt²⁹⁴. Jelenlegi főtitkára Carlo Cariglio. Tagjai és vezetőik kezdettől fogva elutasítottak mindenfajta szö-

Comunista elnevezésre rímel, annak szélsőjobboldali megfelelője kíván lenni.

²⁹⁴ Giorgio Pisanò (1924-1997) részt vett a Salòi köztársaságban, majd az MSI vezetőségének tagja lett, amelyből 1991-ben lépett ki. 1972-től szenátor. Több könyvet írt a fasizmus történetéről.

vetséget vagy akár a legkisebb kapcsolatot is a neofasiszta pártokkal. Hivatalos napilapjuk az *Il Lavoro Fascista*.

A betiltott és feloszlatott Benito Mussolini-féle párthoz való direkt kapcsolódásának büntetést, az olasz törvények szerint, a párt nem követte el. Huszonnégy bírósági végzés mondja ki, hogy esetükben a fasiszmus apológiája „nem létezik”. Ezért működésük ma is teljesen legális. Ideológiájuk mégis a Duce-féle gondolaton alapul társadalomról, politikáról, államról. Fő célkitűzésük egy „korporatív demokrácia” megteremtése. Ennek erőszakos propagandáját azonban minden esetben elutasítják és tiltják, de követőik ezt nem mindig tudják (vagy akarják) betartani.

4.7. Népnemzeti Mozgalom

A *Movimento Nazionalpopolare* (NNM) olyan új szélsőjobboldali politikai formáció Olaszországban, amely meg akarja haladni a bal- jobb ellentétet. A 2004 februárjában, Rómában alakult párt a harmadik évezred kihívásait szeretné úgy orvosolni, hogy a nép kiszabaduljon a liberizmus, a korrupció béklyójából.

A párt elfogadja az Európai Unió létét, de ez nem szabad, szerintük, hogy elfeledtesse a néppel a „saját föld iránti érzelmeket”, a „tradíció, a nyelv kultuszát”, valamint azokat az áldozatokat, amelyeket a hazáért régen hoztak honfitársaik. Ahogy Manlio Sargenti írja a milánói *Intervento* című lapnak, a nemzeti közösségnek éppen ezért védenie kell konkrét érdekeit, ami annyit jelent, hogy ellen kell állni a globalizmusnak, az internacionalizmus minden formájának, de a föderalista regionalizmusnak is, amely tagadja a nemzeti értékeket. A köztársaság a népakarat kifejeződése, s mint ilyen, szintén védeni kell. A dolgozó nép, amely a gazdagság egyedüli termelője, kell élvezze az „autentikus munkademokráciát”. A párt fő ideológusa és vezetője Nicola Cospito, a *Progetto sociale* című lap felelős szerkesztője.

Szélsőjobboldali (titkos vagy fegyveres) szervezetek

Az adott történelmi-politikai körülmények miatt Olaszországban az 1970-es, az úgynevezett „ólomévek” idején az ismert szélsőbaloldali fegyveres szervezet, a Vörös Brigádok (*Brigate Rosse*, BR) mellett működtek szélsőjobboldali fegyveres vagy titkos szervezetek is. Mára ezek szinte teljesen eltűntek az olasz politikai életből.

A Gladio

A Gladio nevét a gladiátorok és a római hadsereg légiósai által használt kétélű bádról kapta. A Gladio olyan szélsőjobboldali titkos szervezet, amelynek a létezéséről a közvélemény csak 1990-ben értesülhetett.

Maga az olasz szervezet valószínűleg 1949-ben jött létre. A többi nyugat-európai országban is (Németországban, Franciaországban, Angliá-

ban, Belgiumban, sőt még Törökországban is) a NATO és a CIA alá volt rendelve az úgynevezett *Stay Behind* akció keretében, és célja az volt, hogy fegyveres ellenállást, szabotázs akciókat fejtsen ki, felkelést szítson egy esetleges szovjet invázió, vagy az olasz kommunista párt kormányra kerülése esetén. Sok elemző úgy véli, hogy a Gladio szervezetéhez köthető számos szélsőjobboldali terrorakció, gyilkosság vagy államcsíny-kísérlet²⁹⁵. A Gladio jelentősen hozzájárult Olaszország destabilizálásához, annyira, hogy François Vitrani Olaszországot egyenesen „korlátozott szuverenitású államként” írta le.²⁹⁶ Számos olasz kémelhárító tiszt vallja, hogy a terrorizmust Olaszországban a CIA és a Gladio kezdeményezte. Erről az antikommunista hálózatról tett vallomást a bíróság előtt az 1970-es években Vincenzo Vinciguerra, szélsőjobboldali és nemzetközi terrorista, az *Avanguardia Nazionale* szélsőjobboldali fegyveres terrorszervezet tagja.²⁹⁷

P2-es Páholy

A Páholy olyan titkos szabadműves szervezet, amelynek vezetője Licio Gelli volt. A szervezetet 1981-ben bírósági eljárás után oszlatták fel.

A szervezet létezéséről egy véletlen házkutatás során derült fény, amikor pénzügyi dokumentumok mellett Licio Gelli villájában egy 962 nevet tartalmazó listát is lefoglalt a rendőrség. A tagok között volt 44 parlamenti képviselő, egy pártfőtitkár, 12 csendőrtábornok, 5 vámtiszt, 22 hadseregtábornok, 8 admirális, 36 egyetemi tanár, 9 diplomata, 18 ügyész, 27 újságíró, 49 bankár és más tisztviselő. Azóta kiderült egy Licio Gellivel készült interjúból, hogy a P 2-es Páholynek több mint kétezer négyszáz tagja volt.

Kiderült, hogy a P(ropaganda) 2 páholy a pénzügyi, a hivatalnoki, a fegyveres erők, a politikusok, vállalkozók és más állami alkalmazottak (a vámosoknak és a titkosszolgálat képviselőinek is) magas beosztású tagjait fogta össze titkos szervezetbe. Gelli a két világháború között a feketeingesekhez tartozott, majd a háború után meggyanúsították, hogy a kommunis-

²⁹⁵ Az államcsíny kísérlet egyik esete az úgynevezett „Golpe Borghese” volt. Az 1969-es milánói Piazza Fontanán történt szélsőjobboldali bomba-robbantás után Junio Valerio Borghese tábornok államcsínyt kísérelt meg, amit a titkosszolgálat emberei hiúsítottak meg. Szakértők mindezt a CIA „feszültség stratégiájának” (*strategia della tensione*) tudják be.

²⁹⁶ François Vitrani: *L'Italie, un État de „souveraineté limitée”?*, in: Le Monde diplomatique, 1990. december 11. old.

²⁹⁷ Mások is írnak erről. Lásd: Jean-François Brozzu-Gentile: *L’Affaire Gladio. Les réseaux secrets américains au coeur du terrorisme en Europe*, Paris, 1994. Alban Michel kiadó.

táknak és a keleti országoknak kémked. „Olaszország minden titkában benne volt” – írja Indro Montanelli²⁹⁸. A titkos szervezet fő célkitűzése a mindenkori olasz kormány direkt vagy indirekt ellenőrzése, a sajtó és a bíróság felügyelete, a szakszervezetek egységének megtörése volt.

A P 2-es Páholyt egy 1982-ben az olasz Parlament által hozott törvény hatályon kívül helyezte és feloszlatta. Lehet-e tudni, hogy nem működik-e ma is?

Új Rend

A rend, a rendteremtés általában és főleg az utóbbi időben a szélsőjobboldal egyik kedvelt kifejezése²⁹⁹. Az *Ordine Nuovo* (Új Rend, ON) olyan olasz újfasiszta, parlamenten kívüli csoport, amely a Hitler által megálmodott új Európa, a *Neue Ordnung* eszmeiségét követi. A szervezetet 1956-'57 körül hozta létre Pino Rauti, aki már akkor elégedetlen volt a neofasiszta Olasz Szociális Mozgalom szerinte engedékeny vonalával. A Duce-féle Salò-i Köztársaság „szociális” irányvonalát tartotta követendőnek. Rauti 1969-ben visszalépett eredeti pártjába, az Új Rend viszont megőrizte az általa kialakított szellemiséget. Felszálló ágában a szervezetnek két-háromezer tagja volt.

A szervezetet többször megvádolták fegyveres támadásokkal és merényletekkel és 1974-ben bírósági végzés következtében feloszlatták az Új Rendet. De megmaradt tagjaiból 1974 februárjában megalakult az Ordine Nero (Fekete Rend). A vádak nem voltak megalapozatlanok. A szervezet nevéhez fűződik az 1969-es milánói Piazza Fontánán bekövetkezett robbantás, amelynek 16 áldozata és 90 sebesültje volt. 1970 júliusában bombamerényletet követtek el a Róma-Messina vonaton, amely 6 halottat és 100 sebesültet „eredményezett”. 1974-ben Brescia-ban kézigránát dobta egy antifasiszta felvonulásra, amely során nyolcan haltak meg. Az Új Rendhez közel álló *Nuclei Armati Rivoluzionari* (Fegyveres Forradalmi Sejtek, NAR) hajtották végre a bolognai állomás elleni véres bombatámadást, amelynek következtében 85 személy halt meg. Ennek a támadásnak a kitervelője Stefano Delle Chiaie volt, aki szintén az újfasiszta Olasz Szociális Mozgalomból vált ki, és lelkes híve volt a szélsőséges filozófusnak, Julius Evolának. Ő hozta létre 1960-ban az *Avanguardia Nazionale* nevű fegyveres szervezetet. Ezzel egy időben lett, Pino Rautival együtt a P2-es Páholy tagja. Az 1980-as években Latin-Amerikában, majd Dél-Amerikában tevékenykedett. Venezuela 1989-ben adta ki Olaszországnak, ahol elítélték.

²⁹⁸ Indro Montanelli – Antonio Cervi: *L'Italia del Novecento*, Milano, 2001. Fabbri editore, 508. old.

²⁹⁹ Az Ordine Nuovo 1919-től az Antonio Gramsci által szerkesztett baloldali folyóirat, majd napilap címe volt.

Az Új Rendet a többi, időközben alakult kisebb újfasiszta fegyveres társasággal és szervezettel (mint a *Movimento Politico*, *Base Autonoma*, *Azione Skinhead*, *L'Uomo libero*) együtt az 1993-ban hozott úgynevezett Mancini-törvény értelmében rasszizmus miatt feloszlatták.

„A demokrácia kényelmetlen vendégei”

Ezzel a címmel írt cikket Marco Tarchi a *Mondoperaio* nevű szocialista lapban az európai szélsőjobb jelenségről³⁰⁰. Ebben felidézi az európai új populizmus és szélsőjobb történetét 1984-től, a francia *Nemzeti front* első, váratlan győzelmétől kezdve a mai napig.³⁰¹ Úgy ítéli meg, hogy a szélsőjobb megjelenése azoknak a társadalmi feszültségeknek és patológikus elváltozásoknak a fokmérője, amelyeken a demokratikus politikai rendszerek jelenleg átmennek. A „kirekesztés és a gyűlölet ideológiája” ez, amely a tőle és nemzete közösségéhez képest különbözőekben ideális célpontot lát. Az új (vagy más néven poszt-materialista) szélsőjobbot (mint a *Front national*, az *Freiheitliche Partei Österreichs*, a *Bündnis Zukunft Österreich*, a *Republikaner*, a *Vlaams Blok* stb.) elkülöníti a hagyományostól (mint az olasz MSI, a spanyol *Fuerza nueva* vagy a flamand *Vlaamse Militanten Orde*), mert az újaknak már nincs meg az az ideológiai hátterük, mint a régieknek.

Tarchi próbálja megtalálni azt a közös pontot, amely a rendkívül heterogén új szélsőjobboldali pártokat mégis összeköti egymással. Már angol elnevezésük szerint is van *extreme right*, *far right*, *right-wing extremism*, de a kutatók gyakran egymást is átfedő kategóriákkal tudják csak leírni a jelenséget, mint radikális jobboldal, neofasizmus, jobboldali populista radikalizmus, nemzeti populizmus, neonácizmus vagy csak egyszerűen populizmus. A kutatók általában megegyeznek abban, hogy a „szélsőjobboldali” kifejezés diszkreditálja a pártokat, mert a két világháború közti nácizmussal és fasizmussal, több százezer ember haláláért felelős államokkal azonosítják őket. Azért is, mert olyan bűnökkel hozzák őket össze, mint fanatizmus, etnocentrikus nacionalizmus, a kizárólagosság, a demokratikus állam megsemmisítésének vágya, antiszemitizmus, az erőszak kultusza stb. Az új szélsőbaloldali pártok legnagyobb többsége azonban általában tiszteletben tartja a képviseleti demokráciát és az alkotmányos rendet. Ma inkább a

³⁰⁰ Mario Tarchi: *L'ospite scomodo della democrazia. Populismo e estrema destra nell'epoca della globalizzazione*, Mondoperaio, 2002. július-augusztus.

³⁰¹ A jobboldali (vagy baloldali?) populizmus egyik új és Olaszországban népszerűvé lett változata a komikus Beppe Grillo által alapított és vezetett *Movimento 5 Stelle* (Öt Csillag Mozgalom, M5S).

szimbolikus politizálás, a látványos témák uralják a politikai teret, mert ezzel lehet maximalizálni a szavazatokat.

Ami a szélsőjobboldali pártok ideológiai sajátosságait illeti, nehéz őket klasszifikálni. S szerintünk ez vonatkozik az általunk bemutatott szélsőjobboldali pártokra is. Ez azért is van így, mert a szakirodalom több mint húsz fogalmat használ a szélsőjobboldal megnevezésére, a több mint félszáz jellemvonásból pedig csak öt az, ami az elemzők felénél mindig megjelenik: a nacionalizmus, a rasszizmus, a xenofóbia, a demokrácia ellenzése és egy erős állam iránti igény. Tehát még a neofasizmus sem írja le igazán jól az egyes szélsőjobboldali pártok igazi lényegét, legfeljebb csak jelzi orientáltságukat³⁰². A mai úgynevezett „jobboldali radikalizmus” pedig néhány reális társadalmi probléma bírálatára jött létre, mint a multietnikus társadalom, a morális szokások hanyatlása, az egyenlődség, a marxizmus, a bizonytalanság és a párturalom kritikája, a bűnözés, a bevándorlás, a homoszexualitás, az eladósodás, a család szétesése. Általában tehát elmondható, hogy a szélsőjobboldal bizonytalan identitását és klasszifikációja nehézségét is a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekkel szembeni elégedetlensége okozza. Ez két országban, Ausztriában és Olaszországban is kormányzó erővé emelte a szélsőjobboldali pártokat. A modernizáció vesztesei (a segéd munkások, a munkanélküliek, a régi középosztályhoz tartozóak, a fejletlen technológiát használók stb.) között ezek a pártok könnyen találnak maguknak szavazókat³⁰³.

Az új szélsőjobboldali jelenségekkel kapcsolatban azonban két ponton megegyezni látszanak a kutatók: először is, hogy *nem efemer* jelenségről van szó, hanem hosszú távon kell megerősödésükkel számolni minden európai országban (Magyarországon is), másrészt hogy ebben az esetben álta-

³⁰² A radikális szélsőjobb mai változatait tehát nem elegendő pusztán fasisztának, neofasisztának nevezni, bár ebbe a kategóriába sok más szélsőjobbos jellemvonás is belefér. Mégis, néhány mai értelmezés egyszerűen csak „lefasisztázza” a szélsőjobboldali pártokat, nem véve figyelembe azokat a másfajta, új (szintén szélsőséges) vonásokat, amelyek ezen új változatokat jellemzi. Erről lásd: *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*, (szerk.: Feitl István), Politikatörténeti füzetek XII. id. kiad.

³⁰³ Bár Tarchival ellentétben én nem szükíteném le a szélsőjobboddallal szimpatizálók körét a kifejezetten marginalizált társadalmi rétegekre. Egyre inkább megfigyelhető Európában, hogy a *szélsőjobb bevándorlás-ellenes politikája* kifejezett szimpátiát vált ki a társadalom legszélesebb rétegeiben. Megfigyelhető például Franciaországban, hogy a bizonytalan, de egyébként baloldali érzelmű választók közül sokan adják szavazatukat a szélsőjobb pártjaira.

lában nem valami archaikus jelenségről van szó tehát, hanem az új, a *globalizált világgal összefüggő társadalmi problémákkal való számvetésről* és az ezekre adandó *szélsőjobboldali* válaszokról. Ezekben az esetekben már nem a tekintély kultusza, a „másság” iránti intolerancia, az ellenfél fizikai megsemmisítése vagy csupán az antiszemita előítélet a kizárólagosan döntő, hanem a külföldiekkel szembeni ellenérzés, a nemzeti büszkeség és gőg, az egyéni és kollektív biztonságért való aggodalom. S ezt legjobban Tarchi szerint a neopopulizmus tudja kiaknázni. Ezért az új szélsőjobb leginkább a neopopulizmus jelszavait hangoztatja: a bevándorlás ellenes harcot, az egyéni és kollektív biztonságot, az adott ország területéhez való ragaszkodást, a nemzeti identitás fontosságát, a pártpolitika által okozott károk felszámolását (korrupció, szolgáltatások, eladósodás stb.), a munkás-erények hangsúlyozását, az áldozathozatalt, a becsületességet, a rendet és a törvények betartását, a *globalizmus* és az *instabilitás* hatásainak elutasítását. Céljait az elidegenedett átlagember (főleg a fiatalok és a munkanélküliek) nyelvével fogalmazza meg, számítva csak a józanészre támaszkodók bizalmára, akiket a bürokratikus oligarchia és a fiskális politika végleg elnyom.

Az új szélsőjobb tehát olyan „kényelmetlen vendég” az európai demokráciákban, amellyel hosszú távon kell számolni. Azaz, mindaddig, amíg a radikális szélsőjobboldali pártokat generáló társadalmi, gazdasági és politikai jelenségek fennállnak. S most úgy látszik, ez utóbbiak nemhogy szűnénének, hanem bizonyos tekintetben növekvő stádiumban vannak.

Itt nincs helyünk az igen alaposan strukturált olasz pártviszonyokat és az erőviszonyokat részletesebben bemutatni³⁰⁴. Most csak a szélsőjobboldali pártok néhány jellemzőjét elemeztük. Ez alapján úgy tűnhet, mintha Itáliában az 1990-es változások, amelyek nem függetleníthetőek az eddig részletesen nem is tárgyalt külpolitikai tényezőktől (nevezetesen a volt szocialista országokban lezajlott radikális változásoktól³⁰⁵), valamiféle egyértelmű

³⁰⁴ Fontos megemlíteni, hogy a baloldali, szélsőbaloldali, jobboldali és szélsőjobboldali pártokon kívül Olaszországban még számos más párt, mozgalom, tömörülés, koalíció, választási együttműködés is létezik. Csak az említés szintjén utaljunk például a regionalista és autonomista pártokra, mint például az Union Valdôtaine (Valle d’Aosta, 1945-), a Südtiroler Volkspartei (Dél-Tirol, 1945-), vagy a Sardigna Nazione (Szárdínia), Partito Sardo d’Azione (Szárdínia, 1920), vagy a Partito Umanista. Az olasz politikai rendszerről lásd monográfiámat: Szabó Tibor: *Olaszország politikai története (1861-2011)*, Szeged, 2012. Belvedere Meridionale.

³⁰⁵ Lásd erről tanulmányaimat: *Dallo Stato-partito al parlamento pluripartitico*, Il Politico (Pavia), 1990. 3. sz. 515-526. old.; *The End and*

jobboldali fordulatot eredményeztek volna. Ez azonban nem így van. Igaz, új helyzet jött létre sok vonatkozásban, de a baloldali pártok a nagy átalakítások után is viszonylag megőrizték pozíciójukat. Sőt, olyan jelenség állott elő, amely a II. világháború óta soha: Berlusconi, Dini és Prodi után, 1999 és 2000 között baloldali párt, a PDS alakíthatott kormányt Massimo D'Alema vezetésével. A politikai váltógazdaság tehát Itáliát is elérte, bár egyre inkább a szakértő kormányok próbálják modernizálni Olaszországot. Ebben a folyamatban a jobb- és baloldali pártoknak egyaránt szerep jut. A szélsőjobboldali pártok jelenléte természetesen kiváltotta az ellentétes parlamenti pártok, de az ellentétes szélsőségek megerősödését is. A baloldali és szélsőbaloldali pártok bemutatása azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

Az olasz baloldal transzformációjáról

Szolgál-e tanulságokkal az olasz (baloldali) pártfejlődés és politikai stílus a magyar politika(elmélet) számára? – ez a kérdés merül fel az olvasóban, amikor az olasz ügyekben igen járatos magyar történész Pankovits József kitűnő könyvét olvassa.³⁰⁶

A szerző áttekinti az olasz baloldal történetét az Olasz Szocialista Párt 1892-es megalakulásától egészen az utóbbi évekig. Ezt a komplex történetet, amely számos szakadáson, differenciálódáson és transzformáción ment keresztül, a maga bonyolult összefüggéseiben sikeresen mutatja be. Kiindulópontja az, hogy az olasz szocialisták és kommunisták közti történelmi ellentétek gyökere kezdetben, már a 20. század elején az olasz társadalmi, szociális és geopolitikai megosztottságban keresendő. Az Észak és Dél (*Mezzogiorno*) közti fejlődésbeli különbségek ellenére azonban éppen ez: a szegénység, a modernizáció késlekedése kovácsolta mégis egységbe a baloldalt. A Szárdínia szigetéről a torinói nagyvárosba kerülő Antonio Gramsci éppen az Észak – Dél problémáját elemezve próbálta feltámi az olasz baloldali alternatívá lehetőségeit.

Pankovits József könyvének egyik érdeme, hogy a 20. századi olasz politikai gondolkodás kiemelkedő alakjának életművét tárgyilagosan, fejlődő-

Renewal of Ideology in Central Europe and in Hungary, History of European Ideas (Oxford), 1993. 6. sz. 747-753. old.

³⁰⁶ Pankovits József: *Az olasz baloldal. Antonio Gramscitól a Demokratikus Pártig*, Budapest, 2010. L'Harmattan, Eszmélet Alapítvány.

désében mutatja be. Különös hangsúllyal emeli ki, hogy a fasizmus hatalomra jutása (1922) és megszilárdulása (1925) után, a bebörtönzött Gramsci már egy sajátos, olasz nemzeti és demokratikus alternatívában gondolkodott. Ez a *nemzeti és demokratikus* irányultság és útkeresés adta a Gramsciféle olasz baloldali politikálás és politikai stílus fő jellemvonását. Bizonyos tekintetben ez meg is különböztette őt Palmiro Togliattitól. Jó példa erre Gramscinak az a néhány fontos levele, amelyekben az orosz pártviták eldurvulásának kezdetén, 1926-ban figyelmeztetett a totalitárius stílus és módszerek elhatalmasodásának veszélyeire. Gramsci Itáliában is a fasizmussal szembeni *nemzeti összefogás* jelentőségét emelte ki írásaiban, például a *Börtönfüzetekben*. Gramsci számára a demokrácia, a vezetési képesség, a hegemoniára törekvés, a konszenzus keresés és a civil társadalmi formák összefogásának fontossága a baloldal, de egyáltalán a *politikai mesterség és művészet* fő irányelvei voltak. Az olasz baloldali politikát megalapozó Gramsci számára elsődleges feladat volt a konkrét olasz társadalmi, gazdasági és politikai helyzet alapos elemzése. A monográfia szerzője említi azt a Gramscitól induló politikai elvet, hogy a sajátos olasz viszonyok, a Vatikán és az Actio Catholica jelenléte, valamint a vallásos tömegek hitéletének tiszteletben tartása miatt szükséges, hogy a baloldali pártokba léphessenek be hívők is. Ez a sajátos olasz baloldali pártfejlődés egyik olyan jellemvonása, amely nemtetszést váltott ki a szovjet pártban, később – az „állami ideológiai intolerancia” idején – a kelet-európai országok „testvérpártjaiban” is, ahol „súlyos diszkrimináció” érvényesült vallási téren is (229.). Az olasz baloldal pártjai viszont a nemzet problémáinak megoldása érdekében teljesen más, *nemzeti utat* jártak be.

Az összefogás az olasz pártok között a fasizmussal szemben sikeresen megvalósult, de a II. világháború utáni időkben megbomlott. Pankovits József helyesen látja, hogy ekkor a fő kérdés ez volt a baloldal számára: az amerikai-atlanti vonalat kell-e képviselni, vagy továbbra is el kell fogadni a Szovjetunió hathatós (akár pénzügyi) támogatását. Togliatti, az OKP akkori főtitkára szovjet-orientációjú maradt, bár új utakat is keresett. A szocialista pártban viszont szakadás következett be Pietro Nenni és Giuseppe Saragat között, ez utóbbi új pártot hozott létre. A monográfia szerzője hosszan elemzi a két szocialista párt elvi különállását és még hosszabban azt a folyamatot, amely az 1960-as években az olasz pártfejlődésben végbement. Az addigi, a Kereszténydemokrata párt által uralt centrista politikai kormányzat – a szociálpolitikai reformok megvalósítása érdekében – nyitni kényszerült a középbal irányába. A Szocialista Párt azonban kezdettől fogva féltékenyen őrizte autonómiáját mind a kommunistákkal, mind a kereszténydemokratákkal szemben. A Nenni-féle szocialisták, de részben a Togliatti-féle kommunisták is az 1968-as csehszlovákiai katonai bevonulás után

már teljesen *saját utat* kezdtek meg. Az OKP ezután szinte egy évtized alatt *transzformálta identitását*, fokozatosan elhagyta radikális jellegét. Togliatti „jaltai memoranduma” (1964) már a párt (és egyáltalán a baloldali pártok) nemzeti karakterének kimondásával új utat mutatott, amit a következő karizmatikus pártvezető, Enrico Berlinguer kívánt megvalósítani. Az 1970-es évek kezdetén mutatkozó nemzetközi gazdasági és pénzügyi válság idején Berlinguer kettős stratégiát dolgozott ki: belpolitikai téren a nagy vitát kiváltó „történelmi kompromisszum” elvét a kereszténydemokratákkal való összefogás érdekében. Mindkét nagy párt több mint 30 %-ot szerzett az 1970-es évekbeli választásokon, tehát az összefogás a nemzet érdekében célszerű lett volna. Nemzetközi téren pedig elindította a nyugat-európai baloldali pártok összefogását célzó „eurokommunizmus” mozgalomát. Pankovits József itt kitűnően mutatja ki, hogy egyrészt az 1970-es „ólom évek”, a terrorizmus és Aldo Moro meggyilkolása gátat vetett a „történelmi kompromisszumnak”, az eurokommunizmus pedig elhalt, amikor Berlinguer váratlanul, viszonylag fiatalon elhunyt.

Közben a helyzet is változott, amikor az Olasz Szocialista Párt új, dinamikus (más szóval: lehegerlő) stílusú politikusa, Bettino Craxi lett a miniszterelnök az 1980-as években. A párttagság összetétele elmozdult a munkásságtól a tercier szektorban dolgozók és vállalkozók irányába. Ekkor a szocialisták különböző – a hatalmi pozíciójukból következő – visszaélésekben (pártfinanszírozás, csúszópénzek elfogadása stb.) vettek részt, ami lényegesen lerontotta a kormány teljesítményét. Craxi később – a bírósági felelősségre vonás elől – külföldre (Tuniszba) menekült. A belpolitikai válságot nem volt képes már ő sem megállítani.

Az 1989-es nemzetközi események döntően befolyásolták a későbbi olasz pártfejlődést. Olyan „politikai földrengés” következett be a „tiszta kezek” akciója következtében a csúszópénzbotrány (*tangentopoli*) következtében, amely során eltűntek a hagyományos pártok: a DC, az OKP és az OSZP is. A párt-megnevezést is időlegesen csak két párt: a Néppárt és az OKP helyébe lépő Baloldal Demokratikus Pártja használta (ez utóbbi hamarosan újból nevet változtatott: Demokratikus Párt lett belőle). A jobboldalon a szakadás, a DC eltűnése után 17 alakzat jött létre, a baloldalon az OKP transzformációja után 38 baloldali formáció jött létre. Ezek azután (választási) *szövetségeket hoztak létre* egyrészt a Prodi vezette Olajfa koalíciót, másrészt a Néppárt katolikusaiból szervezett Margarétát, amit Rutelli vezetett. Egymást váltották a kormányok és pártvezetők, mígnem „pályára lépett” Silvio Berlusconi vállalkozó, ki a *Hajrá Itália* jobboldali mozgalomával és Fini és Bossi kíséretében (már eddig is több kormány élén) új utakra

akarta terelni az országot.³⁰⁷ Bizonyos elemzők szerint a háború után alakult I. Köztársaságot 1994-ben felváltotta a II. Olasz Köztársaság, amelynek jelenlegi államfője az a Giorgio Napolitano, aki egykor az OKP egyik legbefolyásosabb politikusa volt (mára ő is pártok fölött álló hivatalnok). Ezzel egyúttal le is zárult az olasz baloldal eddigi politikatörténete.³⁰⁸

Pankovits József monográfiájának fejezetei hűen tükrözik az olasz baloldali pártfejlődés, és politika szakaszait: az első fejezetben Gramsci, a másodikban Togliatti, a harmadikban Nenni, a negyedikben Berlinguer, Moro és Craxi a főszereplők, ahogyan az olasz politika valóságában is azok voltak. Jól érzékelteti és mutatja be a két baloldali párt, a szocialista és a kommunista párt egymáshoz viszonyított dinamikáját, mozgásuk időnkénti összekapcsolódását és szétválását, elkülönülését. Könyve ezért is mindenképpen figyelemre méltó.

A magyar politizálási technika és történeti gyökerei

Vajon van-e folyamatosság a politikai események kezelési technikájában a magyar politikai életben? Vannak-e (és ha igen, akkor milyen) előzményei a konszenzusra törekvésnek vagy a konfliktusos politizálási stílusnak és politikai kultúrának Magyarországon? Lehet-e ebből általános következtetéseket is levonni a kelet-közép-európai országok politizálási stílusára vonatkozóan? Ezekre a kérdésekre keresünk választ a következőkben.

Miért van az ugyanis, hogy a választópolgár sokszor úgy érzi, a politikai technikák, a politikai kommunikáció nem segíti, hanem nehezíti az ügyek megértését? Különösen így érzi ezt kiélezett válsághelyzetben (mint éppen ez a mai), amikor nagyon fontos lenne a demokratikus részvétel az ügyek kezelésében. Amikor a pártok, vagy pártszövetségben, ellenzékben politizálnak, mernek kritikai hangot megütni a kormánypárt(ok)kal szemben, amikor viszont ők kerülnek hatalomra, azt kommunikálják, hogy tévedhetetlenek, nem követnek el hibát. A kormányon lévő pártok szinte sohasem ismerik be saját tévedésüket, ez nem része politikai kommunikációjuknak, míg az ellenzék kritikái éppen ezekre mutatnak rá. Általában ezért keltenek szimpátiát irántuk a választópolgárokban. Ez utóbbi – abban a reményben, hogy majd az újak önkritikusak lesznek a hatalmon is – meg-

³⁰⁷ Lásd erről tanulmányomat: *Forza Italia*, Politikatudományi Szemle, 201?, ? sz.

³⁰⁸ Kifejező a következő könyv címe is: Renato Mannheim – Paolo Natale: *Senza più sinistra. L'Italia di Bossi e Berlusconi*, Róma, 2008. Le Ore 24 Edizioni.

szavazza őket. Akkor azonban az egész kezdődik újból előlről. *Csalódásból a reménységbe, reménységből a csalódásba vezet a választópolgár útja.* Lehet-e másként? Hogy alakult ki ez a helyzet Magyarországon? Erre hoztunk föl néhány példát Magyarország 1945 utáni történelméből és keressük, hogy van-e hasonló jelenség más országokban is.

A jelen

A 2008-ban az Amerikai Egyesült Államokból kiindult pénzügyi, majd gazdasági válság hamarosan áttért szinte az egész világra. Az „új világrend” globális viszonyai között ennek a *válságnak a dimenziói* korábban nem tapasztalt mértékben hatotta és hatja át a pénzügyi világot, a gazdaságot, a politikát, a politikai kultúrát, a morált, egyszóval az emberek mindennapjait. Az aszimmetrikus interdependencia, a kölcsönös és egyenlőtlen viszonyokon alapuló, növekedés-centrikus új világrendszer következtében ez a válságos léthelyzet különböző mértékben hat destabilizáló módon az egyes országokra.³⁰⁹ Ennek mértékét elsősorban a nemzetközi politikai, gazdasági és pénzügyi rendszerben az adott ország által elfoglalt hely és az ország történelmi körülményei jelentősen befolyásolják.

Az olyan félperiférián élő országokat, mint a Kelet-Közép-Európában elhelyezkedő egy sor ország, és különösen Magyarország, a válság bizonyos vonatkozásban igen mélyen érint.³¹⁰ Az utóbbi esetében a 2008-ban kialakult válság egy olyan országot ért el, amelynek már korábban is számos gazdasági, politikai, morális és identitásbeli deficittel kellett megküzdenie. A jelenlegi válság kommunikálásában pedig olyan elemeket lehet felfedezni, amelyek a magyar politizálásnak korábban is jellemzői voltak.

A mai válság retorikája és kommunikálása

A politika első reagálása a válságra a „fúlkeforradalomra” való hivatkozás volt. A 2010-es választásokon 2/3-os szavazatot szerzett párt(ok) retorikája szerint kettős hátrányt okozó válságot kellett kezelniük. Egyrészt – s ez minden előző kormányváltás retorikája is volt – az előző kormány helytelen gazdaságpolitikáját kellett kiigazítani, másrészt pedig szembe kellett nézni az akkorra már elhatalmasodott nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság-

³⁰⁹ A mai globalizált világról lásd még: Amartya Sen: *Globalizzazione e libertà*, Milano, 2002. Mondadori; Parag Khanna: *Come si governa il mondo*, Róma, 2011. Fazi editore; Zygmunt Bauman: *l'etica in un mondo di consumatori*, Róma- Bari, 2011. Editori Laterza.

³¹⁰ Az kelet-közép-európai országok politikai stílusáról, kommunikációjáról lásd a Central European Political Science Review című, Budapesten megjelenő (Simon János által szerkesztett) folyóirat tanulmányait.

gal. Erre a kormányzat erőltetett jogi és közigazgatási átalakítási programot kezdett meg: az Országgyűlés a régi időket idéző „törvény-gyárrá” alakult át, amelynek egyik állomása volt csupán az „új alaptörvény”, az új alkotmány létrehozása. Ezek az új törvények áthatották az ország szinte minden lényeges területét, az önkormányzatoktól az iskolarendszereken át egészen a média és a bírósági szervezet átalakításáig.

A mélyreható átalakítás során a kormányzatnak nem volt jogi kontrollja. Ez alatt azt értjük, hogy a lemondásra kényszerült köztársasági elnök (az átalakítás „motorjaként” működve) nem kontroláltatta jogászokkal azt, a naponta több törvényjavaslat elfogadása vajon ütközik-e alapvető európai jogba. A kialakult és konfliktusos helyzetért elsősorban tehát a volt köztársasági elnök felelőssége állapítható meg, hiszen az elfogadott törvények egy része nem volt EU-konform. Emiatt Magyarországot egyre több figyelmeztetés, majd elmarasztalás érte. Az ezekre való reagálás és az Európai Unióval kialakult konfliktusos (és bizonyos pillanatokban válságos) helyzet kormánypárti kommunikációja elméleti szempontból igen tanulságos.³¹¹

A kormánypártok – a megtámadtatás ürügyén – azt a retorikai fogást alkalmazták, hogy ha a helyzet így áll, hogy az EU részéről megtámadtak minket és nem engedik az ország, a közigazgatás, a média, a bíróság, az MNB stb. átalakítását „magyar módon”, a „saját utunkon” elvégezni, akkor „szabadságharcot” kell folytatni mindenki ellen, aki ellenünk van. A miniszterelnök 2011. március 15-i beszéde ezt egyértelművé tette, amikor – paradox módon az EU akkori soros elnökeként – a tömeg éljenzése közepette kijelentette, hogy „nekünk nem fognak Brüsszelből dirigálni”, mi a saját utunkat fogjuk járni. Az EU által kifogásolt törvényi és jogi változtatásokra nem vagy csak későn reagált a kormányzat, ami miatt szankciókat kezdeményezett az EU. A kormánypárti reagálás erre az volt, hogy Magyarországot pellengérré kívánják állítani, „példát akarnak velünk statuálni”, „bűnbakot” csináltak belőlünk, hiszen más országok (Görögország vagy Spanyolország) esetében ugyanezekért az eljárások semmilyen következményt nem hoztak magukkal. Hasonló (ha nem is azonos) módon reagál más kelet-közép-európai ország is az őket ért bírálatokra: „pont bennünket, szerbeket?”, „pont velünk csinálják ezt, horvátokkal?” és „mi lengyelek, mit követtünk el, hogy velünk így bánnak? „Nem fogjuk engedni”, „tiltakozunk” stb. Nem bízunk bennük.³¹²

³¹¹ A kommunikáció és a média elméleti vonatkozásairól lásd: Gianpietro Mazzoleni: *Politikai kommunikáció*, Budapest, 2002. Osiris Kiadó.

³¹² A bizalom, a bizalomvesztés és a bizalmatlanság az egyik fő témája Simon János: *Értékválság a politikában. A demokratikus politikai kultúra keresése* (Budapest, 2012. L'Harmattan – CEPoliti Kiadó) című könyvében.

A válság kezelésének technikái

Amikor már elengedhetetlen volt az Európai Unió által kért változtatások bevezetése és a magyar Országgyűlés általi újbóli megszavaztatása, akkor erre néhány esetben mégis sort is kerítettek. Továbbra is kifogásolták viszont az Európai Parlamentben Magyarország kötelelességszegéséről lezajlott vita hangnemét és politikai stílusát, a kommunikációs államtitkár pedig végig támadta retorikájában azokat, akik – szerinte illetéklenül – be mertek avatkozni az Európai Unó egyik tagállamának belügyeibe. Mindez pedig annak az árnyékában, amikor a pénzügyi és gazdasági világválság miatt Magyarország külső pénzügyi támogatásra szorult. Az IMF-hitelek kapcsán pedig további nemzetközi konfliktusokba bonyolódott a jelenlegi jobboldali kormány. A válságkezelés technikája egyelőre tehát a retorikára, illetve újabb belpolitikai lépésekre korlátozódott. Ezek közé tartozott az újabb adók bevezetése, amelyek révén valamelyest csökkenteni kívánják az ország pénzügyi kitettségét, kiszolgáltatottságát. Azt is gyakran kommunikálták, hogy „nem vagyunk rászorulva” külföldi segítségre, finanszírozásra. Mindezen eljárások és kommunikáció között a jelenlegi kormánypárt(ok) nem folytattak egyeztetést sem a többi, ellenzéki párttal, sem egyéb hazai szervezettel. A konszenzusos politizálásnak még a látszatát sem tartották fent.³¹³ Egyedül kívánták megoldani a válságot az EU és Magyarország között.

A közelmúlt

Menjünk vissza a közelmúltba és vizsgáljuk meg, voltak-e előzményei korábban, az 1989 után létrejött magyar demokráciában ennek a fajta kommunikációnak.

Előzmények a demokráciában

A sérelmi politizálás

A politikai elitet tehát ma általában áthatja a „sérelmi politizálásra” való hajlam, ami csökkenti a demokráciában azonban elvárható kompromisszum készséget. Ez ugyanis annyit jelent, hogy valamilyen ok (például mellőzött-

³¹³³¹³ A konszenzus fogalmát mi Antonio Gramsci alapján nem a pártok vagy pártvezetők közti horizontális megegyezésként, hanem a politikai osztály és a nép közti vertikális viszony keretein belüli megegyezés kérésésként értelmezzük. Lásd erről írásomat: *A konszenzusos politizálás lényege és hiányának következményei Magyarországon*, in: *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog*, (szerk.: Simon János), Budapest, 2011. Konrad Adenauer Alapítvány, 218-223. old.

ség, vádaskodás, elszenvedett és igazságtalan sérelmek) miatt valamilyen párttal, politikussal (hazai vagy külföldi) szervezettel megnehezül a párbeszéd. Ennek voltak az 1990-es években, de a 2000-es évek első évtizedében is látható jelei. A 2006-os elhíresült öszödi beszéd esete jó példa erre, mert elhangzása után szinte az egész politikai osztályon, de az egész társadalmon a megbántottság érzése lett úrrá: azt kérdezték az emberek egymástól is, vajon akkor hogyan is jutott hatalomra a szocialista párt? A sérelmi politizálásnak számos esetét mutatta fel a 2000-es évek első évtizedében az MDF, amely végül – talán nem utolsó sorban ennek, de a kizárásoknak is köszönhetően – felbomlott.

A sérelmi politizálás olykor-olykor megjelenik nemzetközi téren is, amikor a kormányzó párt vagy pártok kifogásolnak egy nemzetközi szervezet valamilyen kelet-közép-európai országgal kapcsolatos megállapítását, jelentését. Erre legutóbb jó példa volt Magyarország vonatkozásában a kommunikációs államtitkár nyilatkozata a Freedom House jogvédő szervezetnek a magyar média egyoldalúságát elmarasztaló állásponjtjáról, aki szerint ez „jól illeszkedik a Magyarország ellenes külföldi kampányhoz”.

Joggal merülhet fel a sérelmi politizálással kapcsolatban az a kérdés, vajon ez olyan *politizálási technika*, amely elhagyja a professzionalitás területét és önsorsrontás felé mutat vagy pedig csupán *taktikázás*. Ahogyan a hazai és nemzetközi példák mutatják, valószínű, hogy az előbbi (de olykor-olykor lehet az utóbbi is).

A „veszekedős demokrácia”

Még korábban, az 1989-es rendszerváltozás után kialakult politikai helyzetben is számos olyan kommunikációs elem volt Kelet-Közép-Európában és Magyarországon, amely a kialakult válsághelyzetet nem vitában, hanem veszekedős hangulatban (olykor háborúval) kívánta megoldani.

Ennek a magyar helyzetnek a kommunikációjára használta a neves jogász-politológus Bihari Mihály a „veszekedős demokrácia” kifejezést. Miután megtörtént a békés rendszerváltozás – ahogyan az lenni szokott a politikában – az addig egyetértésben lévő felek nézetkülönbségei egyre világosabbá váltak. A plurális demokráciában az eltérő vélemények és azok kommunikálása természetes jelenség. Mégis, hamarosan olyan nagy lett az eltérés a különböző, újonnan létrejött politikai pártok és képviselőik között, hogy Bihari Mihály „veszekedős demokrácia” címmel volt kénytelen leírni a magyar helyzetet. A konfliktusok az évek során csak szaporodtak. Ezek komoly szakadásokhoz vezettek nemcsak az egyes pártok között, hanem a pártokon, a pártvezetésekben belül is. Számos belső pártszakadás történt. Például Antall József kizárta a pártból Csurka Istvánt, Dávid Ibolya eltávolította a pártalapító Lezsák Sándort, Orbán Viktor különvált korábbi párttár-

sától és barátjától Fodor Gábortól, Gyurcsány Ferenc eltávolodott a Mesterházi Attila által vezetett baloldali párttól. A sort pedig folytathatnánk a nemzetközi politikából is.

A magyar politika „stíluszavarai”

A magyar politikai stílus és kultúra jellemzéséről még az 1990-es évek elején írt tanulmányában Bihari Mihály azt írja, hogy számos okra vezethetőek vissza a hazai politizálás stíluszavarai.³¹⁴ A magyar politikai kultúrában és stílusban a „legkülönbözőbb politikai mentalitások, attitűdök, pozitív és negatív előítéletek, indulatok és érzelmek, sajátos intellektuális képességek, tudások halmozódnak össze és jelennek meg csoport minőségű, vagyis csoporthoz kötött politikai kultúraként”.

Bihari a következőképpen jellemzi az 1989 után kialakult magyar politikai kultúrát illetve a stíluszavar főbb csomópontjait.³¹⁵

- sérelmi politizálásra való hajlam
- ultimátumpolitizálás (azaz a diktáló tárgyalások politikai stílusa)
- a politikai elit távolságtartása a társadalomtól
- erős hatalomkoncentrációra való törekvés
- az új integrációs elem: az ellenségtől körülvelt ország képzete (nacionalizmus)
- a megbízható klientúra kiépítése (a gazdaságtól a médiáig)
- a politikai küzdelem és harc heroizálása és terminológiájának használata
- múltba révedő politizálás és ikonok keresése
- a befelé fordulás, az elszigetelődés képzete („ellenséges tenger”)
- félelemkeltő és gerjesztő politizálás

Mindez talán – mutandis mutatis – a mai politikai kommunikációra is ráil lenék. A magyar politikai kultúrának ezeket a stíluszavarait Bihari Mihály „történeti gyökerűeknek” tartja. Hasonlóan vélekedik Kolosi Tamás is, aki „gyűlöletpolitikáról” beszél. Ezt mondja: „Az egymást váltó pártok máshol sem szeretik egymást, de nem vonják kétségbe a másik tisztességét. Nálunk mindkét oldal meg van győződve arról, hogy a másik oldalon gazemberek vannak”.³¹⁶

³¹⁴ Bihari Mihály: *Magyar politika, 1945-1995*, Budapest, 1996. Korona kiadó, 135-144. old.

³¹⁵ Bihari Mihály: *Politikai stílus és kultúra Magyarországon a kilencvenes évek elején*, in: *Magyar politika (1945-1995)*, Budapest, 1996. Korona Kiadó, 135-144. old.

³¹⁶ Kolosi Tamás: „A stílussal van a legfőbb baj”. *Népszabadság*, 2013. május 13. 13. old.

Menjünk akkor még inkább vissza a magyar politikatörténetben, vajon találunk-e hasonló jelenségeket korábban is a magyar politikában, azaz milyen folyamatosság van a válságos társadalmi jelenségek kezelésében: konfliktusos avagy konszenzusos jellegű-e a magyar politika.

Előzmények az átmenetekben

Minden kor átmeneti: a társadalomtörténetben csak nagyon nehezen és körülményesen lehet meghúzni olyan határt, amely *biztosan* lezár és kinyit egy korszakot. A magyar rendszerváltás a 20. század végén sem *pontosan* 1989-ben történt meg. Természetesen meg lehet egyezni egy ilyen dátumban (mások ezt 1990-re teszik), de tudnunk kell, hogy a társadalom mindig is *folyamatszerű*. Az 1989-es – talán a legtöbb változást felhalmozó év – e tekintetben elfogadható, de tudjuk, hogy a Kádár-rendszerben 1985-től kezdve a folyamatosságon belül már megvolt a megszakítotttságnak is számos jele.

Kerekasztal-megbeszélések

A Kádár-féle politikai rendszerrel a demokráciára való átmenet Magyarországon békésen zajlott. Ez többek között (a Petőfi Kör, az MSZMP-s reformkörök, az Új Márciusi Front, az egyes ökológiai mozgalmak stb. tevékenységén túl) annak az 1989 tavaszától ősziig tartó Nemzeti Kerekasztal megbeszélések sorozatának köszönhető, amelyeket 1989-et megelőzően az akkor formálódó pártok illetve mozgalmak folytattak egymással, a meg egyezés reményében. A válságos helyzet megoldására ez a technika – nehézségei ellenére is – sikeresen zajlott.³¹⁷ Az egymástól jelentősen eltérő politikai eszmeáramlatok (népi-nemzeti vonal, a liberális eszmeiség és a baloldali szociáldemokraták) ültek egy asztalhoz, hogy megtárgyalják Magyarország jövőjét. Ennek egyik fontos kérdése az volt, hogyan lehet majd biztosítani „Magyarország belső rendjének, biztonságának stabilitását, az intézményrendszer, az alkotmányos, demokratikus rend védelmét”.³¹⁸ Az erre irányuló törekvések – kemény egymás közti és a két részre szakadt

³¹⁷ Az 1989-es rendszerváltozás bonyolult folyamatát érzékelteti Erős Ferenc, amikor arról ír, hogy „a ’kemény’ kül- és belpolitikai, társadalmi és mindenekelőtt gazdasági tényezők mellett fontos – bizonyos szempontból talán elsődleges – szerepet játszottak a ’puhább’ társadalomlélektani tényezők is, amelyek a mentalitások, az attitűdök, a magatartás- és cselekvésmin-ták szintjén mutatkoznak meg.” in: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológija*, Budapest, 1993. T-Twins Kiadó, 211. old.

³¹⁸ Lásd: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, I-II-III*. Budapest, 1995. T-Twins kiadó.

hivatalos MSZMP-s politikusokkal vívott viták után – nagyrészt sikeresek voltak. Olyan konszenzus alakult ki a legkülönbözőbb irányzatok között, amely lehetővé tette az *első fordulattól*, a modellváltástól a *második fordulatig*, a rendszerváltásig tartó békés átmenetet.

Bibó-emlékkönyv konszenzus-keresése

Ha tovább megyünk vissza a magyar politikatörténetben, azt látjuk, hogy a harmadik magyar demokrácia megteremtését közvetlenül megelőző időszakban egyetértés, konszenzus alakult ki a legkülönbözőbb magyar ellenzéki mozgalmak, illetve pártok képviselői között abban a kérdésben, hogy a Kádár-rendszer évtizedei után miként, milyen formában kell létrehozni az új típusú demokráciát. Ennek az egyetértésnek egyik korábbi bizonyítéka – a kerekasztal tárgyalásokon túl – a kéziratban 1981-ben „megjelent” *Bibó Emlékkönyv*. Ebben a legkülönbözőbb irányzatú gondolkodók, értelmiségiek, későbbi politikusok mondták el véleményüket a politika és a demokrácia jellegéről, arról az irányról, amit hazánknak követnie kell egy rendszerváltás esetén. Ott volt benne Csurka István, Csoóri Sándor, de Konrád György és Eörsi István is, azaz a legkülönbözőbb politikai irányultságú írók, költők, értelmiségiek.

Szabó Miklós, az *Emlékkönyvet* méltatva azt írja, hogy „Bibónak, mint hagyománynak a jelentősége nem merült ki abban, hogy megteremtette az aktuális másként gondolkodó magatartás történeti folytonosságát; Bibó átfogó hagyománnyá vált: a másként gondolkodás minden hazai árnyalata vállalja és magáénak vallja. Ezt a szélességet dokumentálja az *Emlékkönyv* hetvenhat szerző felvonultatásával.”³¹⁹ Mi kötötte össze, mégis a szerzőket? Szabó Miklós ezt mondja: „a kötet sok szerzője sokféle felfogást tár az olvasó elé; egymáshoz képest is sok mindenben másként gondolkodnak tehát. Mi az, ami mégis összefogja őket, amiben ugyanúgy gondolkodnak másként? Úgy hiszem: abban, hogy nem vállalják a sztálinizmussal való kontinuitást, s hogy olyan magyar jövő mellett kötelezik el magukat, amelynek hagyományai között ez a történeti képződmény nem kaphat helyet.” Az elutasítás mellett volt közös gondolati irány is a szerzők között: elutasították az antidemokratizmust, a „mindent kimagyarozó, körülíró jelző nélkül kimondott diktatúrát”. „Egybefűzi őket az eltökéltség, hogy minden jövőbeli új társadalmi állapotot, új társadalmi formációt kizárólag demokratikus úton kívánnak elérni.” Ez akkor, egy ellenzéki, „másként gondolkodó” pozícióból még lehetségesnek látszott.

³¹⁹ Szabó Miklós: *A Bibó-Emlékkönyv*, Beszélő (szamizdat) 1981. I. évf. 3. sz.

Kis János is adott interjút a HVG.Hu-nak az *Emlékkönyv* szerkesztéséről. Visszaemlékezése szerint a felkérést a „másként gondolkodók” közül senki sem utasította vissza (egyedül Huszár Tibort nem fogadták be). Kis János szerint a „hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján fellépő politikai irányzatok mindegyike a magáénak érezhette. Az emlékkönyv azt demonstrálta, hogy a Bibóhoz való kötődés az eltérő világnézetű csoportokat egymással is kapcsolatba hozhatja, közös platformul szolgálhat együttműködésük számára.” Újabb „Bibó-reneszánsz” csak akkor következhet be, ha „a jobb- és baloldal ismét keresi majd a kiegyezés lehetőségét”, hiszen ő igazi „integráló személyiség” volt.³²⁰ A probléma éppen ez: elveszett ez az illúzió és odaveszett az 1989-es rendszerváltozásnál a bibói eszmeiség és viszsztatért a politikai mezőbe a két háború között már megtapasztalt népi – urbánus szembenállás. A történelmi gyökerekhez való visszatérés jelenségét pedig más, hozzánk közeli országban is meg lehet(ett) figyelni.

Konszenzus és vita a magyar demokráciáról (1945-48)

Már a második magyar demokrácia II. világháború után történetének kezdetén vita folyt a magyar demokrácia jellegéről Bibó István és Lukács György között. A vita lényege a körül zajlott, vajon válságban van-e a demokrácia, vajon kell-e félni az embereknak a „népi demokrácia” viszonyai között vagy sem. A vita Bibó Istvánnak a *Valóság* című folyóirat 1945. október-decemberi számában megjelent *A magyar demokrácia válsága* című írása kapcsán alakult ki. Maga a vita 1946 januárjában zajlott le és még akkor megjelent, szintén a *Valóság* hasábjain. A vitát kiváltó kérdés, amit Bibó vetett fel, ez volt: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem”.³²¹ Nem fér kétség ahhoz, hogy a vitapartnerek mindketten egyértelműen demokráciapártiak voltak, még Lukács is, aki Bibótól lényegesen eltérő álláspontot képviselt. Bibó annyival realistább Lukácsnál, hogy a *lehetőség szintjén* mindig számon tartotta a társadalom diktatórikus eltorzulásának lehetőségét, mégis vérbeli demokrataként reménykedett, hogy erre nem kerül sor. A lukácsi, optimistább álláspontot nehezebb értelmezni, de végeredményben ő sem gondolta, hogy a demokrácia elfajulhat, hiszen a *Blum-tézisektől* fogva hitt a demokrácia és a szocializmus azonosíthatóságában.

³²⁰ Kis János: „*Ha majd keresni fogják a kiegyezést, Bibónál számos fogó-dzót találhatnak*”, in: HVG.hu, 2011. augusztus 07.

³²¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok, 1945-1948*. II. köt. Magvető, 1986. 15. old.

Rendkívül szimpatikus a mai olvasó számára Bibó *erkölcsi magatartása* a kérdés tárgyalásakor. *Konszenzuson alapuló demokráciát* akar: „a demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek,...annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik”. Ugyanakkor kifogásolta a kommunista politikusok kizárólagosságra való törekvését és a direkt akciókat, miközben a kommunikációban a megegyezés fontosságát, a konszenzust ismételték. Bibó már ekkor látta, hogy *a politikai kommunikációban elválik egymástól a szó és a tett*. Ez a politológus-filozófus szerint a realitásérzék eltorzulásához vezetett. Nem az egyik alapvető politikaelméleti összefüggést fogalmazza meg ezzel Bibó? Úgy véljük: igen. Hiszen a szó és a tett különválása mély válságot képes előidézni és a kommunikációban ez rögtön át is jön. Félelem uralkodott el a magyar társadalmban az embereken. A Rákosi-rendszer hazug és kíméletlenül embertelen politikája vezetett az 1956-os forradalomhoz is. A diktatúra kommunikációja azonban nem tévesztheti meg az embereket, akik sokáig képesek csendben tűrni³²², majd – egy adott pillanatban – a helyzet már eszkalálódik és uralhatatlanná válik a politikai elit részéről.

A régmúlt

Vannak-e még ezeknél is régebbi gyökerei a magyar politizálásnak? Hogyan, milyen morális és kulturális identitással, milyen pszichikai és morális attitűddel vesznek részt a magyar politikusok (és hétköznapi emberek) a közéletben? Válságos helyzetben hogyan reagálnak a kialakult társadalmi-politikai helyzetre? Láthatóak-e a magyar politizálás jellegében a folyamatosság jelei?

Bibó István értelmezése a magyar politikai kultúra jellegéről

Erre a magyar múlt elemzése során Bibó Istvánnál kitűnő válaszokat találunk. Kiindulópontja történeti jellegű, amennyiben arról ír, hogy a magyar politikai elit gyakran a „zsákutcás magyar történelem” bűvöletében élve politizál. Az „eltorzult magyar alkat” is ennek a történelmi körülménynek köszönhető.

Bibó szerint az igazi, polgári demokrácia hiánya miatt a Közép- és Kelet-Európa népeit az *egyensúlyozatlanság* és az ebből a „válóságos él-

³²² A diktatúrák sajátossága többek között az, hogy csendre kényszerítik az állampolgárokat. Lásd erről könyvemet: *A csend vége. Korszerűtlen gondolatok 1988-1991*, Szeged, 1991. 109 old.

ményből” származó „politikai hisztéria valamiféle fajtája” jellemzi.³²³ A „valóságos élményt” és a politikai hisztériát pedig az váltotta ki, hogy ebben a térségben *az állami és nemzeti határok nem estek (esnek) egybe*. Ebből nemzeti, intézményi és egyéni szinten is egyfajta „*egzisztenciális bizonytalanság*” következett. A válságokról válságokra haladó társadalmi mozgás állandósuló félelmet gerjeszt és ez új szabályok bevezetését hozta magával: a „közszabadságok megkurtítását, a cenzúrát, az ellenség ’bérenceinek’, az ’árulóknak’ a keresését, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetését”. Ennek megvalósítása érdekében jött létre a „hamis realista” politikus típusa, amelyet „bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság” jellemez. Ennek a folyamatnak volt a következménye a kormányhatalomhoz „hű alattvalók” rétegének kialakulása, amely visszaesést jelent mindig egy demokrácia előtti állapotba, hiszen ekkor a „társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratótól és bölcs elhatározásától”. Mindennek megfelelően az országban egy „zűrzavaros és hamis kategóriákkal dolgozó *politikai publicisztika*” jön létre, amely az „öndokumentációt és az önigazolást” szolgálja. Ezeket a módszereket és elveket áthatják a „vágyak és realitás diszkrepanciájának jellegzetes ambivalens lélektani tünetei”. Erre lehet példa a „túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás”, a „teljesítmények állandó hangsúlyozása és teljesítményeink valódi értékének feltűnő csökkentése”, a „morális igények és a morális felelőtlenség” hangsúlyozása. A kelet-közép-európai nemzetek, így a magyar is „egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban olyan csüggedten tudja magára alkalmazni a ’kis nemzet’ vagy a ’vesztes nemzet’ megjelölést”. Így jön létre a „romantikus hazafi” típusa is, amely lassan-lassan „antidemokratikus nacionalista” típusá deformálódott, aki a „nemzeti végveszedelem állandó érzésében él”. Bibó észrevette, hogy összefüggés van a magyar lélek, a morál és a politikai kommunikáció között. Ráadásul olyan jellemzőket ír le még 1944-ben, ami szinte a mai napig észrevehetően – mutatis mutandum – jelen van a magyar politikai kommunikációban.

Elméleti konklúziók

Hogyan függ össze identitás – politikai kultúra – morál – kommunikáció a (kelet-közép-európai és) magyar társadalomban? *Az identitás válsága okozza a válság kommunikációjának skizofréniáját. Az identitás* (Kelet-Közép-

³²³ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről. 4. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása*, In: *Válogatott tanulmányok*, I. köt., 1935-1944. Budapest, 1986. Magvető Könyvkiadó, 330. old.

Európában talán szorosabban, mint Európában másutt) összefügg a politikai és morális kultúrával.³²⁴ A politikai stílusban, a politika kommunikációjában az adott párt, pártszövetség vagy adott politikus (ami nem ugyanaz, mert egy párton belül is lehet eltérő politikai kultúrával rendelkező személy) *identitása*, morális attitűdje, hovatartozása és egyénített politikai kultúrája (*civic culture*-je) fejeződhet vagy fejeződik ki.

Így függ össze identitás – politikai (és morális) kultúra – kommunikáció egymással. Lényeges, hogy egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a 20. században *tizenegy radikális rendszerváltás volt*, maga az egyéni, kollektív és párt-identitás válik kétségessé. Az állandóan változó társadalmi-gazdasági és politikai alapon olyan társadalmi (és egyéni) morális attitűdök és tudatok jönnek létre, amelyek önmagukban is sok esetben a válság jeleit mutatják. Ezt pedig a külső társadalmi-politikai válságok (amelyek időnként meglepik az embereket) felerősítik. Az egyéni (vagy csoport-) identitások válsága általában a morálban és a kultúrában, jelesül a politikai kultúrában is megjelenik. Ez a többszörösen válságokkal megterhelt skizofrén állapot befolyásolja Kelet-Közép-Európában a politikai pártok kommunikációját. Nyugat-Európában, ahol radikális rendszerváltás „csak” a demokráciákat leváltó totális rendszerek kiépülése jelentette a 20. században, az individuum válsága szintén megterhelte a morált és a politikai kultúrát, a politikai kommunikációt. Ez a terheltség azonban nem is hasonlítható – mélységében – a kelet-közép-európai „kisállamok nyomorúságához”. Ez utóbbiakban ugyanis már a rendszerváltások következtében beállott egyéni identitásváltások és morális meg hasonlottságok is megterhelték a civil szféra kialakulását, a politikai (és morális) kultúrát és mindennek a kommunikációját.³²⁵ Tehát a válság és annak kommunikációja ezért többretegű és bonyolult összefüggéseket feltáró elemzést igényel. Ebben és a politikai stílusban magában sok esetben *rendszerfüggetlen morális elvek*, normák és eszmék vannak jelen. Ez a folyamatosság azonban nem a biztonság, hanem a *bizonytalanság*, az elbizonytalanodás továbbélését jelenti a magyar közéletben.

³²⁴ Lásd az *Európaiság. Politikai és morális kultúra* (szerk.: Karikó Sándor, Budapest, 2001. Áron kiadó) című könyv tanulmányait.

³²⁵ Jellemző példa erre az állandóan változó jelképrendszer vagy a példaként állított magyar történelmi személyiségek állandóan változó arcképcsarnoka és ennek kommunikációja (Tisza István vagy Károlyi Mihály, Ságvári Endre vagy József Attila stb.). Példát a térség más országaiból is lehetne bőven hozni.

A felháborodás kora

Az eddig bemutatott társadalomtörténeti, elméleti, szociológiai, politikaelméleti, ökológiai példák jól mutatják, hogy Európa sorsát a reneszánsztól kezdve jórészt a stabilitás – instabilitás egymást felváltó tendenciái jellemezték. Csak a 20. században, a jelentős világháborúk következtében előállott (a szélsőséges pártok és pártpolitizálás következtében kialakult) helyzetben állandósult az instabilitás az egész európai régióban (ami természetesen ma már elválaszthatatlan a globális természetű viszonyoktól).³²⁶ A globális gazdasági és ökológiai világválság korában a kiszámíthatatlanság uralta (és uralja el) a nemzetközi viszonyokat és egyúttal az emberek mindennapi életét is. Mindez visszatükröződik abban a felháborodási hullámban, amely a 21. század elején igen erőteljesen jelent meg a világban.

Közönyösség vagy felháborodás?

Mi az üzenete annak a legújabb politikai sikerkönyvnek, ami 2010 októberében jelent meg Franciaországban? Úgy véljük: nem kevés. Ha lehet ma a világban valamilyen kis könyvnek mozgósító ereje, akkor Stéphane Hessel: *Háborodjatok fel!* című, alig 30 oldalas művének megvan ez az ereje. Megjelenése után rögtön több nyelvre lefordították és több millió példányban olvassák az egész világon.

De mi adja neki ezt az erőt? Először is az a társadalmi-politikai környezet, amelyben megjelent. A „*New Capitalism*” vagy ahogyan a mai kort sokan nevezik: a „*New World Order*” világa az összezártság (a *Global Village*) és a (kényszerű?) egymásra utaltság olyan korszaka, amelyben a világproblémák (népességrobbanás, elszegényedés, éhínség, édesvíz készletek kimerülése, migráció, energiaválság, pazarlás, szennyezés stb.) végsőkéig kiélezte az ellentmondásokat a Földön. Ma egyetlen ország sem képes ön-maga kezelni ezeket a problémákat, tehát valószínűleg olyan korba érkezett az emberiség a bolygón, hogy saját fennmaradásáért előbb-utóbb (de inkább

³²⁶ E tekintetben is kiemelkedő jelentőségű Husserl tanulmánya. Lásd: Edmund Husserl: *Az európai emberiség válsága és a filozófia*, in: *Edmund Husserl válogatott tanulmányai*, Budapest, 1972. Gondolat Kiadó. Hasonló hangvételű Sigmund Freud tanulmánya (*Rossz közérzet a kultúrában*, in: Sigmund Freud: *Esszék*, Budapest, 1982. Gondolat) vagy Hamvas Béla írása (*Világválság*, Budapest, 1983. Magvető Kiadó).

előbb, mint utóbb) össze kell fognunk a kérdések kezelhetősége érdekében.³²⁷ Hessel maga is az egyik, ma az emberiség előtt álló nagy kihívásként „bolygónk állapotát” nevezi meg. Olyan veszélyek fenyegetik az emberiség létét a Földön, „amelyek véget vethetnek az emberi kalandnak egy olyan bolygón, amely lakhatatlanná válik számunkra”. Az idős francia politikus és közéleti személyiség aggodalmait összecsengnek azokkal a tudósi véleményekkel (Anthony Giddens-től, Ralph Dahrendorftól egészen Ulrich Beck-ig és Zygmunt Baumanig) amelyek egyre intenzívebben figyelmeztetnek arra, hogy a véges bolygót nem lehet végtelen módon kihasználni. Hessel szerint ez olyan kihívás, ami mellett nem lehet elmenni közönyösen.

Az „újkapitalizmus” másik jelentős kihívása Hessel szerint – amiről többet is beszél – a „nagyon szegények és a nagyon gazdagok közötti, szüntelenül mélyülő szakadék”. Ez egy olyan „tűrhetetlen dolog”, aminek „már önmagában elkötelezettséget kell ébresztenie bennünk”. Nem lehet közömbösen elmenni egy ilyen világjelenség mellett, amely számos világháború okozója. Amikor Hessel ezt a problémát elemzi, amely végigvonul egész „kis nagy könyvében”, erkölcsi és emberjogi problémákba ütközik. Sőt, üzenetének ereje éppen morális és jurista szemléletének köszönhető. Végig ostromozza a „pénzalapú társadalom” visszásságait, amelyek fenyegetik a szociális vívmányokat. A „pénz hatalma” a világban „még sohasem volt ilyen nagy, ilyen arcátlan és önző, és a kiszolgálói még sohasem hatoltak be ennyire a legfelsőbb állami szférákba”, mint ma. Akár csak Dante vagy Leonardo szavait hallanánk vissza. A „pénz utáni hajsza” ellen Hessel szerint *felháborodással* kell válaszolni, nem szabad engedni, hogy ez a mentalitás váljék mintává és egyeduralmódóvá a világban. Ezzel szemben a „kreatív és kritikai szellemet” kell fejleszteni, aminek kettős következménye kell legyen: egyrészt az emberi jogok fokozottabb érvényre juttatása³²⁸, másrészt a közömbösség elutasítása és a felháborodás.

Hessel könyve azért is lehet másodsorban a nyugati világban népszerű, mert az ottani hagyományt, az *elkötelezettség szellemét* újítja fel. Hessel abban a párizsi elit-iskolába, az *École Normale Supérieure*-be járt, ahova kissé idősebb kortársa, Jean-Paul Sartre, az elkötelezettség és az egyéni szabadság nagyhatású teoretikusa is. Itt nincs terünk kitérni a francia egzisztencialista

³²⁷ Víz-világcsúcs értekezletet tartottak Budapesten 2013-ban. Ezen részt vett Ban Ki Mun, az ENSZ főtitkára is.

³²⁸ Itt nem térünk ki külön az *emberi jogok* kérdésére. Meggyőződésünk, hogy ez ma kiemelt fontosságú probléma, a (közel)jövőben talán még fontosabb lesz. Lásd erről: Norberto Bobbio: *L'età dei diritti*, Torino, 1990. Einaudi; és: *Europe and Human Rights. The New Frontiers*, (szerk.: Giuseppe Giliberti et als), Róma, 2003. Luca Sossella editore.

filozófus nálunk az utóbbi időben torzult bemutatásának cáfolatára, csak arra utalunk, hogy e nagyhatású könyvben Hessel igen reálisan mutatja be Sartre valós szerepét a 20. századi francia és európai gondolkodás- és társadalomtörténetében.³²⁹ Éppen Sartre elméletére támaszkodva mondja, hogy Sartre megtanított bennünket, hogy azt mondjuk magunknak: «Mint egyén vagy felelős». A felelősség a közömbösség elutasítását is magával hozza. „Ebben a világban tűrhetetlen dolgok fordulnak elő. Csak alaposan körül kell néznünk, hogy észrevegyük ezeket. Azt mondom a fiataloknak: keressetek és találtok! A legrosszabb magatartás a közöny, ha azt mondjuk: «Semmi közöm hozzá, én elvagyok.» Ha így viselkedünk, akkor az emberi lét egyik leglényegesebb alkotóelemét veszítjük el: a felháborodás képességét és az elkötelezettséget, amely annak egyenes következménye”.

A *közömbösség elutasítása* a nyugat-európai gondolkodásban szintén mélyen gyökerezik. Gondoljunk csak a fiatal Gramsci egyik fontos, sokat idézett írására, amelyben ezt mondja: „Gyűlölöm a közönyösöket. Friedrich Hebbellel együtt úgy vélem, hogy »élni annyi, mint állást foglalni«. *Emberrek* nem létezhetnek csak úgy, a társadalmon kívül állva...A közöny nem élet, hanem az akarat hiánya, élőködés, gyávaság. Ezért gyűlölöm a közönyösöket”. Ez olyan morális attitűd, amely a demokratikus politikai participáció egyik fontos alapja.

Az ellenállásban morálisan edződött Stéphane Hessel mindig is a közösség iránti elkötelezettségben gondolkodott. Azt írja: „A közérdeknek fontosabbnak kell lennie az egyéni érdeknél, s a munka világa által létrehozott javak igazságos elosztása előrébb való a pénz hatalmánál.” Ennek a gondolatnak a jegyében bírálja a növekedés alapú társadalmi-gazdasági és pénzügyi felfogást. „A Nyugat által képviselt produktivista gondolkodás a világot olyan válságba sodorta, amelyből csak úgy lehet kikerülni, ha gyökeresen szakítunk a «mindig többet és többet» elvvel, pénzügyi területen éppúgy, mint a tudomány és a technika területén.”. Ezzel Hessel ahhoz a globális világra vonatkozó elképzelésekhez kapcsolódik, amelyet manapság a nemzetközi hírű francia szociológus és közgazdász, Serge Latouche képvisel leghatásosabban. Latouche szerint ugyanis a növekedés alapú társadalom kimeríti a Föld erőforrásait és veszélyezteti az emberiség földi létét. Nemrég magyarul is megjelent könyvében (*A nemnövekedés diszkrét bája*) a francia tudós az egyéni élet fejlődését, az emberi kapcsolatok humanizálását állítja szembe az agresszív pénzügyi növekedésre törekvéssel.

³²⁹ Legutóbb, 2013 áprilisában rendeztünk nemzetközi konferenciát Szegeden *Relire Jean-Paul Sartre, aujourd’hui* címmel. A konferencia anyaga Craiovában jelenik meg.

Hessel még ennél is tovább megy. Egyrészt hosszan beszél az emberi jogok, az emberi méltóság tiszteletben tartásáról. Erre annál inkább is joga van, mert egyike volt azoknak, akik megfogalmazták az 1948. december 10-én Párizsban kihirdetett *Emberi jogok egyetemes nyilatkozatát*. A szociális biztonsághoz, az emberi méltósághoz, a személyiség szabadon való kifejlődéséhez szükséges gazdasági, szociális és kulturális jogokat ma is szükséges biztosítani az emberek számára. Mindez pedig nem pusztán deklaráció, szószaporítás Hessel részéről, hanem felszólítás is az elkötelezettségre és az azt megalapozó nemzetközi civil szervezetek és társadalmi mozgalmak (AT-TAK, Amnesty International stb.) tevékenységének fokozására. Ezen jogok „megsértése, bárki kövesse is el, a felháborodásunkat kell, hogy kiváltsa”.

Hessel „erős polgári fellépésre” sarkallja a fiatalokat, arra, hogy ha mindezen elvekkel kapcsolatban „hatékonyabbak lehessünk, hálózatban kell cselekedni, felhasználva az összes korszerű kommunikációs eszközt”. A könyv igazi nemzetközi jelentősége éppen abban áll, hogy mozgósította a nyugati (és keleti?) világ közvéleményét, fiatalokat és idősebbeket egyaránt a mai „új világrenddel” szemben. Ez az üzenete meghallgatásra talált. 2011. szeptember 17-én elkezdődött az „Occupy Wall Street”-mozgalom, melynek képviselői, a „felháborodottak” – véleményünk szerint – Hessel gondolatait viszik tovább. Éppen Hessel az, aki felháborodásra buzdította a fiatalokat a mai társadalom igazságtalanságaival szemben. Ő, a 93 éves, sokat tapasztalt ember úgy véli, hogy „határmezsgyén állunk”. A 21. század első évtizedének borzalmi (iraki háború, szíriai polgárháború, menekültügy, gazdasági-pénzügyi válság stb.) és az elkövetkező évek lehetőségei közötti határmezsgyén. És csak remélni lehet, hogy a világ és annak politikai vezetői „éber türelemmel képesek felülemelkedni a konfliktusokon”. De addig is: „Háborodjunk fel!” – üzeni a világ népességének a nagyhatású könyv szerzője, a nemrég elhunyt Stéphane Hessel. S ha a régi mondás szerint egy könyvnek van sorsa, akkor Hessel könyvének sorsa nem csak a könyvtárakban, a könyvespolcokon és a jegyzetfüzetekben folytatódik tovább, hanem magában az életben.

A növekedés = mítosz?!

„Abban a rémisztően kiváltságos helyzetben vagyunk, hogy egészen közelről figyelhetjük civilizációnk összeomlását” – mondja könyvének magyar kiadásához írt előszavában a francia szociológus-közgazdász Serge Latouche.

Ha ilyen komoly a pénzügyi-gazdasági és ökológiai helyzet és a válság továbbra is kitart, akkor milyen módon lehet megmenteni az emberi

civilizációt? Ennek a kérdésnek a felvetése és megválaszolása ma számos teoretikust foglalkoztat. Serge Latouche a „nemnövekedés” alternatív és autonóm társadalmának megteremtésében látja a lehetséges kiutat. Amellett érvel könyvében, hogy súlyos következmények nélkül nem folytatható a globális világ gazdaságpolitikája. A fő ok egyszerű: a jelenlegi növekedés-centrikus, produktivista és hiperfogyasztáson felépülő társadalomnak a bioszféra korlátai szabnak határt. A növekedés ma olyan „kábitó szó”, olyan „csapda fogalom”, amely tulajdonképpen legitimálja – Latouche szerint – a nyugatosítást, a kizárást és a társadalmi egyenlőtlenséget. Olyan fogalom, sőt „egyfajta hit, egyfajta vallás”, amelyhez a mai domináns közgondolkodás már-már szinte irracionálisan és bálványimádó módon ragaszkodik. Ezért „válaszút előtt állunk – mondja - nemnövekedés vagy az erőforrások kimerülése, amely barbarizmushoz vezet.

Serge Latouche ma a nemnövekedés társadalmának legismertebb, legelismertebb teoretikusa. Ő azok közé a tudósok közé tartozik, akik úgy vélik, hogy „az emberiség túléléséért folytatott küzdelem vár ránk”. A jelenlegi „techno-ökonómikus óriásgépezetet” a „plutokrata oligarchia” irányítja, saját maga által előírt szabályok szerint. Ezt a pazarlásra, a mértéktelenségre alapuló társadalmi rendszert szerinte fel kell, hogy váltsa a nemnövekedés új, radikálisan új társadalma. A nemnövekedésként fordított francia szó, a *décroissance* tulajdonképpen nehezen fordítható magyarra: lehetne éppen „visszafozott növekedés”-ként is fordítani, nem is beszélve arról, hogy – a francia eredetiben a könyvcímbe feltüntetett melléknév, a *sereine* – (békés, nyugodt, derűs) még tovább árnyalja a nemnövekedés szó értelmét. A *décroissance* szót Serge Latouche a növekedés-mítoszon felépülő társadalmi modell elutasítására használja. Szerinte mindenképpen le kell számolni a „növekedés-függőséggel”, amely szabályszerűen elkábítja, rabul ejti a mai emberek nagyobbik részét. Ezt a függőséget három jelenség táplálja: a mindent elöntő reklámok, a vég nélküli hitelfelvételek és a termékekbe eleve bekódolt elavulás, ami azt eredményezi, hogy szinte mindent csak egyszer lehet felhasználni. Ezért „felül kell vizsgálni a jelenlegi növekedési logikát és a jelenlegi életmódokat”. Központi gondolata, hogy „ki kell lábalni a gazdaságból” és vissza kell térni a mértékletességhez, a takarékos életmódhoz, mert az ökoszisztéma csak ezt teszi lehetővé. Tudja, hogy ezt hallván, a növekedésen szocializálódott emberek felkapják a fejüket. Serge Latouche azonban készen áll a válasszal: a *décroissance*, a nemnövekedés nem jelent „negatív növekedést” vagy valamilyen primitív életmódhoz való visszatérést. Éppen ellenkezőleg. A nemnövekedés társadalma a „nem anyagi gazdaság kialakítását” hozza létre, amelyben az önkorlátozást az élhető viszonyok, az életöröm, a konvivialitás pozitív létviszonyai egészítik ki. Olyan autonóm, azaz öntörvényű társadalom ez, amelynek nyolc kulcsfogalma

van. Az első az értékcsere (az individualista megalomániát felváltja az együttműködés, a szociális élet fontossága, a szabadidő öröme), a koncepcióváltás (a valóság átértelmezése), az átstrukturálás (a társadalmi kapcsolatok igazodnak az új értékekhez), az újraelosztás (fogyasztás csökkentése, a „ragadozó mentalitás” elvetése), visszatérés a lokálishoz (az árucikkek és a tőke mozgásának korlátozása), a csökkentés (a pazarlás visszaszorítása, a tömegturizmus, mint „kényszerbetegség” csökkentése, a munkaidő csökkentése), az újrahaznosítás (a programozott elavulás ellen).

Serge Latouche tudja, érzi, hogy koncepciója forradalmi. Az oda vezető utat azonban reformlépésekkel gondolja megtenni. Ehhez még politikai programot is ad, amelynek egyik fontos eleme az olyan anyagi termelés megteremtése, amelyben az ökológiai lábnyomot 75 %-kal kellene csökkenteni, a másik a szállítási költségek új módon történő szabályozása, a relokalizáció, a munkaidő hosszának lerövidítése, a szabadidő növelése és az emberek közötti „kapcsolati javak” jelentős „termelése”, az életminőség javítása.

Serge Latouche – aki legutóbb 2011 márciusában járt Budapesten könyve bemutatóján – tudja, hogy felfogása első hallásra kissé utópikusnak tűnik. Viszont azt is tudja, hogy a bolygó jelenlegi és közeljövőbeli várható állapota, a gazdaság és társadalom jelenlegi szerveződési formája egymást kölcsönösen és folyamatosan, gyorsuló ütemben gyengítik. Ő a kiutat egy új, takarékos és *önkorlátozáson* alapuló társadalom létrehozásában látja. Egyébként – szerinte – az emberiség „egyenesen vesztébe rohan”. Bárcsak ne lenne igaza!

S végül: milyen jövő?

Kötetünkben szerettük volna érzékeltetni, hogy Európa expanziója miként hozta magával az európai problémák nemzetköziesedését. A kapitalista termelési móddal azonosítható Európa-paradigma világméretű elterjedésével a benne rejlő, elsősorban az állandó növekedésen alapuló problémák és kihívások egy ideig (egészen a 20. első feléig) tulajdonképpen uralhatóak voltak. A 20. századi világháborúk indították el azt az egész földre kiterjedő bizonytalanságot, amely a század második felétől kezdve jelentősen átalakította a nemzetközi politikai és társadalmi teret és a benne működő viszonyokat. Az újkapitalizmusnak tehát szembe kell néznie azokkal a jelentős globális kihívásokkal, amelyek fenyegetik saját létét és jövőjét. Benne a mienket, embereket is. A felelősség mindenkié. Az azonnali cselekvés hozhat megnyugtató eredményt. Szükséges felismerni az egyes embernek és az emberiségnek is, hogy a planetáris tudatosság nélkül elveszhet. Úgy látszik

azonban, hogy – ahogyan a reneszánsz (Giordano Bruno vagy Leonardo da Vinci) idején – úgy ma sincs összhang ebben a kérdésben tudomány és politika között. A politika mindig csak késve követi (ha egyáltalán követi és nem ítéli el) a szellem embereit. Az adott tényekből ugyanis sok minden előre látható (ha nem is minden részletében). A „kis” hazai problémák pedig eltörpülnek a globális világot behálózó veszélyforrások és kockázatok mellett. Mindez a 20. század két globális háborúja következtében vált világossá és véglegessé.

Ráadásul sürgős lenne felemelkedni a döntéshozó politikai hatalmaknak, de a mindennapi élet emberének is arra a tudatosítási fokra, hogy a környezeti problémák az ő saját problémái. De a szemetet a folyóba, a tengerbe szórók gondolkodása meddig terjed? A villanyt felkapcsolók úgy hiszik, a vízcsapot megnyitók úgy hiszik, hogy a fény és a víz a falból jön. Az emberek többségének a gondolkodása csak ritkán jut túl ezen, pedig ez életben maradásunk feltétele. A politikusok felelőssége talán még nagyobb. Háborúk indítása vagy csak egy kéthetes hadgyakorlat mennyi feleslegesen elpazarolt anyagot és energiát emészt fel? És milyen károkat okoz a környezetben? Az állandó növekedési „kényszerre” és profitra épülő termelés milyen mértékben szennyezi a környezetet vagy hoz létre soha nem hasznosuló termékeket? És mégis, a demográfiai robbanás feltartóztathatatlan, ezért az emberek ellátása élelemmel, ruházattal és lakással mindenki emberi szükséglete. A javak elosztása, az Észak – Dél problémája hatalmas feszültségforrás a világban. S folytathatnánk. Az instabil világot valahogy mégis a stabilitás felé kellene irányítani. Van-e még erre esélyünk? Vannak megoldási javaslatok, (mi is felmutattunk egyet), ezeket kellene széles körben megismertetni döntéshozókkal és az emberekkel.

De vajon elegendő-e a problémák felismerése? Nem valószínű, hogy elegendő lenne, de szükséges előfeltétele a világméretű tevékenységnek, hogy gyermekeink, unokáink jövője (legalább valamilyen szinten) biztosítva legyen. Erre kell, kellene törekedni. Minél előbb.

Tibor Szabó

The Age of Unstability – Remarks on past, present and future

In this phase of globalized world one of the main questions is the relationship between stability and unstability of the ecological, economical, social, political, cultural situation and personal status. The stability is only a temporary suspension of the unstability (Niklas Luhman). So, the world was, is and will be a continuous variability and movement. Nowadays, the process of changes is very quick in the world and what is more: it is accelerating. That means that the past plenty of crisis and the unstable present ecological, social, political, economical and moral situation will be followed by an uncertain and conflictual future.

Analysing on the one hand some very important works on the past, present and the future of the mankind, on the other some real demographical, social, economical and political process, we could state that in the globalized world the absolute values and relationships are gradually disappearing. In the postmodern era the relativity is penetrating everything, the permanent forms of life are perishing, the *Erlebnisgesellschaft* (Gerhard Schulze) is bringing into vogue. At the same time in the information age the time is becoming narrow and the space is becoming also narrow but at the same time of world-wide dimension.

The changes are first of all demographical, economical and ecological types. These three spheres are both in close connection, increasing each other influence. After a relatively stable period of human mankind initiating about the renaissance period the human world was definitely influenced by the unstability in consequence of the great wars of the 20th century. For a long time the changes in society were composed by the alternance of stability and unstability. But we can see the presence of unstability in the 20th century when extrem parties (left or right) in Europe, global wars penetrated the everyday life of people. The phenomenon of the international terrorism is also present. So, it seems that now it is impossible to return to a stable situation. The global world is under the influence of ecological, social and economical processes reinforcing the political unstability. In this way, the future of the human mankind is uncertain. It seems that the world-wide ecological, political and social problems (like demography, poverty, pollution, terrorism, migration etc.) are not be solved in the framework of national level. So, we have to accept the international situation of mutual

interdependence, and we must to conform our activity to this unstable „liquid modernity” (Zygmunt Bauman).

The acceleration is the main characteristic of the present world situation. So, we are afraid of a relatively quick deterioration of the international relationship (like different types of conflicts). So, *the instability (palpable in different fields) is not one of the characteristics of this historical period of the humanity, but the main and definitive phenomenon of this age.* The consciousness of this fact and the need to do something for changing this situation is a common task for everybody.